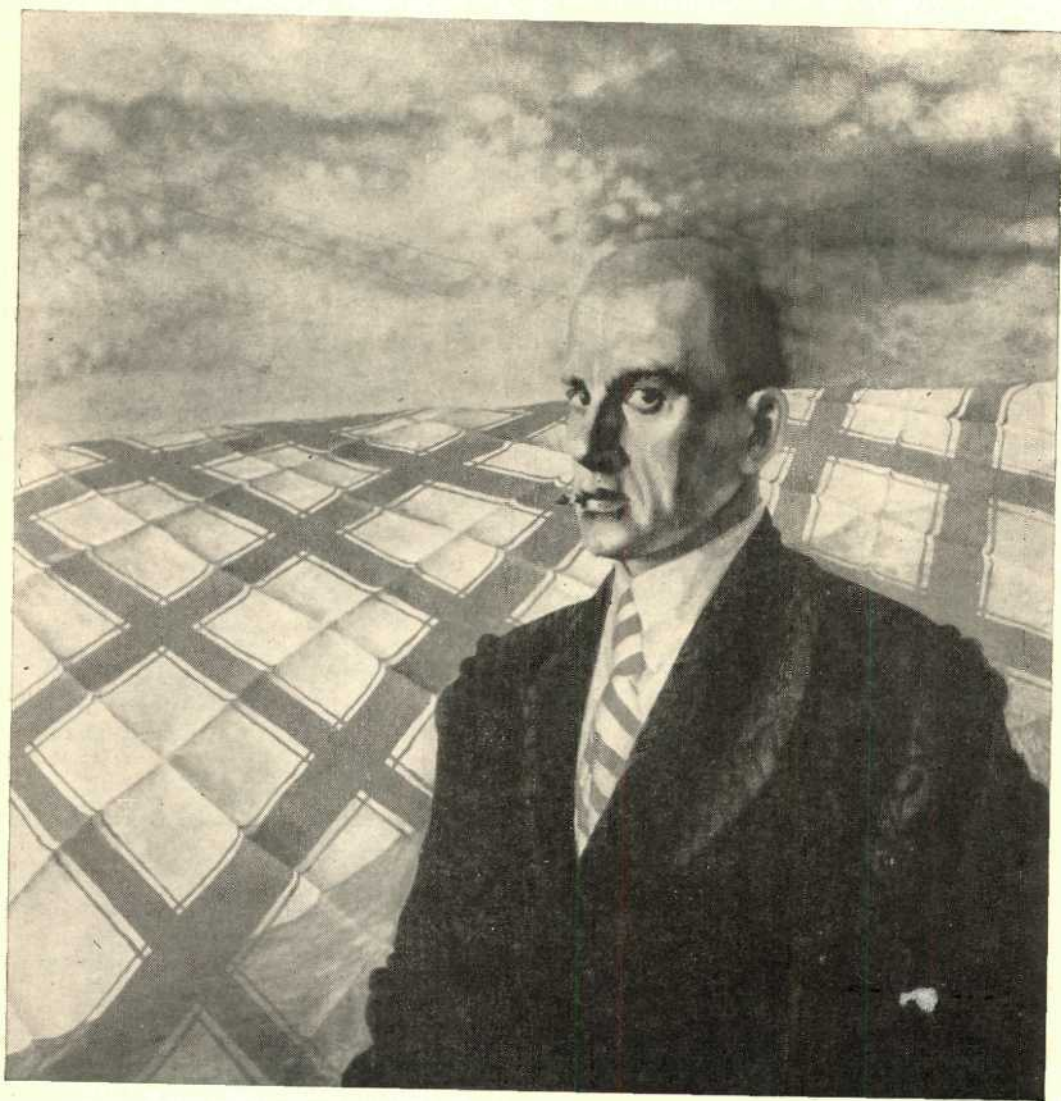

LOOMING

10

1972

REIN TAMMIK

Majakovski (Õli) 1972

LOOMING
10
1972

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

Ralf Parve

MÄLESTADES

Loojangust hõõgub taevaäär.
Rukis roovaia taga on küps.
Kahe peo suurune leivakäär,
Vändaga kaev ja värske lüps.
Kortspill helletab simmanil.
Üksik hiline koerahauk.
Oh sa aastates kiripill,
tarbetu Ajalooline Auk!

MAATEADUS

Sina, mu ainus Taevaskoda,
Verilaske ja Matjamaa,
Risti, Orjaku, Katkuküla,
Aravete või Uljaste,
Puhtaleiva ja Häädemeeste,
Lustivere ja Kärevere,
Aruküla ja Vägeva,
Ilumetsa ja Pühalepa,
Sina, mu Hellamaa, Kullamaa!

SÜGISEL

Halli müüri pidi väändub
punaleheline viinapuu.
Jälle sajule käändub
viinakuu.

Astun aeda ja rohi
on külm ja märg.
Aga hallale alla anda ei tohi –
veel pole minu käes järg!

Veel mõnd sõna lõbusaks muuta,
mõnd lauset lausuda lahedaks
ja endiselt elada suuta,
kuigi päev läheb jahedaks.

Rudolf Sirge

TEINE VALE*

Niikaua, kuni hindab põu
au, vabaduse ideaale,
kõik leegitseva hinge jõu
me pühendame isamaale.
(A. Puškin «Tšaadajevile»)

KOJAMEES MÄNGIB PILLI

Kõik nad on ühesugused ja
kõige paremadki pole väärt
seda nõõri, millega tuleks nad
puua...
(R. Rolland «Colas Breugnon»)

Taas on möödas öö, käes koivalgene hommik, talvehommik. Ärkab linn ja ärkab maa, vastu uuele päevale, uutele lootustele, aga ka — valele. Nii kordub see päevast päeva, juba aasta ja hea tükk teistki.

Kojamees oma riistade, luua ja labidaga on tööpostil — puhastab kõnniteid, sest öö on siputanud korrakese valget äratallatud kõntsase musta peale. Selleks ajaks, kui härrad liikuma hakkavad, peab tänav puhas olema. Kord!

«Tere hommikust, Joel!»

See on preili R. Vanapoolne küll, aga ikkagi preili. Ilmub ta iga tööpäeva hommikul esimesena, sall ümber kaela, kübaralodu peas, head nahast poolsaapad jalas, tore kandekott rippumas käe otsas. Ammudane elanik majas nr. 17, kodune ja lahtise suuga. Kunagi ei lähe mühinal mööda, ikka pillab sõna. Ning Joel vastab sirgu tõmbudes, mütsi kergitades samal toonil:

«Hommikust, preili! Kas nägite ka head und?»

«Halba, Joel. Kass tõi pesakonna poegi... Mõtelge, keset talve!»

See tähendas, et asutus, kus preili töötas, siblib taas varustusvaevades, et nõutakse, tuleb kuskilt võtta ja anda. Kõik sõja heaks, ikka rinde heaks — ka sel juhul, kui tegemist oli läbimarssiva või puhkusele toodud üksusega.

Ei olnud kustunud veel preili sammude kaja, kui käis uks ja nähtavale ilmus lapergune Bensus Volli, kaabu peas, õhukese sügismantli krae üle kõrvade, käed taskus. Joelist möödudes viskas mees lühidalt, käriseva häälega:

«Moens!»

«Labrit, kungs!» vastas temale Joel puhtas läti keeles.

«Ja-ah, endal hing sees ja silmad lahti, mis sa soiud!» nii taotses igale

* Peatükke Rudolf Sirge poolelijäänud romaanist «Teine vale». Ootamatu surm ei võimaldanud kirjanikul käsikirja lõpuni kirjutada ega viimistleda, mistõttu käsikirjas esineb üksikuid vasturääkivusi. Autori sõnastust on väga vähe keeleliselt redigeeritud. Toimetus.

omasugusele ütelda kojamees Joel Kärt. Mõnele lähemalt nuusutatule sõandas vahel ka lisada: «Elame veel!» Teistele kähvas lühidalt: laula halleluuja. Kõrgemate ja ülemate ees aga muutis kombekohaselt nooti, nii et lemmiklausel jäi kõlama mõte: kui hing sees ja leib kõhus, mis inimesel muud . . .

Ja-ah, mis kojamehel muust kui luud ja labidas! Alati asja man, ööl kui päeval hoolas, iga kellakutse peale valmis kargama. Säärane oli kojamees Joel, olgu suvi või talv, soe või külm. Endassesulgunud ja karm nagu see majagi, mille juurde ta kuulus. Rangelt korralik, rangelt asjalik, kõigutamatu oma rütmis — aga mitte hall, vaid värvitu nagu kellapendel. Ei tohtinud tema peale keegi näpuga näidata, et vaadake — punane või must, roheline või valge. Ent ta oli töömees.

Sealt ta tulebki, olge lahked!

Kõigepealt välgatab ilusti kriipsiv võrudega kaseluud, heleda, pihus libedaks kulunud varrega. Siis astub ette kulunud kotas jalga, teine, hallid kaatsad kortsus ümber sääre. Seejärel külmast lillakas lai mehekämmal. Ja alles kõige viimaks rindkere veidi tahapoole hoidev luitunud jopis mees, nokats silmil. Nii näeb välja kojamees Joel Kärt tööpõst. Nagu ikka enesekindel, lohakaski. Ilmub nurgale, seisatab, laseb luuavarre vasemasse kaenlasse ja kehitab paremaga pükse — pükse, mille põlvi ja põhja ehivad sada paika. Tõstab silmad vastu Toompea külmahärmas hõbelevat müüri, vilksab puna-musta lippu Pikal Hermannil ja koristab kurgupõhjast, et sülitada, kui teiselt poolt nurka astub välja sadulanokka meenutava mütsiga sakslane.

Eesti kojamehe sülg taganeb Suur-Saksamaa ametikandja ees viisakalt igemete taha, käsi surub luua valvelevõtuks vastu puusa ning pead selga lüües raksatab rivihääl:

«Tag, Herr Leutenant!»

Kojamees Kärt ei ole mõni ulakas, kes ülemusi trotsib. Ei. Ta tunneb kombeid, oskab anda keisrile, mis keisri, jumalale, mis jumala kohus. Ta annaks Hitlerilegi, mis sellele kuulub: viskaks vägeva «heiliga» käe püsti. Aga teab, et seda luuavarrega saluteerimist võidakse võtta irvitusena. Seepärast lepib ta ainult kahvatu «Tag'iga».

Kuid härra on tujus, talle aitab «Tag'ist», aitab enam kui küll sellestki. Tagalakangelane pungitab veidi silmi, viskab mokaotsast:

«Arbeiten, arbeiten, Mensch! Jeder Griff muß Arbeit inne sein!»

Igas haardes töö — see on tolle lillatavate põsesarnadega veltveebli lööksõna. Ja mitte ainult orjadele. Kojamees Kärt teab: ka iseendale. Mees ei kihkle, ei löö risti ette, kui kord käed külge paneb. Ja-ah, kuidas ta käed külge löi, kui ühe juudi mööbel oli vaja üles tema korterisse tassida ja näljast nõrgad vangid sellega toime ei tulnud! Neljakesi ei jõudnud laia diivanilogu esimesest podestist edasi tarida. Sakslane vihastas, kärkis, ähvardas. Kui see põrmugi ei aidanud, upitas mööblitüki ihuükski turjale ja läks sellega nagu lootsikuga vastuvett sõudes, käed laiali, üles. Ja pärast siis kelkis, et jeder Griff . . . Mis temal, sõõnud mehel . . . Aga vangid — hirmust kanged, et mis nüüd. Härra aga tõi sahvrist tubli tursakala, viskas vangide kätte, et söögu ja kosugu. Saksamaa kasvatuslaagrid viletsaid ja nälginud vange ei vajavat. Sakslase auasi on tööd teha, uus Euroopa üles ehitada! Söögu kõht täis, puhaku ja andku siis oma Einsatz uue Euroopa ehitamisse, andku ka

RUDOLF SIRGE

nemad, need eksinud eesti mehed... Ta ütles eksinud eesti mehed, mitte kommunistid, nagu paljud teised ette viskasid. Niisugune oli ülemveltveebel Franz Schramm. Ja-ah, kojamehel tuli temast isegi lugu pidada. Lugupeetud inimest, majaelanikku liiatigi, kõlbab aga alati viisakalt teretada. Kas või mitu korda päevas. Peen ja šikk. Küll küllale liiga ei tee. Pealegi — sakslane on maias nagu harakas hõbeda peale. Maias? Ja-ah, mille peale siin kõik maiad ei oldud! Aupakkumine iseendale näis kõige odavama maiustuse pakkumisena, lõbuna. Seda võis nii neile kui enesele piiramatult lubada. See ei maksa tühjagi ega võta kelleltki tükki küljest ära. Miks seda siis mitte pakkuda?

Ning kuigi vana mehe krapts valvelevõtt tegi silmale rõõmu, ei suutnud sakslane seda ometi võtta ehtsa pähe. Amet ja töö ei lubanudki võtta. Astunud, kerge vile huultel, mõned sammud Toompea poole, märke, tegi ta järsu pöörde, tuli kojamehe juurde tagasi ning, juhtides pilgu otse selle silma, nõudis peremehetoonil:

«Kes sinna kapteni juurde sisse sõitis?»

«Ametlikult ei ole keegi sõitnud.»

«Tähendab siis salaja, registreerimata. Mis? Kust see inimene tuleb?» Sakslase korter oli Granti all — tähendab, kuulis.

«Kedagi ei tea tulevat olnud,» purssis kojamees oma sadamažargoonis.

«Teie peate teadma.»

Ja-ah, seda oli talle tüütuseni korrutatud. Kojamees — see on maja vaim. Tema peab teadma, mis inimesed majas elavad, mis nad mõtlevad, kes nende juures käivad, mis asju ajavad, mis juttusid räägivad. Esimesest päevast peale üks ja seesama laul. Muudkui uuri ja passi peale igat sissetulijat või väljaminejat! Ole kui uksehoidja, nuusi nagu koer, aja jälgi. Aga mis jahikoer on tema, Joel Kärt? Pole tal selleks koolitatud saksa nina ega õpetatud silma. Kust tema teab, kes kellegi juures käib, mis juttu räägib! Tema asi on luua ja labidaga puhtust teha, keskküttekatel kuumaks kütta, majaraamatut hoida. Seda ta teeb. Niipea kui keegi raamatut küsib — palun, jaa. Aga pole küsitud. Ja nõnda ei võigi kojamees keldrikorrale teada, mis sünnib ülal kolmandal kapten Granti korteris. Ei või. Võetagu või pea maha — ei tea.

«Passige peale!» hoiatab sakslane tõntsi näpuga. «Ma tulen täpselt kell viis viisteist. Kannate ette.»

Ütles, tegi taas pöörde ja läks.

Et kunagi ka aega võtaks inimese moodi rääkida. Haugatab ainult — häss, võta! Ja sina jookse.

Nüüd viimaks lendas vihane süljelärtsak lumekoorikus kivile ning kojamees Kärti nokatsisirmi alt vonkles sakslasele järele tige pilk. Haugub sellepärast, et ei pea inimeseks. Seepärast teeb teatrit. Härradel ikka härrade nõksud! Nähtud ja tuntud. — — —

Ja-ah, tahavad teatrit. Noh, eks tehkem siis seda teatrit. Arvavad sellega ordnungit loovat, inimestele hirmu naha vahele ajavat... Arvaku! Usuvad korra imet tegevat... Uskugu! Usk teeb alati inimese hulluks. Selles on Joel kindel. Olgu oma hullu usuga õnnis siis ka too sakslane. Oodaku seda imet, oodaku rahulikult. Öndsad olevat need, kes ei näe, aga usuvad. Joel Kärt ei usu midagi. Tema vahekorrad uskudega on selged. Mis on usk? Samasugune nõrk kui taevatuul. Puhub ta tänava puhtaks — tõmmaku. Keerutab aga risu kõnniteele — käigu kuradile!

Kõige etem oleks muidugi võtta ja õiendada luuavarrega see tuuleluuk lahti, mida sulle vaja, võtta see või teine usk ja lasta oma purjedesse tuult nagu mölder. Aga kus sa sellega! Ei küüni luuavarrega majaski iga klapi ja luugi juurde, saati siis veel taevaluukide kallale, kust tulevad tuuled ja usud... Muudkui võta vaevaks pühkida ja nühkida, tarida ja käruda, sest ega majaesist asku või jätta. See peab olema puhas. Peab särama nagu õiglase pale. Puhas nagu õiglase mehe süda. Sest amet — see on auasi, õpetas isa, vana purjelaevamadrus. Ametiau — seda hoia nagu valget vesti, mille pealt plekk inetult välja paistab. Tee mis sa teed, ole kes sa oled, silindrikandja või sibi — aga ära määri oma ausat ametimehe nime. Seisuse, tolle viguriga on asi teine. Kui sagedasti ei vaheta inimesed seisusi! Poepidajast saab majaomanik, pangahärrast kergesti vang. Mõnest madrusest pikapeale tüürimees. Kõike juhtub elus. Seisused selleks ongi, et neid vahetada. Kõike juhtub. Au ei saa millegi vastu vahetada. Räägivad, et too sakslane, näiteks, olnud kodumaal tühine lihunikupoiss, õppinud vorstmahheriks. (Ja-ah, pehmed mahlased viini vorstid! kippus vesi suhu.) Aga näe, tõmbas sineli selga, kihutas Eesti-maale ja nüüd kärgib ja põrgib nagu mõni krahv... Otsustab inimeste elu ja surma üle, räägivad... Jah-haa, imelikuks on läinud otsustamine teise inimese saatuse üle. Ja kust need otsustajad kõik välja kargavad? Valmistargad, enesekindlad, eksimatud — otsekui issanda enese saadikud... Vanasti viisakas kapten laevas (omaette jumal taevas), enne kui mehe tormiga masti saatis, luges vaikselt issameie, ütles aamenigi peale justkui kinnituseks, et tema omalt poolt on teinud kõik. Nüüd aga? Inimesi aetakse tapule ja hauda nagu seakarja. Ei hoolimist ega hoiatust. Kuul kuklasse ja — valmis. Mis kohtumõistmine või otsuse-tegemine see? Odavaks, liiga odavaks teevad isegi surma, rääkimata elust, see ei maksa mitte kopikatki, see ühe inimese elu teise silmis...

Härrad seal üleval ütlevad enestegi elu mitte maksvat, sakslase käes olevat paljas «нeрy»... Jah-haa, sedasama kurtsid nad venelaste puhul, punaste ajal. Kurat neist härrastest aru saab! Pole hea see ega teine, ei saa punase ega mustaga rahu elada. Ajavad vist oma võimu, oma jonniga taga, mis muud. Aga mis see nende võimgi — kust tuul, sealt meel, aina kápuli kord Berliini, kord Londoni ees... Asjapuud! Ja-ah, need eesti härrad, need advokaadid ja kaptenid seal korterites näivad mõndagi teadvat. Nende naiste ja teenijate kaudu kostab üht-teist ka kojamehe kõrvu. Ja-ah, aeg on hirmus. Ühel aurahad ja paelad-ristid, teisel suu mulda täis. Kuid ega sellepärast jäeta. Ronimine käib vahetpidamata. Kitsemäng, tõesõna. Üks igavene ronimine. Üles ja — kolks! alla tagasi, enne kui märkad... Üsna alp ja rumal mäng, tõesõna. Aga mis see elugi? Ronid ja rühid, püüad ja pingutad, otse silma ees näed juba aupärga, kui korraga vale täring, ja oledki all kitsetallis tagasi. Hea, kui ainult all. Paljud kukuvad praegu ka otse kummuli hauda, kaovad karjatamata. Oli inimene, püüdis edasi. Aga järsku ei ole. Lõpp. Valmis. Kui paljud praegu kukuvad just nõnda! Keegi ei tea, kuhu jäid, kadusid. Tihti ei huvitugi teadma. Lähevad rüsnal edasi nagu tohutu loomakarri. Ikka edasi. Sellel teel või trepil, mis ta nüüd olgu, on alati kitsas, väga kitsas. Kuid trügijate voor ei katke. Aina üles ja alla ning uuesti üles...

RUDOLF SIRGE

Milleks? Kuhu? Kõige targemadki pead ei suuda vastust anda. Ei hakka sellega end pikalt vaevama ka kojamees Kärt. Kas suudaks ehk see sakslane oma usuga uude Euroopasse? Vaevalt temagi. Bolševikud arvasid end suutvat, kuid neid ei ole enam... Kes tõmbas hõlmad vöö vahele ja kadus Narva taha, kes varises lahingus hauda, kes ootab sakslaste vangina haudajaamise korda...

Kojamees Kärt vaatab pikalt toda lippu seal tornis Toompea tipus. Lontis ja lohvakalt ripub ta seal, see elava hingeta kalts. Nagu leina, surma lipp. Kui ta äkki polegi muud? Kui äkki siiski kõik need kiidetud võidud, need pidulikud marsihelid raadios pole muud kui matusepillide hüüe — matused ühele vanale, mis oli ega tule enam millaski tagasi...? Ta pilk peatub suurel «Bekanntmachungil» oma maja seinal. See kästi nähtavale kohale üles kleepida. Seal ta on: 3000 marka iga ülesantud bolševiku või nende jälgedele juhatamise eest, kes pidada varitsemata metsapadrikuis... Noid punaselt triibutatud lehti on linn täis, aga ülesandmistest või tasusaamistest mitte piuksu... Kas ehk siiski pole nii, et bolševikud käsi rüppe ei panegi, ei vannu alla tollele lipule seal, vaid väsitavad, ootavad aega? Ka need, kes praegu käivad ringi, lint käsivarrel, vormikuub seljas — ka need kadusid metsa ja varitsesid seal... Oo selle väikese maa, väikerahva poegi, kui vapralt on nad valmis üksteisele kõrri kargama! Kui ainult olukorrad kujunevad soodsaks... Nõnda oli see kaheksateistkümnendal aastal, kahekümne neljandal, nõnda mullu ja tänavu...

Ideed! Jah-haa! Kojamees Joel Kärt ei taha neist suurt teada. Need on kui kirbud särgis, mis naha sügelema panevad. Või kas ainult naha? Ta luud hakkab järsku nii tuiskavalt kõnniteed viipsima, nagu tahaks iga viipsiga hüüda: laiali, laiali kõik risu ja rämps, meie tee puhtaks! Ära nagu tolm tuule ees! Saksa ordnung nõuab ja eesti kojamehe käsi teeb puhta töö...

Nii viipsib ta hoolega kõnnitee puhtaks kuni naaberaia nurgani. Siis peatub uuesti, kõhatab ja vaatab ringi, eesti kojamehe käsi ja saksa ordnung? Jah-haa! Ega's see käsi nüüd käsu peale üksi liigu. Prügi ja praht tänavalt tahab koristada. Tõsi. Kuid nendega seal sees, majarahvaga ülal ja all — nendega on teine asi. Ta silmitseb härra Granti kolme ridamisi vastu tänavat seisvat akent. Üksik. Igav inimesel neljatoalises korteris. Mõni ime, et toob naisterahva. Aga see saksa vurstmaaker kohe, et ass võta, too lagedale...

Võib olla, et neil seal Hitleri Saksamaal on nii sisse seatud, et kojamees... Siin, selles majas on Joel Kärt näinud mõndagi ja nii mõnelgi korral silmad kinni pigistanud. Kus sa sellega, oma maja inimeste asju nüüd... Maja on kodu, iga elaniku kodu, kojamees koduhoidja. Kuidas siis võõraste ette oma koduseid asju? Tuleb muidugi vaadata, teada. Mida ja kuipalju oma tähelepanekuist aga sellele vurstmaakrile, sakslasele — selle üle, lubage, otsustab Joel ise. Võõrastel ei luba ta oma maja asjusse segada. Mis neil, võõrastel? Tulevad ja lähevad, kükitavad nädal või kuu ning kaovad ei tea kuhu. Aga tema, kojamees, jääb. Tema ka vastutab. Muidugi mitte nende tulijate-minejate ees. Ei. Maja, elu, oma südametunnistuse ees. Pole ta häbiplekki teinud oma ametiaule, ei tee ka majale. See on viisakas, viisakate elanikkudega, puhas ja hea

maja. Siin võidakse ulualust anda ka teisalt tulnutele. Ajutiseks muidugi, sest maja on maja. Kui korter vaba — ega ei keela. Põhiliselt elavad siin aga vanad tüürikud, ausad inimesed. Ja nende suhtes ei ole kojamehel midagi ütelda. Üks pere ja üks hing, nagu ta väga hästi nägi viimaste lahingute ajal. Igaüks valmis tule- ja pommikaitseks. Igaüks aitamas teist. Einoh, teist niisugust maja annab otsida, vaatas kojamees Joel Kärt uhkustundega üles kuni neljanda korruse akendeni, kuni «Bingslag»-plekist katuseservani välja. Tore maja. Kui niisuguseid oleks täis terve linn, ei — kogu maa! Väike eesti rahvas elaks palju suuremas sõpruses, kindluses ja üksmeeles külj-külje kõrval. Siin on igaühele ruumi, on ka varju ja vajalikku vahet. Üks ei sega üht, teine teist. Helikindlad seinad, tihedad laed ja põrandad. Ainult mõne sakslase närviline kõrv, see ehk... Jah-haa, kuid säärased asjad tulevad rikutud ergukavast, vahest ka sandist südametunnistusest. On nähtud ja kuulnud ennegi. Ning nendes hädades juba pole süüdi maja. Mitte sugugi. Vaid inimene ise. Kes ajas seda sandi südametunnistusega sakslast kolima siia eestlaste majja Toome tee nr. 17? Keegi ei ajanud. Ja kui ei meeldi — mingu ära. Mingu minema. Kes teda keelab või tagasi paluma läheb? Mitte keegi. Isegi vist mitte need eesti ohvitserid sealt kolmandalt ja neljandalt korruselt. Ka niisugused mõistlikud mehed. Vana sini-must-valge töid lagedale, kui oli see viimane lipuvahetus. Mitte sakslase haakristiga punase. Rippus siis too kolmevärviline vardas, kuni kojamees ise — teadagi kõva käsu peale — tellis Hitleri oma, tolle kulliküünelise ja mustaga kanditu nagu matuseplagu, mis halli paeseina peal küll kenasti välja paistab, aga ometi on võõras, nii kuradi võõras, et meeeldi keeraks sakslase kolide hulka kokku ja saadaks tema endaga koos minema. Sakslase minema? Jah-haa! Kuhu sa niisugust kroonumeest saadad või kuhu tal minnagi? Elab niisama, nagu elas too suur punane toimetaja või mis ta oli, Leningradist kohaletoodud mees. Käsu järgi ja paberi alusel. Majutatud ning — lõpp. Ei endal minekut ega kojamehel saatmist. Muudkui passi, ole lahke! Passi ja pea lõuad. Eks niisama ole selle saksa vurlega. Sellepärast parem... Ja kojamees kiikas uuesti kapteni akende poole, mõistes isegi, et oli oma arutlustega sattunud rappa, põhjatumatele teedele, kuhu nüüdsel keerulisel ajal sugugi ei ole tarvis sattuda. Või kes pagan praegu hoolibki sinu targutustest. Sellepärast... Ta korjas seina äärest raske raudkühvli ja lumelabida ning kobis tööriistade klõbisedes nurkmisest peauksest alla keldrikorusele, kus olid tema poole ruudu jagu üle maapinna ulatuvate akendega kambriübrikud.

Inimesi hakkas liikuma. Jalad kõpsutasid aknast mööda. Kerged ja kobedad naisejalad, kohmakates välisaabastes sõdalaste jalad, poisikeste ja plikade jalad, mis ainult kergelt puudutasid klaaskõvaks külmunud keltsa kõnniteel.

Pealesunnitud luurekäik kolmanda korruse korterisse jäi kojamehel tegemata. Nii kaua ja kaheldes võttis ta endamisi hoogu, ei, koguni sõitles ennast alistumise närususe pärast, kui käigu vajadus ära langes. Langes lihtsalt sellepärast, et keskpäeva paiku laskus laiast kivitrepist alla keldrisse kärke jalaga noor naine, otsis silmadega hämaras natuke aega ust (siit läks neid kolm: pikka kotta, kus asetsesid tüürike harva taraga lahutatud lahtrid, keskkütte katlaruumi ja kojamehe korterisse)

RUDOLF SIRGE

ja koputas siis kohmetult sellele, mille ülapiidal ilutses valges email-ovaalikeses must number kaksteist. Seest ei vastatud kohe ning naine vaatas areldes ringi, kohendas oma heledaid lokke rohelise ruuduga vil-lase rätiku alla, silus isegi kergelt ülejaki hõlmu. Imelik tundus võhi-võõrale inimesele seletama minna, kuidas ja miks nüüd, just nüüd, segasel sõjaajal temast, põlisest maatüdrukust pidi saama läbi-lõhki lin-lane. Ta püüdis sõnu suhu valmis seada. Aga sellest ei tulnud midagi välja — sõnad vajusid vormituks kui sõre tatra-puder, valgusid laiali kui kehvast tainast kuklid. Ent käsk on käsk — linnakohas, siin, nen-dega eriti. Juba rongis oli tal tegemist olnud . . .

Üks tõmmati ootamatult äkki lahti ning kohmetu, ebalev naine seisis näost näkku tugevas habemeharjas mehega, kes piipu suust võttes päris pöriseva bassiga:

«Mis teil oli?»

«Härra Grant palub . . . Ma paluksin majaraamatut . . .»

Kojamees heitis kärme kõrvalpilgu kotta.

«Tulge sisse.»

Ruum, kuhu noor naine astme võrra alla laskus, polnud mingi ubrik või kong. See oli avar, ehkki madala- ja hämaravõitu tuba. Lagi val-gendatud, pikk kaltsuvaip üle põranda, seintel paar ajakirjast lõigatud pilti, laud, paar lihtsat lutheri tooli, nurgas neljal jalal seisev püstine vanamoodne raamaturiiu, selle ülemisel laudil väike odav raadioapa-raat, kuna esinurgas, ruumist eesriidega eraldatud, asetses keedukolle. Asemid siin ei paistnud olevat. Ilmselt magati säärvandi taga, teises ruumis, kuhu viiva ukseava ees rippus sinililleline poeriie. Puhas ja kodune olemine sisendas tulijasse lugupidamist, nii et ta küsis:

«Vabandage, ega ma eksinud pole? Teie ikka olete kojamees Kärt?»

«No ikka olen,» lasti piibust pahv suitsu.

Midagi Marietta või Maret Eelme nime taolist kuuldsu, kui võõras end esitleda püüdis. Kuid kombekohasest tutvumisest ei saanud asja, sest kojamees oli kas liiga tuim või arvas, et kes nüüd luualiigutaja tut-vusest . . . Ning kombetäitmise asemel ütles hoopis uurivalt:

«Ah teie siis oletegi see . . .» Ta sättis tooli kesk tuba, nagu seades sel-lega enesele võimalust võõrast igast kandist vaadelda.

Istet puutumata silmitses too omakorda vestiväel ja paksus porikarva kampsunis meest, kes traatraamides prille kohendas otsekui paremaks nägemiseks, poetas lause ootamatu lõpu:

«. . . kelle kohta sakslane juba päris . . .»

«Sakslane?»

«Ja-ah, on meil siin üks niisuke noorherra Schramm, kelle ees kõik olgu täitsa stramm . . .»

«Issand, mis ta minust!»

«Kas te sõnagi saksa keelt ei mõista?» muheles vanamees.

Ta mõistis, rohkemgi kui mõne sõna. Ning kehtas nüüd oma taipamatust halvaks pannes nõutult õlgu. Schramm ja stramm. Hm, nime-dega naljatada? Sakslane on sakslane ja pealegi: ta ei osanud teise mõttekäiku tabada.

«Vist härra Granti sugulasi maalt?» päritles kojamees, ehkki ta oli kuulnud selle vanapoisist üürnikul omakseid mitte olevat, peale aas-

tates preestrikõbu kuskil Pärnumaa põhjas. Aga üks preestrihärralgi või tütar juhtuda, ja üldse, nõnda küsida tundus sündsam. Ei solva ega ehmata noort inimest. Rääkigu ise, mis heaks arvab. Ega ta sakslase pärast kedagi pinnima hakka! Liiatigi, kus see siin tundub nii heitunud, arg või õnetu nagu leevike puuris. Silmavaade eksleb tal abitult ringi, sõrmed, muide, tööinimese tugevad sõrmed, näpivad räti narmaid ja suu on otsekui nutuvõrul... Mis sa säärasest pinnid? Rääkigu, kui räägib.

Ja naine rääkis. Küll mitte soravalt, inimese kindlusega, kes teab, mida tahab, kuid ometi. Ning arendas jutulõnga nõnda, et inimestega läbi käima harjunud kojamees peagi taipas: mitte metsanuka neiu, vaid naine, kes on peenemat näinud. Võib-olla koguni mõne hävituspataljoni või töölispolgu mehe sõjalesk, kes katab jälgi. Miks muidu suurtalu virtin kipub nüüdsel näljasel ajal linnahärra teenijaks? Niisugune oletus tegi kojameest aina uudishimulikumaks, aga ühtlasi ka — kaastundlikumaks. Ning päris hoolitsevalt küsis ta sahtlist majaraamatut võttes:

«Pass ja paberid sul ikka on?»

Näpupass olevat välja antud jah eelmisel sügistelvel.

«Käid ise politseis ära või tahad, et mina...?»

Ta kurtis end korda-kombeid ja linnagi üsna kehvasti tundvat.

Aga politseijaoskond, mis pidi asuma siinsamas Paldiski maanteel, järgmise põiktänava nurgal, juhatati nii lahkesti-selgesti kätte, et piinlik näis vana meest tülitada. Ta haaras raamatu, tänas ja tahtis minna. Kuid teda peatati usaldust taotleva hääletasandamisega, nagu karde-taks kedagi kuulvat:

«Noh, aga kui teil on midagi sihukest, mis... Siis võin ju mina ka. Väga hästi võin.»

«Ei saa aru,» kerkisid ümarad õlad.

«Jah-haa, ma mõtlen, et kui seda lõhna, mis nad nüüd nii kangesti taga ajavad...»

«Minul? Minu juures?» taganes tüdruk, silmad suured.

«Ega's mina! Need seal ehk...»

«Ei! Kust minul seda...»

«Siis on kõik okay, nagu Briti saarlased ütlevad.»

«Mina olen lihtne talutüdruk,» kinnitati toonikõrgendusega, mis reeti tärkavat, kuid talitsetud ärevust. Nagu oleks keema karanud vesi kähku tulelt ära tõmmatud. Kojamehe terane kõrv tabas selle, võrdles linnu piiksatusega, kes ootamatult lähedal kassi näeb, ning sellest ajendatult ehk märkiski:

«Seda'nd küll. Aga või ta paha, kui on nimetada, kes soovitab. Tutta-vat või kedagi linnast...»

Naise käsi tegi raamatuga ilusa kaare ning ta õhetama tõmbunud ümar nägu naeratas:

«Kapten Traat siinsamas majas... Tema vennatütar direktoriproua Kukker, lauljanna Anete Kukker... Nemad tunnevad mind lapsest saati ja vanaproua Kukker Tartust samuti. Tütre kaudu puha tuttavad, kõik rikkad pealegi...»

«Jah-haa. Jah-haa, mis siis enam... See on hea, väga hea. Sest nüüd-sel ajal, saage aru... Jah-haa, minge siis aga ja möllige end sisse. Granti-härra kah jälle kõva ameti peal seal ERÜ-s, virtinat vaja...»

Vahepeal jah, kui need siin tulid, vaadati pisut viltu, et punaste juures koha peal olnud ja mis... Aga noh, härraste asi, kirtsutasid nina mis kirtsutasid, punast pluhti ei olnud — no kussa sellega, härra Grant nüüd punane — ja leppisid ära... Kapten vanast Hädemeeste mereröövliite kannust, maailma ja inimesi näinud. Suurt nosi tal enam ei ole. Või's inimene muidu ametit jahib. Aga ega ta paljas poiss ka ole. Tubli härra saate!»

Kojamehe suu poleks seda sugugi tarvitsenud kuulutada. Mis temal asja maatüdrukule härraseid ette kiita! Kuid tüdruku arglev olemus, tema ebalev kohmetus otsekui otsisid, kobasid tee järele. Maalaps, kes satub suure linna liikluskeerisesse. Kuidas sa siis teda ei võta, kas või viivukski, käe kõrvale, et üle tänava aidata? Punane? Salapunane? Noh, kas need Traadid ja Kukkerid siis teda... Kojamees viskas käega. Õige mul asja! Ärgu vähemalt valutagu südant peremehe pärast. Muud muret linnakohas sellel küll, kes tuleb taluperest saksu passima...

Nii ta mõtles ja kõhvis tükk aega kõrvatagust. Paganama lugu! Näe, nimi kadus käest... Mis see nüüd oligi? Marie Hellem või Maret Eelme? Mine sa jookse nimme pärimal Piinlik. Ja ega tahagi küsida. Niisugune abituke ja armsake... Justkui kuskil nähtud... Aga kus'nd seda. Lihtsalt süda. Süda niisugune. Läheb noore inimese pärast haledaks. Noh, toob raamatu tagasi, näeb nimegi...

Seistes, jalad harki, kesk tuba, piibutobi käes, pahvis ta hea tüki aega suitsu, silmad uksele, enne kui rahunes, laskus toolile ja keeras lahti raadio. Sealt mürtsusid tavalised marsilood, mille vahele berliinlase erri põristavas murdes poetati tühiseid teateid.

Veider, ise vana kala, ligemale kuuskümmend turjal, aga naise ees lööb sulama kui poisike. Mis see olgu! sõitles ta ennast. Sõitles, kuid ei saanud ometi lahti imelikust kodusest, otsekui südamealust soojendavast muljest, mis tüdruk jätnud. Tema hõngu, tema kingakõpsutuste kaja, jah, ta lapselikku, usaldavat vaadet oli tuba nagu praegugi veel täis. See hõrgutas meeli, pani oma naiselikkusega justkui unistama, tekitas arusaamatu hellus- või õnnetunde, sellise isemoodi elamuse, mida aas-tates mees enesele seletada ei osanud, koguni pahaks pani ja mitu korda end toolil rahutult keerutas, nagu püüdes maha raputada lühikese koh-tumise järelmõju. Selles tundus midagi esimesest pilgust armumise sarnast. Jah-haa!

Ka selletaolist oli Joel Kärt kogenud. Nii ammu, kauges noorukipõl-ves küll, liiatigi nõnda habras ja õrn mälestus, et seda ei sobinud nagu puudutatagi, vanainimese härdameelsusega võrdlema kippuda...

Ta oli siis tulemees miinipaadil, tollel, mille sakslased 1917. aasta sügisel Muhu väinas põhja pöruatasid ja millest ta kui kirstust hingega välja ronis, kuigi, jah... Ei taha mõteldagi, ei. Mis kõik oleks, kui... Jah-haa, tulemees oli ta siis, kellest masinist pidi saama ning kes koos teiste omasugustega käis Koplis Vene-Balti Laevatehases masinavärke õppimas... Teenistuses, teadagi, nõgikikas. Aga kui linnaloo sai, linti-dega madrusemütsi poolviltu kõrvale vajutas, triibulise särgi pluusi vahelt hästi nähtavale seadis ja laiad püksid tuules loperdama lasi — merekaru missugune! Tüdrukud vahtisid silmad kiiva... Südasuvisel ajal, otse pärast seda, kui Prantsusmaa president Poincaré Tallinna rei-dil kohtus Venemaa isevalitseja Nikolaiga, kui laevastik päevast päeva

seisis kõrgete härrade auks pingul nagu tulejoonel. Ja või see tulejoongi tulemata jäi... Alati nii olnud, et mida agaramalt keisrid ja presidendid külas käivad, rahujuttu puhuvad, seda rutem lihtsad mehed tapule viiakse. Rahulillele on sõnad kui piibusuits... Lehed longu ja — sõda käes... Jah, tolle sõja lasid nad rahujuttudega lahti, selle teise niisamuti. Ikka rahu Münchenis ja rahu Danzigis, kuni olidki Hitleri tankid Varsavi väravas... poolakatega nappipidi koos. Mine sa usu siis jutte! Aga noor tulemees tookord uskus. Muretuna, kerglasel meel laskis ta mööda pooltühja Kopli tänavat ekipaazi poole, madal päike silmis, pehme tuul põue kōdistamas, kui silmas ees tüdrukut raske pesukorviga. Ebaviisakas on kahe tühja käega mehel kandamiga neiu mööda marssida. Ilma et oleks kindlamat luuret tehtud või tõsisemat orientiiri seatud, astuti korvikandja kõrvale ja tõugati käsi vangu alla püüdega kandamit üle võtta. Nii enesestmõistetavalt, nagu inimene ikka inimest aitab... Kuid mis sellest välja tuli, see pani Joeli veel praegugi pead vangutama: tüdruk kiljatas, nagu oleks metsaline kallal, kargas kõrvale, ja terve hunnik kõige puhtamat sinivalget pesu langes kõnniteele laiali... Kohkumus, millega nad teineteisele otsa vaatasid, ühel silmad vihatuld, teisel häbikahmu täis, tegi mõlemad üsna naeruväärseks. Nii oimetud, et ei saanud sõna suust ega käsi käima. Kuni tuul pesu lappama asudes märku andis. Siis kummardasid mõlemad nagu kokkuräägitult ja tegid väga kähku. Minuti pärast oli pesu taas korvis. Kõik need uhked einsatsidega padjapüürid, pitsidega linad ja naiste alusriided, mida ehmunud laevamees õieti vaadatagi ei tihanud. Ei tihanud või ei läbenud, kes seda nüüd teab. Tema vahtis tüdrukut, kes kui värten keerles, õnnetuseski toimekust kaotamata. See oli ümara kondiga ja parajat kasvu, kõrge rinnaga, heledad juuksed otsaesisele rulli keeratud nagu mõnel virtinal, ilusa sinkja kleidi peal valge kaelpõll. Ja missugused silmad, missugune rõõsk palepuna, kui ta pilgu tõstis ning halises:

«Proua lööb mu maha...»

«Kui preili lubab, astume koos proua palge ette. Ehk aitan selgitada,» kõpsutas ta kannad viisakalt kokku ja vabandas enda kohmakust.

«Teie? Kes teil käskis korvi ümber paisata?»

See kõlas nii etteheitva halvaksanuga, et meremees nõutult õlgu kehitas.

«Mis te'nd, preili! Kes niisugust käsib. Aidata tahtsin...»

«Aidata? Mis te sellest raamatust siis kisute, kui aitama tulite? Andke siia!» sirutas tüdruk nõudvalt käe ruske kaanega kõite poole, mille noormees viimasena maast korjas ning mida ta nüüd näpuvahel hoidis, nagu valmistuks avama.

«See on võõras raamat!»

Tüdruku rutt, tema tigiduski, mis otsekui unustama kippus äpardust pesuga, raamatu pärast aga tüli tõstis, näis noormehele järsku nii veiderana, tüdruk ise aga oma ägeduses ahvatlevana, et äratas temas midagi poisikeselikku. Kätt raamatuga selja taha pannes ütles ta:

«Preilide romaaniid olevat peenikesed lugeda. Poisid räägivad, et paksult armastust sees ja puha...»

«See ei ole juturaamat. Andke kätte!»

«Pühapäeval Katrinenthalis annan.»

Tüdruku hirmunud nägu ilmestas korraga kaks vinet. Üks kallutas

leebuma, teine, kuskil sügavamal, teritus solvama. Aga ta ütles siiski ainult nokkivald:

«Trehvama raamatuga? Ega seal minu elulugu sees ole. Ja pealegi ei ole see üleüldse minu raamat. Üks proua saadab teisele prouale. Ma ei saa ilma minna.»

«Pesumaja proua?» vihjas Joel tagasi linna poole, kus oli silmanud vastavat silti.

«Pesumaja? Mis te puurite ja uurite? Just kui mõni ümberriietatud sala. Ja kui te see olete... noh, siis tehke, mis tahate... Mina ei tea muud, kui et raamat pandi mulle korvi...»

Noormees naeris täie häälega.

«Näen ma siis nii sala moodi välja?»

«Kust mina neid salasid tean. Andke, palun, raamat tagasi.»

«Kui hästi ilusti palute, ehk annangi.»

Ta lehitsetes pealiskaudselt. Oli mingi venekeelne. Äärest ääreni tihedat kirja täis. Ajalugu või pagan teab mis teadus, mida temataolise tolk vist ei võtagi. Kerge oleks olnud praegu raamatut tüdrukule pihku pista, kummardada ja minna. Kõik. Tühjajooksnud tutvumiskatse. Valmis. Aga niisuguse tüdrukuga ei satu iga päev kokku. Tema trots ja enesekindlus aina tõstsid teda noormehe silmis. Tegi tuju teda õrritada, pisut nokkida, ilusat õhtust aega viita ja lobiseda. Sellepärast lisas ta: «Ja kui tõendate, et see mingi salaraamat ei ole. Kroonumees seisab ju ööd ja päevad keisri eest väljas, mõistate.»

«Lähme aga siis jaoskonda, mis muud,» öhkas tüdruk, kummardudes oma korvi võtma.

«Mida sinna?»

«Noh, kui te sala olete...»

«Kuidas teie nimi on?»

«Marie.»

«Kitsi preili.»

«Ma ei hakka ometi igale madrusele tänavanurgal oma nimekaarte jagama!» turtsatati. «Niikaugel ma veel ei ole.»

«Kah õige,» naerdi vastu. «Lubage ma saadan teid.»

«Kuhu? Ma pean ju nüüd koju tagasi... Need määrdunud tükid läbi loputama...»

«Ma aitan teid.»

«Ärge tehke nalja. Teil on vaja teada, kus ma elan. Aga mina jälle ei taha, et teie seda teada saate. Miks peaks üks võõras mees teadma, kus võõras tüdruk elab?»

«Võõrad ei tarvitse võõrasteks jääda. Minu nimi on Joel Kärt, laevamasinist,» liialdas ta pisut.

Pakutud käsi võeti vastu, aga priinime ei raatsitud poetada. Vaadati umbusklikult, koguni uurivalt, kahtlusega. Aga vist õlidest tahmunud käed ja mehe päikeseküps nägu hajutasid umbusu.

«Perenaine ütleb küll, et tänaval... Noh, aga mis teha, kui meil teiega niisugune õnnetus juhtus...»

«Ütelge, preili Marie, miks te nii hirmsasti ehmatasite?»

«See on minu viis,» kinnitati ruttu. «Kargan kui kits iga väikese krabi peale. Perenaine ütleb kah, et...»

Mida perenaine ütleb, jäi Joelil tookord kuulmata, sest parajasti kihu-

tas kahehobuse sõjaväetroska tolmupilve üles keerutades ligi. Tüdruk kükitas ruttu maha, kattis laia põllega pesukorvi, nagu kana tiibadega katab pojad, ning mereväelane lõi kannad kokku, seistes kui tikk, silmad härrasid ohvitseri õgimas, kui need mööda vurasid... Kui nad taas iseenesteks said ja linna poole tagasi kõmpima hakkasid, korv kahe vahel, oli see jutt juba unustatud ning Joelile selgus alles hiljem, et Marie sugugi ei olnud nii vapper ehmataja, nagu ta seal teel end väitis olevat. Aga mida noored inimesed teineteise ees ei väida? Ka Joel ise, ka tema oli oma masinistiga üle soolanud... Ülesoolamisest polnud midagi. Nende tutvuse alusmüüriks jäi raamat, toosama, mida kumbki õieti lugeda ei osanud.

Marie tuli pühapäeval Kadriorgu. Nad kuulasid Badesalongi ees muusikat, käisid tiiru Kose metsas ära, löid seal tantsu, jagelesid ja söid kompvekke nagu ikka noored. Nad jalutasid paaril öhtul ka mööda Šnelli tiigi äärt ja Lasnamäge. Joel sai teada Marie lühikese eluloo ja nime, isegi selle, et raamat tõesti oli mingi keelatud ja et Marie teenis pesumajas saksu. Veel enam: ühised jalutuskäigud soojadel suveõhtutel kütsid peagi mõlemate südamed nii kuumaks, et nad teineteisele ammuigatsetud ideaalidena tundusid, vastastikku truudust töotasid ja paar tunnetest särisevat öhtut isegi Marie pööningul veetsid. Siis tabas ohvitser tulemehe omavoliliselt linnastulekult, millele loomulikult järgnes karts. Aga enne kui arestipäevad, lõppes rahuaeg, oli sõjakärin lahti. Laev kihutas tulistruttu Riia lahte, pani miine ja valvas miinitõkkeid. Riia lahest viidi Helsingi, sealt Kronstadi, taas merele, Helsingi, Kronstadi — ei mäletagi enam mitut tiiru. Tõsi, ka Tallinnas käidi sees, aga just seal juhtus Joel mehi olema, kes jalga maha ei saanud. Paar kirjakest ta läkitas. Aga et neile mingit vastust ei tulnud, jäi nõutuks... Juhuslik tutvus meremehega, sõjaaeg... Peab Solveig olema, kes vana-dele tutvustele läbi sõrmede vaadates ei soetaks uusi nendega, kes on maal, sealsamas... Mariest ta seda küll hästi uskuda ei suutnud. Aga — miks jäid siis kirjad vastamata? Küllap ikka vihastas, sest kartsa tõttu jäi Joelil ju määratud kohtumisele minemata. Ei pääsenud hüvasti jätmagi. Kadus lihtsalt kui mühakas ega paindunud ka kirjades seletama, miks. Sest mis on kiri — paberilipakas. Lootis iga sõidu ajal, et läheb ise, klaarib... Ent kõik jäi igavesti klaarimata. Joel ei tea tänapäevani ega saagi vist teadma, mis tema Mariega juhtus... Kui ta Muhu väinast haavatuna Saksa laatsaretti viidi ja pärast pikka põdemist ning veel pikemat sõjavangielu Tallinna pääses, ei olnud enam vana laevastikku ega vana elu. Saksa väed lahkusid robinal maalt ja verivärsked eesti härrad ajasid jalule oma riiki. Juba Riia peale agiteerisid sinna vastu sõitnud ohvitserid neid väkke astuma ja uuesti sõdima — venelastega, punastega, nagu öeldi... Kurnatud Joelil polnud isu sõdida, ta igatses elada, tööd teha, nagu kõik inimesed. Aga oma riik — sellest süda süttis. Ja nii tuli, et ta mõnepäevase rannas venna juures peatumise järel astuski uuesti laevamasina ette. Sedapuhku kaubalaevale, mille üles-andeks oli Inglismaale linu viia ning sealt noorele riigile sõjaabi tuua...

Marie jälgede tagaajamine Tallinnas jäi tagajärjeta. Pesukoda ei olnud enam, selle pidajatki mitte. Põlised majalised mäletasid küll Marie-nimelist tüdrukut, aga kuhu sai, ei teatud. Kes võib teada lahtise inimese teid! Lind lendab kevadel põhja, sügisel lõuna poole. Inimese

teid ei või keegi ära arvata. Nii nukrutses Joel mis nukrutses, võttis oma tropid ja läks taas laeva. Samuti vaba lind, lind, kellel kodumaalgi puudus pesaase või peavari peale venna, kes rannakülas lastekarjaga vireles silgu ja kartuli peal... Nii ei kohustanud ega kutsunud teda õieti miski oma rahvusest isandaile truudust vanduma. Paar hädalist reisi tehtud, jättis ta Inglismaal kapteniga hüvasti ja kobis üle Prantsuse tanklaeva, kus maksti säärast palka, et lubas kodumaale tulla kord miljonärina... Mereelu on mereelu, liiatigi iseenesega riius poissmehel. Vaheldusid sadamad, vaheldusid laevad, vaheldusid ka juhuslikud naised. Aasta kadus aasta järele. Pealagi lõi hõredaks, miljoneid polnud kuskil, ning kui ta viimaks end kriisipäevil närusele kreeklastele kauples ja seal nii õnnetult kukkus, et pidi jälle kaua pödema, oli õnnelik, kui üks omamaalastest kapten ta maksuta kodumaale tõi ja pealegi Tallinnas tuttava pangahärra jahimadruseks sokutas. Kitsal ajal lõhnab leivapaluke paremini kui jõukal kaetud laud... Viiekümnene jahimadrus aga, ehkki hoolas ja sõnavõtlik, tundus lõbusatele härrastele ometi muuseumiesemena ning juubelipäevaks sokutati talle armulikult kojamehekoht umbes temaealise saksiku vanapreili majas... Siin see vana merekaru nüüd ankrul loksuski, juba viiendat aastat. Maja ja koht oli, aga preilit enam mitte. See läks Hitleri kutse peale «nach Vaterland» nagu mitmed teisedki, kellel sakstega muud ühist polnud kui saksa hais, ega olnud nüüd, kus sakslased taas maal, enesest ikka veel mingit elumärki andnud... Maja kuulutati 1940. aastal rahva omaks, käis elamute valitsuse alla ning nõnda Joel Kärt nüüd oma «rahvamaja», nagu ta ütles, orjaski juba kolmanda keisri all...

Jah — tramp on tramp — olgu maal või merel. Kõike juhtub, nii sooja päikesepaistet kui külma tormi. Orkaanegi. Elu ei ole vannis sulistamine. Neid päevakesi, neid aastakesi. Joel ei suuda järsku kokku lugeda, mitme keisri all ta on elanud, kui mitut peremeest orjanud. Jah, on nähtud aegu, on nähtud inimesi ja maailma. Kõike, mis sureliku silm võib näha. Valgeid, kollaseid ja musti. Soojal ning külmal maal. Isandaid ja kerjuseid. Suurte ja väikeste keisrite omi. Nende hulgas leidis üksikuid inimesi, kes teise kõri niisama vajalikuks pidasid kui oma jagu, kohe kägistama ei sööstnud. Leidis üksikuid, kellele teise häda oma hädaks sai ja keda võis nimetada seltsimeheks, ehkki mitmed neist tahtsid jääda üksnes headeks kristlasteks. Lõpuks ei ole ju vahet sellel, kas ükskeist hinnatakse seltsimeestena või kristlastena. On ju ka juutide Kristus isegi ütelnud, et mitte sõnade, vaid tegude järgi tasutakse. Nõnda. Kuid suurem hulk olevusi maamunal, keda nimetatakse inimesteks, on ikkagi ainult kahejalgsed lurjused, kes pole väärt mitte seda nõõrigi, millega neid puua...

Küllap sellepärast jälle lahti ongi üks üleüldine poomine, laskmine ja ükskeise mahanottimine. Inimeste kurjus kasvas ja kasvas, kuni koonduis kõik ühte tillukesse maalriselli nagu laeng välguvardasse. Varras ise pole midagi, tühi metallitükk, aga kui sellest vardast teha keiser, nagu sakslased tegid Hitlerist, siis...

Selle praeguse keisri mehed! Joel ei tahtnud mitte mõteldagi. Neist oleks küll meeleldi mitme miili kaugusele hoidnud. Aga kuhu sa, hing, lähed? Muudkui liiguta luuda ja labidat, oota ning vaata... Abwarten und Tee trinken, nagu ütleb kolmandalt korralt kapten Grant. Tee

RUDOLF SIRGE

trinken und abwarten... Ja-jah. Selleski on oma mõte, oma poeesia ja poliitika, sest välksõda on muutunud tavaliseks sõjaks, nende üleolev ülbus targutavaks paigaltammumiseks. Ning nagu Joel teab — päris kindlasti teab —, ei ole nende asjad siin tagalaski mitte nii «klipp und klar», nagu pasundavad kõnemehed ja ajalehed. Isegi mitte nende juures, kes neis igatsesid päästjat näha, jooksid metsadesse ootele, et relva-kaaslastena kodumaad vabastada. Jah, isegi mitte selle härraskihi juures, hoopis rääkimata rahvast, eestlasest, kes tööd teeb ja kunagi pole sakslast usaldanud... Sellepärast ei tee ka Joel enesele suuremat muret härra Schrammi pärast, nurugu ja pressigu, küll keerutab talle kokku loo, mis välja veab. Ennegi nalja nähtud... Narr on see, kes arvab, et elus ainult tööga randa saab. Vale on see laev, mis maailmas suuremat koormat veab ja tormisemad mered ohutumalt ületab! Vale purjedesse puhub alati pärituul.

Ta viskas enese väntsatades seliti koikusse, kergitas jala teise peale ja tukastas. Tukastas inimese moodi, kes teab, et töö ja toimetused on nagu poolitaja joon, millel pole ei algust ega otsa. Iga sekundi pealt võid alustada ja lõpetada, sest sa ise oled kübe, mida lugematu hulk mahub nii aega kui ruumi. Ja miks peaks siis üks tühine kübeke tormama, kui sellest miski nagunii teiseks ei saa, kui kõik suur ikka suureks, väike väikseks, tähtis tähtsaks ning tühine tühiseks edasi jääb? Miks?

Selle igeriku küsimuse lahendamine näis jätkuvat veel uneski. Ta seisis pika laua ees ning keegi tohtu pikk (nagu Peetrus või Hitler), kelle nägu ta nägema ei ulatunud, nõudis kõuehäälel: kus on see juut, keda sa kolm aastat ustavalt ümmardasid? Siberis, oleks ta peaaegu vastanud. Õigel hetkel aga kargas meelde, et küsija võib olla Hitler, sakslane, kellele vale on ainus kohane vastus, ta tõmbas pea õlgade vahele ja piiksatas eneselegi kitsukese häälega: Russland, alle Kommunisten nach Russland gefahren, kuigi ta väga hästi mäletas, et juudi pangahärra viisid punased Siberisse nagu paljud teisedki, keda nad enda vastasteks pidasid...

«Sehen Sie, sehen Sie, welch ein jüdisch-kommunistische Lausenbube!» hakkas palgijämedune kohutav sõrm talle ähvardavalt lähemema, kuni kopsas hirmsa jõuga rindu ja kõuehäälel mõirgas: «Nieder-schiessen!»

Nii see sõrm kui hääle tekitasid säärase õudustunde, et ta, silmad pärani, rabinal voodist välja kargas. Kargas ning seisis kohe vastamisi pika, pisut kühmu hoidva ja haiglaselt jumetu mehega.

«Ära jalust maha jookse!» hüüatas see kähedalt. «Tonksin ja tonksin näpuga rindu, et silmad lahti. Aga mees põõnab kesk valget päeva nagu koolnu... Mis sa unes nägid, et nii segane oled? Sul ju alati nii ennatulikud unenäod,» kiskus kitsa näo volte täis.

Joel urises, siis haaras aietades puusast.

«Närib, kurat, vist jälle tuisku...»

Ta vajus voodiservale, tasus ja mudis kanget liigest.

«Noh?» tegi siis küsivalt, sest Benno Arik, endine elektrik, siis vahepeal juhuslik lehereporter, nüüd taas töökojamees, oli ta enese kaasüri-line. Elas siinsamas säärvandi taga keldris ja ametlikult togis sakslaste autosid. Mis see kidura kopsuga ja kukerinnaga mees muidu mõtles või

õiendas — noh, kes siis praegusel ajal üksnes sellest või sellele elas, mille jaoks ta arvel seisis, kutseühingusse arvati ja toidukaardid võttis. Nii lihtsameelseid andis otsida. Benno Arik ei kuulunud nende hulka. Pigem teisipidi: ta kippus viimaste lihtsameelsetegi silmi nägema panema. Ning just selles mõttes Joel küsiski.

«Idaruumist mitu vagunit külmanud sakslaste laipu. Nagu propsid Kopli jaamas... Mitu vagunit külmutatud välihalle. Kindral Talv. Täpselt, nagu sakslased ütlevad.»

«Muide,» (targu nimetasid nad inglasi omavahel saarlasteks isegi siis, kui salaja kõrvaklappidega BBC saateid kuulasid), «üks saarlaste oma olevat Loksa kandis kinni püütud. Autojuhid teavad rääkida...»

«Lora. See ehk mõni sealt,» osutas Joel näpuga itta.

«Ei, sealt,» näitas Benno üles lakke.

«Ja-haa. Aga omad?»

«Tänavad lehe eest. Niikaua kui lund peab, paluvad jätkata. Pärast näeb, kuidas edasi.»

See käis ajalehe kohta, mida kord Joel, kord Benno varahommikuti teatavas kohas poetasid lumevalli, kust siis vangid, keda siia Tõnismäe staabi lähedale rookima toodi, selle üles korjasid. Lehe kaudu toimetati ka posti ja muud. Seesugune oli üks sideliin nendega, keda patareis kinni peeti kui kommuniste, keda aga kojamees Joel koduselt omadeks nimetas, ilma et ta ise oleks olnud nende hulgast või neid tundnudki. Seevastu Benno, keda jõuluni oli kinni peetud ja kahtlustatud hävituspataljoni sidemeheks olemises, tundis-teadis mõndagi. Vahel näis Joelile, et ta teab rohkemgi, kui räägib. Koguni, et ta... Noh, aga see polnud Joeli asi. Viimast ei tohigi inimene iial hinge tagant välja kraamida. Nad elasid ühes juba kolmat aastat ja olid ametlikult eri leivas, kuigi keetsid kahasse, hingasidki vahel kahasse — nagu Benno märkis. Kuid see kõik jäi enda teada. Joeli kaasüüriline oli kõigiti vormistatud nõnda, et vajaduse korral vastutab igamees ainult oma tegude eest. Nende tegude raamat aga koosnes seni üsna tühisest abist kinnipeetavatele, selle kaudu pakutavast väikesest moraalsest toest õnnetutele. Rohkemaks puudusid võimalused.

Benno jõudis harilikult pärale poole viieks. Jah, juba läheneski viiele, nagu Joel raamaturiulile asetatud äratuskella silmnäolt märkas. Ta ajas end porisedes jalule, kõhatas kuivalt ning ütles:

«See sakslane... jälle seljas.»

«Mis asjaga?» kerkis lehelt allüürniku põnevil nägu.

«Majas — üks uus.»

«Silmapiir klaariks?»

«Misjaoks? Lähen laulan talle selle serenaadi ukse vahelt ette.»

«Pakub äkki pitsi paremat?»

«Ega martellist ära ei ütleks. Kuigi muidu, see vurstmaaker... Üks leiva ja piima raiskaja lihtsalt. Häbi koos lüripida,» välgatas silm iseäralikult.

«Laseb ehk konjaki juures keelepaelad lödvemale, kuuleb, mis härased huvitab. Ja üldse...»

«Nii pikka paaderdamist temaga!» löi kojamees käega, tõmbus toimekalt sirgu, vedas kulunud kuuve kampsuni peale ja läks. Läks inimese kindla sammuga, kes teab, mis teha ja milleks. Ega see veel üht eesti

kojameest saksa jahipeniks tee, kui käsu peale teatab, kes majja tuli, milleks. Ärgu ta arvaku. Oma pea ja oma aru, oma au ja uhkus on igal mehel, ehkki pole vüürerikarju ega sõjamasinat selja taga. Kodumaa ja rahvas on ikkagi. Ka kojamehel. Mis ta õige mõtleb!

Sellise hingelise enesetunde, otse vaprusega kõndis ta teisele korru-sele, korjates kui hoolas majavaim trepipodestilt üles paar paberilipa-katki. Rahulikult. Kuid tükk aega hiljem, algavas pimedikus laskus keldrisse tagasi rüvetatud, sügavalt solvatud inimesena, keda kipuvad purema kurjad kahtlusekoerad. Kõmpis kõigepealt keskkütteruumi, kühveldas veel turvast koldesse, kühveldas nii vihaselt, et selg auras ja pea märg. Alles siis, tööga pisut rahunenud, läks kottade klobinal tupp ja viskus ristseljakile asemele, jalad rippu põrandal. Otsekui ootel astus Benno kohe kardina tagant välja:

«Noh, maitstes?»

«Läila. Öökima ajab.»

«Liiga palju kallas?»

«Üle soolas, saatan, jah. Lobistas nii, et tõmba mööda molu...»

Pinev vaikus. Siis Joel poolihääli:

«Lunib allkirja. Muudkui andku paberil...»

«Peab kultuurainimeseks, ega kedagi!» nõksas Benno pimedusest.

«Ütlesin, et ega mul härrade kirja, sõnu pursin niisama... Aga tema, et saksa ordnung, kord... et iga kojamees peab vüürerit ja reihhi teenima... Tervel suurel Saksamaal nõnda ja varsti ka mujal Euroopas... Et kes ei teeni vüürerit ja reihhi, see teenib bolševikku ega saa Saksa reihhis ametit pidada... Kojamees, see olevat see esimene riigiametnik, vüüreri silm majas... Elu tegi täis oma pläraga. Nagu oleks mulle tema vüürerit või tema reihhi tarvis!»

«Tjaah. Ära ütle — ehk ongi.»

«Täna au eest!»

Ning kojamees Joel Kärdile meenusid täna juba teist korda valusa läigatusena oma miinilaevapäevad. Mistõttu ta siis õieti kartserisse sattu ja oma Mariega kokku ei saanud ja tema kaotas? Alatu pealekaebus. Üks äge poolakas vihastas ja pistis. Pistis seepärast, et tema oma lolluses enne seda oli sõnakese poetanud poolaka kohta, kes mehkeldas müüa kroonu pesu. Poiss sai kaks nädalat peavahti. Noh, ja nii kui sai, maksis kätte. Ta oleks tollal ise sedasama teinud. Arved klaariks: kes teisele, sellele enesele kah. Reetjat reedetakse alati. Selge.

Kerge keelega pani terve oma elu tuksu, ja nüüd vanuigi siis veel teiste asju plärama! Ei. Joel on aastaid käinud, hambad ristis, ennast põlanud ja enese eest põgeneda püüdnud, pool maailma läbi lasknud, et unustada, maha matta see, mis südant sööb... Aga kas sa seda matad, mis sind seestpoolt närib nagu uss? Mitte iialgi! Ja siis, et uuesti niisugusele teele?! Joeli südametunnistus ei luba säärasest mitte mõtel-dagi, olgu nõudjaks vurstmaaker, vüürer või reihh, olgu või taevane Peetrus ise... Lõuad! Mitte üks piiks rohkem. Või muidu... Vana mere-mehe jämedad sõrmed veavad konksu, moodustavad neist hirmsa rusikamügara nagu kaalupommi ning ta silmad kisuvad kurjaks.

«Sa räägid aust,» jätkas vaikselt toanaaber. «Au mõõdetakse sellega, mis mees asjast teeb. Pärast, hiljem...»

«Kui silmad häbi täis, jah.»

«Miks? Mõnikord peab ka aumõistega vastamisi minema. Peaasi, et vaenlasel on trumbid käest ära, et ta on üle löödud . . . Kus inimesi tuleb päästa päästja käest, seal ei saa alati abinõusid valida.»

«Rumalus — tarkades sõnades. Mitte kröömigi rohkem. Tükk nööri ja oksa nagu präänikud.»

«No-noh, oled ju ise Rolland'i sõnadega ütelnud, et enamik vist ei vääri seda nööri, millega neid puua.»

«Kui, siis ei vääri enam ise kah.»

«Milleks nii traagiliselt, vana sõber? Mõttele järele. Sulle pakutakse silma ja kõrva au. See füüreri võim silmade ja kõrvade najal aga seisabki. Need on vahel tähtsamad kui täägid. Kes võimu pimedaks ja kurdi tahab teha, selle asi on võtta talt silmad ja kõrvad. Kinni mätsida, mõistad. Kas rahaga või kavalusega, ükskõik. Muidu ei tee midagi. Raha vurstmaakrile ei loe. Tuleb teisiti teha . . . Lihtsalt üle trumbata. Ega sa teda ometi karda?»

«Hmh!» häälitseis Joel turtsakalt.

«Siis sõbrake, mängime . . . mängime talle! Lööme lugu, pillimees!»

Benno võttis seinalt ühe käega mandoliini, teisega kitarrri. Seda Joele sülle surudes kordas ta: «Pillimees, ära noruta!» Lisas siis pominal: «Laseme vana võidumarssi!»

Algul ei tahtnud sõrmed hästi sõna kuulata. Lugu kõlas hõredalt. Aga kas sellest, et nad selitasid koikule tihedasti teineteise kõrval ja Benno aina hoogsamaid viise võttis, või ka sellest, et nad mängu sekka aegajalt üksikuid lühidaid, ainult neile mõistetavaid lausekatkeid vahetasid, hakkasid lood laabuma, kõlasid aina kenamad, sulasid aina ilusamini kokku, nii et varsti oli nende igatsevat või hõiskavat helinat täis terve keldrikorrus, kandus laia kivisesse kottagi. Koda aga laulis imeulikult kaasa, suurendas helide kõla, kandis nad nagu mööda keerdtoru üle kogu maja kuni katuse alla. Kandis ja kajastas nii tugevalt, et maja nr. 17 elanikud keerasid alla vaadates pead ja ütlesid:

«Kojamees mängib pilli . . .»

Mida kojamees just mängis, mis viisi, seda ei saadud kõrgematel korrustel kättegi. Kuulati lihtsalt kauget, pisut hajuvat meeleolulist mängukaja. Kuid see kajagi tõmbas ja sütitas sellisel ajal, mil harva keegi mänguriista tihkas puutada.

Kojamees aga mängis peaaegu igal videvikutunnil. Mängis julgelt, hoogsalt, mängis kõigile, kes kuulata tahtsid. Mängis tihti päris üksi, vahetades eri partiide esitamiseks kähku pille, sest tal ei olnud alati teist. Just pillilugude ajal kadus Benno kõige sagedamini, kõrvaklapid peas, oma ubrikusse. Sellepärast ta täna õhtulgi ütles: teeme üks lugu. Lugu algas kahel, aga jätkus varsti ühel käel. Ning ei valetanud majarahvas üteldes: «Kojamees mängib pilli!»

Ära ainult täna mitte
Vaata minevikku!

(M. Under)

Seda kuivetonud, oliivse näonahaga meest, kelle otsa andis vaadata ning kes inglase kombel tihti ka kuiva ilmaga vihmavarju kandis, hüüdsid ühed majas kapteniks, teised härra direktoriks, kolmandad vanapoisiks. Ning neil kõigil oli õigus, eeskätt küll härratajail. Sest Grant oli ja jäi härraks. Isegi Nõukogude perioodil, sellest hoolimata, et ministeeriumi direktoritoolilt istutati ümber likvideerimiskomisjoni tolmu. Või ehk just selle tõttu, sest tegelikkusest eemal ei tarvitsenud Grant ka mingil määral proletariseeruda, enda härrandlikkusest kriipsugi tagasi võtta, teeselda. Viimase nööbi ja niidikeseni alati korralik, pehmes kaabus, heas pressitud ülikonnas, ulstris või karakullkraega palitus liikus ta enne kui nüüdki. Härra Grantile justkui ei hakanud külge ei nõukogude rahvalikkus ega saksa okupatsioonivõimude upsakus, ehkki ta neid mõlemaid teenis. Filosoofi rahuga talus ta nii Võidu väljakul laiu-tavaid demonstratsioone kui metsavendade triumfisõitu pärast linna sissetungimist. Ka majas ei teinud ta vahet, teretades ühesuguse jaheda kaabukergitamisega nii kojameest, Bensu Vollit ja kapten Traati, ajakirjanik Viili kui saksa ametnikku Schrammi. Kuid ka üksnes viisakusest. Lähemat suhtlemist või sõbrutsemist ta vältis, mis muidugi ei tähenda, et võis teinekord, kui kutsuti, üsnagi lahedasti vestelda, isegi naljatada. Siis tavatseti öelda: diplomaat. Seegi läks märki, sest kapten Grant algas oma ametnikukarjääri kord konsulaadi sekretärina ning lõpetas Vämini osakonnajuhatajana. Muidugi diplomaat. Kuid ühtlasi ka meremees, endine meremees, pärit isegi laevaomanike suguvõsast. See viimane teataval määral lähendas teda kojamees Joel Kärtile — mõlemad merd ja maailma näinud mehed. Teiselt poolt sugenes samasugune vahekord kutselise sõjaväelase kapten Traadiga, sest ka härra Grant oli oma parimad aastad Marssi teeninud, nimelt tsaari mereväes, ja küllap sealt kaasa toonud ka kapteni aunime, ehkki kirjade järgi oli ainult mitšman.

Ent elus ja ametis loeb inimene, mitte aukraad. Inimesena aga peeti härra Granti sündsaks. Jahe ja kuivavõitu küll, öeldi, kuid sõbralik ja sünnis. Kinnine nagu ta vihmavari. Ei koormanud kedagi oma muredega, ei seganud end teiste asjadesse, ei olnud aunõudlik ega alp. Elas aastaid majas, nagu ei olekski elanud. Hommikul keeras ukse lukku ja läks. Öhtul lõgistas selle lahti ning kadus oma neljatoalise sügavusse nagu lesk sokk padrikusse. Mis ta seal tegi, millega aega viitis, seda teadsid üksnes need vähesed — nende hulgas ka kojamees Joel —, keda aegajalt sisse astuma kutsuti ja siis ka kostitati.

Aastaid ei olnud tal mingit kodust majapidamist. Elas puhast poissmeheelu, sõi kus juhtus, leppis kõigega. Kuid pärast üht eriti ägedat reumahoogu võttis passija, vanaldase naise, kes käis iga päev koristamas, seadis isandale hommiku- ja õhtueinegi. Kuid ka passijad surevad. Ning isand otsustas võtta ümmardaja, päris majateenija. Selleks sai poolkogemata Maret, Logina talu kasulaps ja hõljuv hing, kes harjunud

kantseldama tervet naiste liinis majapidamist. Tal on Granti köögi kõrval jälle oma väike teenijatuba, umbes samasugune kui Logina köögi-kamber, kuid Logina aitade, lautade, keldrite, sahvrite, kogu avaruse aset pidid täitma ainult Granti toad. Need olid küllalt ruumikad. Kõik küll aegunud, kuid raske ja soliidse sisustusega, nagu nende omanikki. Tume nahkdiivan ja klubitoolid ning raske tammine söögilaud saalis ja ei tea mis puust või kust pärit veel rängem vanamoodne sekretärkirjutuslaud kabinetis. Maast lakke ulatuvad ukсед, klaasidega raamatukapid, kõrgete otstega voodi, moodsam kolme poole ja peegliga riidekapp, öölauad, vaasid, linakesed, varnadega seinakapid kojas ning — oligi kogu kuningriik, mis endisel taluperenaisel valitseda. Armutult kitsas, kaebas esimene pilk. Kuid ei tohtinud nuriseda. Tundis end koguni õnnelikuna, et taas oli peavari, kodu, ehkki päris ajutine, nagu arvas. Inimesel pole vahel valikut. Uppuja haaravat õlekõrrest. Miks oleks tema pidanud ära põlgama selle vaikse, tervete päevade viisi enda ette olemise võõras majas?

Ning Mareti raskes saapas kärmelt käima harjunud jalg õppis toatuhvliis kuulmatult libisema mööda parketti, pehmetel pärsia vaipadel, millesse jalg vajus nagu samblasse, astuma kui vaim. Ta käsi, mis nii kindlalt oli jootnud vasikaid ja söötud sigu, kohanes peagi möödaminnes tolmulapiga silitama lakeeritud mööblipindu või klaase. Kuid lapiga ei silita südant. Jalg astub ja käsi käib, aga süda nutab — tühi, muserdatud ja vermetes süda. Midagi, mitte midagi pole talle jäänud, millele tuksuda, millest soojeneda, jõudu ammutada, millele kas või kõige arglikuma lootusega vastu astuda. Inimene võib kaotada kõik, aga viimse lootuse virveni ei kaota ta iseennast. Kustub ka see nagu tulesäde tuhas, järgneb tuim, kangestav külmus, säärane sisemine lagu, millest nakkuvad mõistus ja tahe, kippudes aina sagedamini aset andma ükskõiksu- sele, hoolimatusele nii iseenda kui maailma vastu.

Misjaoks? küsis ta eneselt harja või tolmulapiga suure peegli ees peatudes ja oma ümarat nõpsninaga nägu, otsekui pressi alt tulnud keha- joont silmitsedes.

Milleks? tagus mõte ebalevalt, kui pärast koristamise lõpetamist parema kleidi selga tõmbas ja, käed süles, istmele laskus, nagu isandat ootama, kes tuli iga õhtu muutumatult ühesuguse sigaretilõhna ning jaheda peanoogutusega.

Kuhu? kippus teda öösiti asemel painaja piinama. Ta ei jooksnud Loginalt ära selleks, et hakata linnahärra tolmuksijaks või toidukeetjaks. Ta keha, kogu olemus oli harjunud tööga. See siin aga on niisama, pooliti kui armust pidamine, mis ei täida aega ega paku rahuldust. Kuhu seada sammud edasiseks, mille külge end riputada, et vabaneda sellest lõtvusest, tagasi saada inimese tunne? Sisu ega sihti ei olnud.

Pögenemisega koduküllast oli ta arvanud end päästvat tülgestavate haletsemiste, kahjatsuste ja imalate õpetussõnade eest, irvituste, näagu- tuste — kõige inetu käest, kuid rutupahinas täiesti unustanud enese eeldused linnaeluks. Mida ta siis õieti oskas? Köögi- ja laudavärki. Siga sööta ning vasikaid joota. Logina Petri loll õhvake, paisati talle kord nagu porine kalts näkku . . . Tõepoolest, kas see oligi solvus? Võib-olla ainult südametäiega näkku visatud karm tõde ning ta ei kõlbagi muuks kui vasikajootjaks? Kas tasus ühel vasikajootjal üldse rabelda, heast või

halvast küsimust teha? Loginast end lahti kangutada? Ja mis lahti sa oled, kui iga minut tajud tühjust, kogu kehaga igatsed rabelemist ja rähklemist, taluõue lumiseid radu või haljast muru jalge alla, nende värviküllaste pehmete vaipade asemel, terve selle tühjuse asemel?

Kujutleda end Logina igavese orjana, alandatuna ning solvatuna, nina maas, tatsama aastast aastasse tema keldrite, köökide, sahvrite vahet — igavesti, kuni jalg väsib —, ajas judinad selga. Ent näha end majateenijana, hallipäise eidekesena samasuguse majateenija hallis osas nagu praegu — seegi polnud parem. Tühjus ning tühisus piiras nii siit kui sealt. Mis teha, mis ette võtta? immitses igast praost esile nukker küsimus.

Nõnda kiusas ta ennast päevast päeva, ööst öösse, jäädes järjest närve tumaks ja närvilisemaks, kuni ühel öhtul kiskus oma kiusudesse ka peremehe, vähesõnalise kapteni Granti.

Ka üksiklane Grant osutus «sõja ja selle kõigega», nagu ta puhuti leebelt vihjas, oma harjumuslikust roopast väljapaisatud meheks. Rahuajal, lõpetanud lõunastamise, vajus ta tugitooli, jalgade all pehme tumba, ja võttis käsile Londoni «Timesi». Selle ajalehega oli vanapoiss kokku kasvanud nagu naine lapsega. Luges ta sealt mis luges, aga päeva paar paremat tunnikest veetis sellega alati. Enesestmõistetavalt järgnes lehelugemisele väike uinak. Öhtul aga kas kaasavõetud ametipaberid või raamat. Harva sekka mõni bridžipartii, külaskäik, kerge napsitamine sõprade-töökaaslastega või teatriõhtu. Grant polnud mingi inim-põlgur. Ta ainult armastas elada inglise põhimõttel «my home is my castle», kuhu ei saa mitte igamees igal hetkel sisse trampida.

Nüüd aga, kus tema kurtmist mööda polnud ei õiget tööd ega õiget tubakat, kus kõik oli ersats ja teeseldud, unustas ta enese öhtuti üsna sagedasti laua äärde, kitsas pea käte vahel, taldrikusse vahtima ja kuuldavalt mõtlema. On loomulik, et kahe üksiklase elades ühes korteris hakkavad nad teineteist rohkem tähele panema kui töökohal või tänaval. Ka isand Grant märkas, et tema pilk paljast viisakusest sagedamini saadab oma teenija selga või jalga, kui see lauda koristades kööki kaob. Tema taasilmudes leiab pilk alati laual tegemist. Aga kui tüdruk eemaldub, tahaks ta nagu juttu teha, päritleda, küsida. Tüdruku kinnisus kammitseb mehe keele, kammitseb õige mitmeks-mitmeks nädalaks. Ei ole nagu pidepunkti, seda ühist alust, millelt startida. Niisiis tulebki, et algust teeb Maret, kes peremehest eeskuju võttes jääb ühel öhtul ka teetassi juurde istuma, vaatab üle laua ja küsib sissejuhatusega:

«Härra, kas tohib teiega veidi rääkida?»

Ta kauni lõikega suu ümber ringleb võru ja silm on nii hapralt kalkvel, et Granti kurgulae kume hääl otsekui kokkunult vastab:

«Olge heaks!»

Maret algab käegakatsutavalt praktilisest, igapäevasest. Talle tunduvat, et... ta raiskab isanda juures niisama aega ja leiba, teeb asjata kulu... Härra tulevat teisiti ja odavamalt ka toime... Granti silmad tõmbuvad sõrjaks.

«Mina ei ole ju nurinat tõstnud.»

«Ega minagi nurina pärast. Arvan, et üldse ja nii...»

«Ei ole küllalt tööd, tahate ütelda?»

«Mis näoga ma niisama palka võtan!»

«Ahaa! Selles on küsimus. Vastuseks lubage tähendada, võtke arvesse punkt üks: mina ei oleks tarvitsenud teid palgata, kui oleksin kalliks pidanud. Punkt kaks: see, mida nemad siin,» ta tegi käega kaare, nime-tamata sakslasi või kedagi teist, «praegu rahaks nimetavad, see ei ole rohkem kui trükitud paber, makulatuur. Sellega — mida rutem see lendu lasta, seda parem. Ühel päeval, nagu läksid keerenskid. Nii et sel-lest vaatekohast ei tarvitse asjale läheneda. Punkt kolm. See kõik, mis vanas Euroopas praegu sünnib, on üks suur bluff, kui mitte öelda, et vale. Üsna lühikeste jalgadega pealegi. On olemas valeinimesi ja töö-inimesi. Esimesed, nood kurja lapsed, istuvad praegu tõllas, kas tahak-site koos nendega hõisata?»

Jutt vist tekitas mehele raskusi. Taskurätt käis paar korda mööda otsaesist.

Maret õhkas. Ei kukkunud sugugi nõnda välja, nagu ta oli kujutlenud.

«Mina neid asju ei tea. Mul linnas veel tegemist tänavate leidmisega.»

«Seda tähtsam on sisemine orientiir, see suund või kurss, mille järgi käia, mille nimel elada... Maal, seal oli teil üks elu. Linnas alustate praegu teist, eks ole? Miks mitte natuke aru pidada, aega selleks kasu-tada.»

«Minu arupidamised mind küsima ajavadki,» tunnistas Maret häbe-likult. «Kui noor tööjõuline inimene ainult liipsib tolmulapiga mööblit, mis sellest tuleb?»

Kapten Granti silmad kargasid uuesti sõõrjaks.

«Teie olete liiga terve. Oh kui terve! Vaat mis mina teile ütlen. Teie käed leinavad talu taga...»

«See vist on linnakohal rumal, eks?»

«Linnas võetakse asja teisiti. Eriala ja ameti järgi. Keegi ei kipu kõike tegema. Valitakse, ja vägagi, mida teha, mida mitte; vaadatakse, kelle kasuks töö või tegu läheb. On palju inimesi, kes paljalt moe pärast käsi liigutavad, et toidukaarti alles ja hinge sees hoida. On teisi, kes nende meie uute peremeeste heaks lillegi ei liiguta, kõigest end lahti kombi-neerivad, olgu arstitähe abil või kuidas. Ainult käputäis endisi vapse, sõjaväelasi ja muid karjeriste karjub kaasa, teeb niisuguse näo, nagu ehitaksid nad uut Eestit, kuigi südames seda isegi ei usu... Kas teie siis tahaksite niisuguses olukorras oma noored käed — ja mitte ainult käed — anda selle vale käsutusse? Kas te näiteks tahaksite minna Saksamaale töö- või Wehrmachi abiteenistusse, sest sinna nad noori tüdrukuid aja-vad ja ka meelitavad. Olete te selle peale mõtelnud?»

«Ma olen rumal,» näperdas ta, pilk maas, laudlina.

«Mitteteadmine pole veel rumalus. Kes ei otsi ega aruta — see tardub, muutub karjeristiks, konjunktuurlaseks. Või sihite ka teie mingitele väljavaadetele selles niinimetatud linnas?»

«Kui ma isegi teaks!» õhkas Maret. «Mingi tühjusetunne vaevab mind... Ah, vabandage, sellest ei oleks ma pidanud hingama. See riivab teid, teie kodu, härra! Näete, kui tõmp ma olen...»

«Et inimene kõike väljendada ei oska, mis ta tunneb, see on täiesti mõistetav. Ise ka alati ei suuda. On niisuguseid hingeseisundeid. Aga mis muusse puutub, võite usaldada, öelda, mis tahate. Minul on asja-dest oma arvamine. Muidu ma teile vaevalt oleksin rääkinud neidude meelitamisest...»

«Mind ei meelitata.»

«Mis erand teie's olete?»

«Maatüdruk, ei oska keelt õieti ega kombeid...»

Grant lasi käed põskedelt lahti ja naeratas esmakordselt selle vestluse kestel, naeratas kibedalt:

«Oh, neile passivad niisugused veel kõige paremini, kes midagi ei oska, kes pole muud kui naised... Nende sõjaväel on ametlikult bordellid kaasas, nagu vanal ajal, igast rahvusest orjatare täis...»

«Ja seda nimetatakse tööteenistuseks!» nagu hingas Maret poolheli tult.

«Mis teie siis arvate? Nemad ei häbene olla barbarid, oh ei! Barbaarsus — see on ikka käinud valitseva rahva või kihi eesõiguste hulka. See on üks vedru, millega alistatuid vaos hoida. Ja et need liiatigi peavad end sotsialistideks, siis nimetavad nad ka tööd tema õige nimega, ükskõik, kuidas seda tehakse... Ei, ei, ma ei räägi selleks, et teid irriteerida või kōdi tekitada. Ma tahan, et te mõistaksite, mis meid ümbritseb, missuguses soustis me ujume ja mis meid, eriti teid ootab, kui satute ametlikult töötajate kirja... Teie praegune töötõend, kui lausa välja ütelda, on tutvuste kaudu kombineeritud, kuid ta on eht. Ja kui teil siin minu juures üle jõu liiga igavaks ei lähe, soovitan vastu pidada... Vähemalt niikaua, kui kohanete, näeb...»

«Olen teile tõesti tänulik.»

«Milleks seda! Vana sõbra huvides on igaüks valmis...»

Maretit otse nõelati. Nagu välk lahvatas pähe.

«Kelle vana sõpra te mõtlete?» nõudis ta ärevalt.

«Meie mõlemate,» pani Grant käed lapiti lauale, vaadates ise Maretile otse silma.

«Uibo?» viskus Maret kaamena püsti.

Grant noogutas kerge viisakusega.

«Jessas!» vajus Maret tagasi toolile. «Tahab ta mind tõesti hulluks... või sinna bor-bordelli ajada!» karjatas ta. Pea langes paljastele käsi-vartele ning õlad tõmblesid kramplikult.

Säärast käänakut kursis polnud kapten osanud ette näha. Pealegi ei suutnud ta taluda naiste nuttu nagu enamik mehi. Ta tõusis, tegi sammu, sirutas käed ette. Kuid siis istus vaikselt oma toolile tagasi.

«Rahustuge, ärge närveerige!» sundis ta hääle taas normaalselt kumedaks. «Oskar Uibo ise on armeegrupi «Mitte» juures, tõlgiks, lahingutes. Tuleb ta sealt kunagi või mitte, ei ole meie teada ega teha... Tema osa teie asjas seisab aga üksipäini kirjakeses, mille ta juba enne jõulu meile ühiselt saatis ühe kolmanda sõbraga, keda teie ei tunne, aga kelle tuttavad tundsid teid ja teataval määral ka rahutust teie saatuse pärast, kui te Loginalt ära jooksite... Nii peaks teile kõik mõistetav olema, sest teie ise oma hädas pöördusite just nende inimeste poole...»

«Täna. Nüüd ma siis tean, miks teie...»

«Ei. Teie ei tea veel kõike. Ma kavatsesin neid kaarte küll mitte avada. Aga et meie jutt on kord juba keerdkäikudeni läinud, siis olgu... Teid kavatseti politseiga tagasi Loginale toimetada, keeldumise korral aga tööteenistusse suunata...»

«Noor Logina?» kiskusid tüdruku käed rusikasse, ta pisarräämas, vihane nagu kerkis.

«Ei. Mitte tema.»

«Siis proua Kukker! Anete, tema kallike!»

«See või teine, igatahes nüüd peaks arusaadav olema, miks töökoht ja -töend teile tuli muretseda kähku ja — vaikselt. Sõnades on küll paljud ühed eestlased, aga...»

«Mina ei ole ju n e n d e oma, nende killast! Ei saa iialgi olema!» Kuivatati nutust pundunud silmi.

«Tean. Tean niipalju, kui minul vaja teada,» võttis Grant jälle oma endise asendi. Selg sirgu, pea püsti, teine käsi teiselt poolt vastu palet, küünarnukid laual, troonis ta nagu raidkuju. Troonis ja vaevas pead, et kuidas küll lõpetada seda endagi meelest liiga kaugele libisenud jutujutamist. Mis lohutuseks ja lõpetuseks ütelda? Inimest ei saa jätta säärases olukorras oma muredega hoolimatult üksi. Kui isand Grant oleks pisutki tundnud Logina kari, tolle vanatalu ranget vaimu ja elulaadi, kus Maret kasvas, oleks ta enesele nüüd hoopis vähem muret teinud ja pärast ka vähem imestanud. Sest järsku lõi abitusehunnikuna küürutanud tüdruk pea selga, pani mõlemad rusikas käed lauale ja kuulutas ilma vähemagi liigutusvärinata hääles:

«Kõlbasin ma plikana Logina virtsahvti juhtima, siis kõlban ma nüüd ammugi igas teises talus tööd tegema. Ma ei saa aru, milleks minuga need sekeldamised? Või arvab härra Uiibo end mulle midagi võlgu olevat? Juhm! Palun kirjutage talle, härra Grant, et ma ei vaja, ei nõua, ei taha, ei taha temalt iial midagi! Mitte kõige vähematki!» kerkis ta mahe hääel kurgutoonideni. Taltus aga kohe uuesti. «Ma ei tohi koormata ka teid. Minutaolisel on õige otsida endale koht maal talus ja sinna jääda. Linn — see oli meeltepete, eksitus. Koduküllast ära — see ajas tagant. Aga maa on ju suur, talusid palju... Või... või käivad ka taluteenijate kohad saksa tööameti kaudu?» sugenes ta selgetesse silmadesse umbusutusa kiir.

Lootes laevukese juba õigel kursil olevat, ei osanud kapten säärase söösti peale reageerida. Silitas palgeid, kuni kohmas otsitult:

«Kas nad käivad, selle selgitame välja. Üldse aga, mis mõtet on teil nii tormakalt järeldusi teha või otsuseid langetada? Vaatame, mõtleme, kaalume. Linnas elatakse praegu põhimõttel: «Tee trinken und abwarten», rindel: «abwarten und Tee trinken». Mida paganat meil tormata?»

«Härra Uiibo lahkusest on mulle...»

«Kõrini. Mõistan. Aga milleks teda siia? Tema ei teagi, et teie linnas olete.»

Maret vahtis talle puhu aega häämingus otsa. Mis sõprus see on?

«Teie olete imelik inimene.»

«Vahest ehk ainult natuke liiga kaine. *À propos*, mul on siin pudel head itaalia veini. «Lacrima Christi» — Kristuse pisarad, Vesuuvi jalalt. Kui maitseksime klaasikese?» Ta astus puhvetkapi juurde, pani lauale kõrged klaasid ja kallask neisse nagu helkjat päikest. «Närvide kosutuseks, parema tuleviku, hea une peale!»

Maret rüüpas. Vein oli mõrkjalt magus, kosutav, otsekui silus ja paitas oma aroomiga.

«Siiski, ma ei saa teist aru, härra Grant,» ütles ta klaasi lauale tagasi pannes. «Kui midagi tehakse sõpruse poolest, nagu te ütlete, kas jäetakse siis teine teadmatusse?»

Grant kallas veel veini.

«Vaadake, asi puutub ka kolmandasse inimesse. See kolmas olete teie. Teie huvides ma koguni teatasin talle, et sõidan mõneks ajaks ära. Teil on vaja vabaneda ja terveneda — kõigest sellest, mis oli . . . Leiate aga, et kohtumine temaga on teile kosutav, tarvilik või kuidas, kirjutame . . .»

«Ei! Jumala pärast ei!» läksid Maret'i käed kõrvadele.

«Siis — tõmbame sellele afäärile joone alla?»

«On ammugi tõmmatud,» tõukas Maret klaasi kõrvale.

Grant kallutas enesele kandilisest vintkorgiga pudelist veel lonksu. Ning imes seda pikkamisi, mõnuledes, nagu oleks tubli sammu oma asja edasi saanud, hea äri teinud või õige lahenduse leidnud. Vastavalt harjumustele ja karakterile ei pudenenud ta suust selle kohta, mis olnud või juhtunud Uiboga, mitte kõige kobavamutki hinnangut, kuigi endamisi märkis, et mees, kes säärase naise . . . see mees peab olema loru, kui mitte just juhm. Head ööd soovides astus ta oma kabinetti, kus diivanil valmistehtud ase ootas, ja klõpsutas ukse enese järel kinni.

Nõnda lõppes uue majateenija esimene õhtune kõnelus oma isandaga. Ei kustunud aga kaugeltki selle kaja. Ka maailma kõige kallim, aromaatsem vein poleks vist Maretit kuuldust rohkem erutanud. Oli see nüüd Granti siiras, heatahtlik avameelsus, mis ta südame üle tüki aja jälle nii hellaks tegi, või teadmine, et talle kõige süngematel aegadel siiski tema peale mõeldi, et ta mitte metsloomana iseenese saatuse hooliks polnud jäetud — selles ei jõudnud ta muidugi selgusele. Või kas mingi selgus siin oleks aidanudki? Kui inimene on omasugustesse usku kaotamas ning kui ta siis korraga näeb enesele ulatavat kätt, täiesti võõra, kuid abivalmis inimese kätt — miks ei peaks ta siis helluma, südamlikkusele lahtise südamega vastama. Võib-olla paljast tänutundest tihkus ta veel peataie nutta. Nii imelikult liigutav oli teada, et tema eest — tema, kes maailmas on ikka pidanud toetuma ainult üksi oma töökusele ja käte käbedusele —, et tema eest on keegi valmis seisma, koguni teda juhatama, toetama ja ehk ka kaitsma. Enam kui kummaline tunne. Logina Peter oli ka ju teinekord püüdnud vaadata tulevikku, üritanud omal kombel sihte seada, kindlaks määrata. Teadagi lähtus ta kõiges Logina ja tema soo huvidest. Mis sundis härra Granti seisma võõra tüdruku eest, talle koguni tõendeid hankima? Takt ning tagasihoidlikkus, millega teda koheldi, ei lubanud oletada isegi mehelikke lähenemiskatseid. Vähemalt esialgu . . . esialgu . . . vaibus mõtegi säärasele võimalusele Maret'i peas enne, kui õige kuju sai. See ei erutanud, ei suutnud tema südant õieti puudutada. Üle neljakümne härrasmees ei saanud külapiiga vastu ju peale teatava huvi muud tunda. Selles oli Maret veendunud ning ette valvas. Sellega oli ta ühel pool. Kaugemale mõte ei kippunudki.

Hoopis ootamatult kippus ta mõte aga ringlema tolle teise mehe ümber, kelle pärast on kannatatud, talutud kõike, mis naisele taluda antud, ning kelle tõttu ta ehk praegu siin linnahärra teenijavoodiski unetuna vaevles. Ta ütles küll sellele joone ammu alla tõmmanud olevat, kuid nägi praegu ööüksinduses ometi, et see joon oli õige habras, katkendlik, tõmmatud justkui kahtlusest väriseva käega. Säärase kõhkluse ilmsikstulek pahandab, teeb haiget. Mis narts ma siis õieti olen? küsis ta eneselt, hambad ristis. Ei suuda siis inimene tõesti unustada?

Unustada! surus ta pea sügavale patja, otsekui püüdes end peita kujutluste eest. Kuid need olid kangekaelsed. Väriheinana kõdistasid nad teda, kuni taas seisid silme ees mälestuspildid sügisest, talveõhtutest Logina vanas majas, kui tuul ulus korstnas ja tuisklumi salasahinaga kallistas seinu... Seina taga oli külm, aga toas kuupalju südamesooja, unistusi ja lootusi!

See kõik oli muidugi minevik, jäädavalt möödas. Pole jõudu, mis külmavõetud taime õilmitsema paneks. Aga kui ta kirjutas, kui ta vaevles ja südant valutas — kas ta siis oligi nii kuri, nii läbinisti halb? Ka kõige kohataval käitumisel võib seletus leiduda. Sõjaaeg pealegi. Kas tohib inimest päriselt hukka mõista, kui temas on veel kübekegi head, südamesooja?

Oskar siiski mõtles, pidas meeles! turgahatas kuskilt läbi väga paksu pilve nagu päikesekiir, puuris visalt prao teadvusse. Inimesed ei ole siiski nii õelad, nii halvad, nagu meie neid vahest kujutleme.

Hea? Halb? küsis Maret eneselt poolnes.

Kas kõik, mis halb minule, on halb üldiselt, igati?

Kas kübeke head ei kaalu üles koormat halba?

Ooh-ooh-ooh-oo!

Raske ja ränk on, kui süda nutab.

Aga seesama süda ka rõõmustab. Härra Grant on hea. On! Tema kõne, tema silmad, tema püüded!

Ei tohi, ei tohi siiski kaotada usku inimestesse üldse, ehkki oled pidanud selle kaotama ühesse neist!

Ning esimest korda üle mõne aja uinus Maret sooja südamega. Uinus nagu laps, käsi põse all, suu ümber naeruvirve. Ja selles naeruvirves suus sõnad: hea, hea, hea...

Kogu maja magas. Rahulik hea-hea lehvib tema laiades kodades keldrist katuseni, ehkki väljas raksuvad rautatud saapad ja inimesed surevad kõige halvemasse halba...

Härra Grant süütas rohelise kupliga öölambi, mis võttis voodisoliija näo ja käed oma pehmesse matti sõõri. Ta avas kõite, mille nahal säras kuldkiri «Near-East Culture». Avas ja lehitses, leidis järje, püüdis süveneda lugemisse, tungida aine käsitusse, kuid nägi ridade peal, üle terve lehekülje omaenese teenija pisarmärga nägu, mida raamis nii koduselt langev vahakas juus. Ta tunnistas selle näo tõsiseid, kurbi silmi, mõõttis lahtist lõua- ja kinnist huulejoont, milles tuksles valu. Miks pidi seal tukslema valu, kus võinuks kajada rõõmuhõiskamine?

Avatud raamat vajus selgapidi rinnale, Jeruusalemma templi müürid kõikusid hingamise taktis. Härra Grant mõtiskles, pikalt ja sügavalt, nagu kohane põhjalikkust taotleval mehel. Jeruusalemma templit on ehitatud ja ära hävitatud. Korduvalt. Kas on võimalik inimese hinge templit taastada endises ilus ja täiuses, kui selle kord hävitavad barbaarsed jõud?

Barbaarne aeg — barbaarsed kombed.

Mitu aega on vaja, et inimeste südamest välja rookida halva juured, nagu aednik roogib orasheina juured?

Ka temas kajastus jutuajamise motiiv heast ja halvast... Hea on see, kui inimene tohib taas teha, mis tahab, sõita, kuhu süda kutsub, elada, nagu heaks arvab... Praegu on ta üks paljasjalgne miljonite oma-

suguste hulgas. Abitu ja käsist-jalust seotud. Aga kui kord sõda lõpeb nii — teisiti ta lõppeda ei saagi! —, kui kogu see kamuflaaž ülearuseks muutub, siis... siis avanevad taas Nizza ja Mallorca päikesepaistelised rannad, särab klaasides raske punane malaaga, naeratavad lõunamaises päikeses kuldkollased apelsinid, siis võtab ta kajuti ja sõidab. Sõidab randadele, kus südatalvelgi õhk on pehme kui neiu käepaitus, kus kontidest kaob aastate lagu ja õnnelike poisikestena taovad tennist isegi kõrges eas mehed... Jah, võib-olla võtab ta kajuti kahele. Soliidne laevafirma osanik oma noore naissekretäriaga väikesel lõbureisil... See on ju nii põnev, elustav ja hea... On päike, on palju päikesi... Helehele. Ning ta jookseb üle halja muru, jookseb särgiväel, põu täis tuult, pihus Maret'i väheldane, töötihe käsi. Nad jooksevad koos nagu lapsed... Jooksevad päikesele vastu, üle muru, haljendavate puude poole... Kuid päike kukub korraga maha. Kõik päikesed kukuvad... Külma ja hirmu... Maret'i kätt ei ole.

Kui härra Grant oma karjatuse peale ärkas, leidis ta raamatu koos vaibaga põrandalt ja ihu külmast lõdisemas. Ta koristas need maast, kobas radiaatorit ning, leides sellegi jaheda olevat, kirus vaikselt kojameest, kes jälle oli liiga kitsilt kütnud. Siis mässis end üle pea vaibasse ja keeras küljele.

Õieti öelda ei peaks inimene end mitte nii tõsiselt segama asjadesse, mis temasse ei puutu, mõtles ta ihu soojenedes. Kuid ei saanud ometi lahti kummalisest küsimusest: kuhu ta selle tüdrukuga siis nõnda ruttas?

«ASJALIKULT, PALUN!»

Mitte õigus pole inimeste teener, vaid juhus, õnn, saatus — see aja kannatlik abimees, kes hoiab tasakaalu...
(J. Conrad «Lord Jim»)

Sel õhtul ei kõlanud pillid kokku. Ainult põnksusid ja põrisesid närviliselt näppude all. Mängijad tundsid seda, proovisid haarata mitut meloodiat, kuni panid pillid käest. Vool puudus. Pimedus oli täis äikselist ootamatust, varitsevat, kumises kõrvus. Iga väljast kotta astuja, kojutuli ja sammud kõmasid vaikselt majas kui kirvelöögid. Mehed saatsid neid pinevalt kõrvadega, püüdes määrata, kes kuhu läks. Kuid mitte igat ülesminejat ei õnnestunud neil ära arvata. Rahutus paisus, puhus ennast täis, olles iga hetk otsekui lõhkemas.

«Kust ma tean?» löikus vaikusse korraga kui nuga Benno sosin. «Paljud, kes selle leeri läbi teinud, teavad...»

Ta pikutas, palitu seljas ja saapadki jalas, oma koikul, sest kelder, ei, kogu maja oli kütte puudusel külm. Joel istus aseseserval, samuti riides, valmis iga kellahüüde peale sööstma, nagu korralik kojamees kunagi, sest komandanditund oli käes, erilubadeta liikumine lõppenud.

«Seal öeldakse: pada kõmiseb või koi tiksus või sein tonksab — ükskõik kuidas. Alati tähendab see sedasama: töö käib, meie siin müüride vahelgi ei maga... Ooh, vanglad ja laagrid — sinna on kätketud suured

potentsiaalid. Tuhandeid erksamaid päid, vankumatuid võitlejaid. Ja paljud kaugeltki mitte ettevalmistamata. Kõik muidugi ei tea seda, ei tohigi teada. Kuid tegelikult pandi end sellekski varakult valmis... Mina märkasin üht-teist juba suvel, kui meid Neemel «Eestirannalt» maha võtma ja sorteerima hakati... Mõistad isegi, et ega's kõik kuus tuhat meest, kes laeval olid, kui pomm tabas ja laev karile aeti, et ega's kõik kuus tuhat pead kaotanud, paanikas ringi tormanud, nagu siin kirjutati ja seletati. Ei midagi taolist! On terasnärvidega inimesi, mehi, kes kõige masendavamaski olukorras kaineks jäävad, teavad, mis teha, ning teisigi suudavad juhtida... Olime karil, põlesime, kustutasime ja toppisime lekki kinni, samal ajal kui sajad meie seltsimehed-mobiliseeritud oma haavades ja veres ahastasid, surid... Üle haavatute kehade või läbi surijate hüübinud vere tuli rutata pumpade juurde, teha kõik selleks, et päästa laev, kui ei tahtnud uppuda — kõik kuus tuhat meest nagu rotid, aga ühtlasi panna end valmis vastu võtma vaenlast. Sest meie olime ju mobiliseeritud Punaarmeele. Saksa lennukid ja kahuripaadid tiirutasid aina julgemalt ümber suure laeva, tulid iga keeruga lähemale, luurates nagu kaarnad saaki... Saaki neil küünte vahelt ära kiskuda ei suutnud — laeva karilt päästa osutus võimatuks, jäi üle mõtelda iseendale, inimestele...

Arusaadavalt ei olnud kõik kuus tuhat mobiliseeritud kommunistid, nagu hooples sakslane, et püüti kinni 6000 kommunisti. Ka mitte «õnnatud vägivaldselt kodumaalt äraveetud», nagu jaburdas nende eestikeelne leht. Ei. Seal oli küllalt ka säärast elementi, kes lihtsalt käsu peale kokku tuli — igasuguseid vürtspoodnikke, talumehi, ja paberikoisid, kelle pea ei jaga, kellele sõda jääb alati valitsuste asjaks ning kes relva iial meeeldi kätte ei võta. Muidugi leidis hulgas ka kenake kogus nõukogude ametnikke, majavalitsejaid ja igasuguseid muid tegelasi. Aga oli ka hulk töömehi Tallinna tehastest ja intelligentsi, teadlikult saksa okupantide vastu sõtta minejaid. Seal eeskätt nood terasnärvidega mehed pärinesidki, kes päätsid tuhanded uppumisest või tulesurmast... Nende algatusel sattusin ka mina ühte pumbameeskonda, lõin kaasa. Niipea kui otsene oht möödas ja läbeti suitsu panna, pilgutas üks tugev Põldrenimeline mees silma ja ütles meile:

«Vaenlane on varsti pardal, valmistugem teda vääriliselt vastu võtma.»

Kehitasin arusaamatuses õlgu.

«Ei jää muud üle... tuleb vangi anda... Aga teeme enne kõik suud ja seljakotid ilusti puhtaks!»

See tõi mullegi meelde parteiajaloo, mis kotis. Mitmed ruttasid oma asju revideerima. Suurt seal ju kellelgi polnud. Aga aadresse, märkusi, raamatuid — tutvusi ja sidemeid reetvat paberipahna lendas üle parda merre nagu tuviparvi.

Põldre sõnadest haarasid kinni ka mitmed otsustava olemisega mehed, soovitus anti edasi suust suhu ning ilmselt vabastati end mõnestki üle-arusest, enne kui tüürimehe kõrvale siginenud kaitseliitlase kalifeepükstes härrake sõandas ilkuda:

«Kraapige ja kasige nüüd pealegi, ega te südant puhtaks kasi.»

Et toosama tegelane oli pommitabamuse järel esimesi paanikakülva-

jaid, kelle kisa peale kümned mehed vette hüppasid ja hukkusid, vastas Põldre külmalt:

«Jah, mõnel mehel jäävad surnud hinge peale. Aga püksid võiks ta puhtaks teha. Paha haisu tuleb...»

Mehed irvitasid.

«Teie julgete siin — saksa relvade kaitse all?» ägestus tegelane.

«Ega mina kamandanud üle parda kargama — teie tegite seda, aga ise vist unustasite hüpata.»

«No kurat!»

Põldre ümber kogunes ring teovalmis mehi. Kalifeepüks pidas paremaks kaduda koos tüürimehega. Aga kui sakslased laeva tulid, kui meid kaatritega maale toimetama hakati, seisis ta saksa ohvitseri ja tüürimehe vahel asjalisena ning nähtavasti vabatahtlikult aitas sikke lammastest lahutada. Rannas leidsime eest omakaitse lindimehed, muidugi jälle koos sakslasega. Pikka aru ei peetud. Vastava nimekirja järgi kamandati muudkui: «rechts» ja «links». Suurem hulk sai komando «rechts» ja kõndis pärast mõnepäevast kontrolli koju. Vasemale käsutatud aga korjati kokku ja küüditati patareisse... Sealhulgas eelkõige Põldre oma meestega ja muidugi ka mina koos teiste taolistega, kes olid laeval nendega seltsinud... Sealt peale ma siis teangi. Neid kahe otsaga mehi leidis juba laeval, meie eneste hulgas. Kas nad sattusid sinna juhuslikult, ühistel alustel kõigi teiste mobiliseeritutega, või vaenlase käe mahitusel, et laev karile kihutada ja mobiliseeritute transport nurja ajada — seda ma praegu veel ei tea. Tean aga kindlasti, et too kehkepüks laevalt, härra Volter, oli varsti erariides politseitgelane, mingi assistent või mis, Põldre aga vang — tähtajata kinnipidamisele määratud inimene, kelle peale vist härra Voltergi otse näpuga näidata ei saanud, et kommunist, mättasse...

Härra, teadagi, püüdis. Sügisel oli aegu, kus Põldre, aga samuti ka tema lähimad, aina voorisid ülekuulamistele. Ei antud rahu päeval ega öösel. Mehed tõugati teinekord kambrisse tagasi pooloimetuks pekstult või «külmutuskapis» piinutatutena, nii et nad jalgu alla ei saanud... Härra Volter töötas. Hoolega. Aga mehed jäid meesteks. Seletasid, et pildunud merre võileivapabereid, mis naised-emad kaasa pannud... Irvitasid isegi, et kas siis sellega Saksa reichile kahju tehti, kui kihutati üle parda mõni parteiajalugu või Stalini pilt, mis neile agitaatorite poolt mobpunktis vägisi kotti topitud. Sakslane ütelnud, et ei, seda nad teinud öieti. Kommunistid ei ole? Ei. Ka töökaaslased kohtadelt tõendanud sedasama. Põldre olnud ametiühingu grupiorganisaator, teine isetegevuslane-deklameerija, lugenud lehti ette. Kolmas võistluste korraldaja. Kuid sellestki aitab neil kinnipidamiseks. Aktivist. Ootavad, kuni mõni torkab, et tegutseb, organiseerib vanglas... Niisuguseid lehma on. Ja siis, teadagi, mis sõit ootab...

Nõnda on lood. Mõnigi istub lihtsalt teise viha või jonnitõttu — see on nende kord ja õigus. Vilets, närune kättemaks, hirm, kui mitte just lausa verejanu, see sunnib neid inimesi määndama. Paljud arvavad, et ega enne sõja lõppu pääse, kui siiski... Mis jääb säärases lootusetuses üle? Kas pane ise nõor kaela või trumpa üle, raiu kavalusega auk seinas... Noh, Põldre tunneb elu ja maailma, tema pärast ei ole muret. Aga too teine, kes lume ajal kuskilt maalt sisse toodi, tolle mehikesega

RUDOLF SIRGE

sai nalja. Ühel neljapäeva hommikul, suure visiidi, see tähendab vangla ülema või tema abi ringkäigul mööda kambreid, kus kaasas on ka arst ja poliitilise politsei tegelane, ühe säärase visiidi ajal, kus mehed kaman- datakse rivisse ja üleml mokaotsast pärib, et kas kellelgi on midagi kae- vata, too mees pörutab:

«Täid söövad silmad peast, härra kindral. Sauna ja puhast pesu oleks vaja!»

Suure härra saatjaskond lööb sagima. Politseimees kamandab küsija sammu ette astuma. Aga uhkes vormis akselbantidega härra tõstab muiates käe:

«Täidest, jah. Pean ütleva, mina ka ei mõista, miks need täid kommu- nistide seljas nii hirmsasti sigivad. On ennegi tähele pandud, et mida suurem punane, seda vihased täid seljas... Aga mis nüüd sauna puutub, siis teie oma semud kommunistid lõhkusid siin kõik ära. Sau- naga tuleb oodata, kuni ise oma tööga uuesti käima panete... Üldse, teinekord palun asjalikumalt,» astus minema.

Politseinuhk aga mehele juurde, et kes, mispärast ta istub. See vastu:

«Olin suvel Võrumaal tädipoja juures. Kui koju emakõbukest vaatama läksin, nabiti kinni... Vist sellepärast, et olin kaua kodunt ära, halb poeg... Muud ei tea midagi...»

«Nimi? Kust pärit?»

«Junde Peeter, Heistre vallast. Pops ja plotnik. Tegin tädipojale maja, muud kurja pole teinud...»

Natuke opakas paistis teine või mis. Aga näe, kus nüüd viskas vembu nii, et sakstel sabad seljas. Kästi asjalikumalt. Plotnik tegi nüüd asja- likumalt,» kiskus jutustaja hääl lustakaks, nagu kavatseks naerda. Kuid taltsutas end kohe, jätkates taas poolsosinal:

«Kahekümne kaheksale mehele määratud kambris oli meid sees seitse- kümmend viis. Päeval, kui narid üleval seina küljes, jätkus hädapärast niivõrra ruumi, et kolme-neljakesi reas sai ümber kapplaua ringi tam- muda. Tihedalt üksteise taga muidugi. Püsti olekus vajab inimene kura- dima vähe põrandapinda. Need uuseurooplased võiks püstijalu elama panna — eluruumi jätkuks. Öhtul kell üheksa käib vile ja kõik peavad pikali olema. Naridest ei jätku pooltelegi. Mehed on maas naride all, kappide peal — igal põrandalapikesel külg külje kõrval nagu silgud pütis, seljaga ja peaga vastu haisvat paraskit, mis öö jooksul teinekord nii täis soristatakse, et üle ajab ja põrandal aset võtnute küljealused haisvalt märjaks kastab... Öhk? Kus sa vangidele öhku — see meenu- tab vabadust. Või õigustasid härrad end sellega, et kommunistid ka öhu ära rikkusid? Mine tea! Igatahes mäletan juhuseid, kus mehed nagu niid- etud jala pealt maha langesid ja ära tassiti. Öeldi, et haiglasse. Aga tagasi ei tulnud ükski. Iga hommiku muudkui venis akna alt mööda surnukäru... Ju nad sinna. Kes nõrkes, see kadus... Öhupuudus, mus- tus, nälg ja söödikud. On tõesti imelik, miks täid kõige aplamalt just nalginute kallal on? Oli meil seal üks habemik. Näha, varemalt turske ja söönud mees. Nüüd aga tühi, sinine nahk lotendab kontidel, häda otsa vaadata. Tegime otsuseks korraldada iga päev, lõunaleeme järel täitapmise talgud. Igamees mõistab ise oma piinajate üle kohut... Meie täitapla töötas nii, et kamber vastu kajas. Pliks ja plöks, nagu oleksid püssid ragisenud. Tuhandetele söödikutele tehti ots peale. Mituküm-

RUDOLF SIRGE

mend meest harisid end puhtaks või vähemalt hoidsid ära tõbraste paljunemise. Aga meie habemik — tema ei saa, tema süda minevat pahaks! Sõimasime, ähvardasime tuupi teha, ei midagi. Nosutab niisama nurgas istuda, pea ripakil, hing niidiga kaelas, jääb päev-päevalt aina viletsamaks, aga täijahti ei alusta. Eraldasime ta kui lohaka ja ühiskonnavastase elemendi karistuseks «paraski kaisutajaks». Lähemad naabrid aga kaebavad, et Habeme söödikud ronivad nende peale üle, nimetavad teda täillevitajaks, kambri häbiks, nõuavad välja, koridori peale heitmist. See on raske asi, kartsasõit kindel. Otsustasime teisiti. Ühel keskpäeval tõmbasime ta nurgast akna alla ja mitme mehega kallale... Nõrgake ja hädine ta oli, siputas pisut, ja olidki püksid-särgid maas... Usu või ära usu: kolmsada kaheksakümmend rammusat elukat korjasime ainult pesust välja. Põldre tikutopsi lugesime, kuni sinna enam ei saanud panna... Poole tunniga tapeti kokku üle tuhande vaenlase... Teisel päeval vedas Habemik ise püksid maha, ja vabatahtlikke kohtupidajaid leidus mitmeid... Nii kasisime ja harisime mehikest ühiselt ning panime täinuhtlusele kambri piiri... Pikapeale, kosudes hakkas Habemik ise end korras hoidma. Kesktalveks sai temast juba niisugune mees, kes väikselt huvitus maailma asjadest... Kui mina välja tulin, käis ta Jundega koos tööl... Ja ma kahtlen, kas plotnik ilma tema kaasabit või kaasteadmisseta oleks tegutseda saanud... Sõpru ja seltsimehi peab olema, igal pool. Ilma ei tee midagi... Räägime küll õigusest. Aga kui meilt õigused on ära võetud, kui oleme kõigest ilma jäetud, vägivald ja ülekohtu poolt looma seisukorda surutud — mis siis? Õigust ei tule keegi kandikul pakkuma, nagu härrapidudel pakutakse jookke ringi. Ei, ei iialgi! Nii suuremeelne inimühiskond veel ei ole, teab, kas jõuabki niikaugale. Ja mis siis teha neil, kes ei saa leppida ülekohtuga? Neil ei jää muud, kui heita kõik ühele kaardile — riskida, teha, mis õigustunne käsib, paiskuda pea ees õnne, juhuse või saatuse sülle, söösta edasi, nagu sööstetakse hüppel vette, teadmata, kas all ootab kivi, rambas või pehme mudapõhi... Ülivõimsate jõudude vastu on inimesed, kõige vapramad neist, alati läinud hirmuga ja riskides. Loomulikult, kõik ei võinud, ei või kunagi võita. Kaotusteta lahinguid pole olemas — see on vanade muinasjutt noorsoole. Kuid kokku võttes, pikema perioodi jooksul on siiski võitnud ründajad, need, kes end õnne ja juhuse hooleks andes saatusele otsusekindlalt vastu astusid tundega, et tulgu mis tuleb, olemasolevast hullem, hirmsam see olla ei või... Siit saabki alguse inimsoo võidukäik, progress, ajalooline areng — kõik, mis meid edasi viib... Võib-olla Põldre ja Junde oma ulja tembuga ise üle haura ei pääse. Võib-olla. Sinna oleksid nad varem või hiljem, kas mahalastutena või tüüfustest puretutena nagunii aetud. Sedasorti mehed. Aga niimoodi — terve okupatsiooniaparaat kihab, kogu maa on kahja-kisa täis — see jätab jäljed, sügavad jäljed. See näitab, et isegi saksa raudse rusika alt võid pääseda, kui oled mees, kui kasutad juhust ning kui sul on õnne, kas või künemustakriipsu võrra õnne... Neil oli. Ning võib kindel olla, et sajad, tuhanded teised, kes vaevlevad samasuguses masenduses, tõstavad silmad, vaatavad lootusrikkamalt igale uuele päevale vastu... Mitte teo suurus pole mõõduandev, vaid selle mõju, vastukaja, mis puudutab hulkade meeli ja lööb need helisema nagu pillikeeled...

Meie kambriisse tõugati ühel öhtul mees, keda oli niivõrd «töödel-

dud» — nagu siniseid muhke ja verekriime täis, küüned murtud, selg vermes —, et pidi enne tükk aega seina ääres lebama, kui jõudis häält teha. Ja kui ta siis kapi juurde tuigerdas, selle najal küürutas, olid ta esimesed sõnad: «Seltsimehed, mind lastakse täna öösel maha!»

Ja ehkki ta ei kuulutanud seda ahastusest halades, vaid vihaga, pruunide silmade välkudes lillalopilises näos, mustad läikivad juuksed vereplaagas ümber kõrge otsaesise, oli see ometi õudne, tarretamapanevalt hirmus. Surm on elavale alati hirmus, liiati siis veel kuulda surmaminejat ennast sellest rääkivat, oma järjekorda ette teadvat... Kamber jäi haudvaikseks. Ettevaatlikumad hoidusid meelega küsimusist, mingi vahekorra loomisest. Ei võinud teada, milleks ta siia sokutati, kellega on tegemist. Teised ei julgenud iitsatada. Seitsekümmend viis meest astusid ringi ja nende keskel tuikus üksik, verelepekstud surmamineja, silmis mõistmatuse ränk helk nagu sellel, kes tunneb end ärapälatuna, süütult väljaheidetuna teiste hulgast, kuigi ta ometi on andnud ainsa õiguse heaks oma parima, mis tal anda...

«Kas te kuulsite?» kahtles ta nähtavasti oma kõrvades.

«Jah... Me kuulsime,» vastas vanem Pöldre kambri nimel, jättes meelega vahele sõna seltsimees, sest tolles olukorras oleks ka see võinud mõne kõrvus tähendusrikkaks osutada. Siis ta taipas. Tema rikutud nagu elustas kerge, värskendav jõupuhang. Ei, see polnud naer. Naerda surmaminejad ei suuda. Säärastes olukordades ei naerda. See oleks teesklus või žest — ebaloomulik. Ta ainult vaatas, kordamisi ja üksikult kõiki, kelleni silm ulatus. Otsekui vaagis, hindas meid. Vahtis puhu aega. Otsekui kogus enesesse kambri salapärase latentse kiirguse. Seejärel toppis vigastatud küüntega käe vaevaliselt põue (tal oli seljas vateeritud jopp, jalas säärikud), tõi nähtavale õhukese käänispeaga noa, silitas seda korra nagu eset, millest raske lahkuda, pani lauanurgale ja ütles:

«Muud mul teile, poisid, jätta ei ole... Tal on hea tera, võtab ka habet... Ja nüüd ütelge, kus niikaua pikutada võiks, kuni järele tul-lakse!»

Kümned kätepaarid haarasid pingid, tõstsid need kokku, pakkusid pea- ja küljealust. Sinnasamma kesk ruumi sirguva kapirea äärde valmistati talle ase, aidati ta kõhuli sellele — selg ei kannatanud. Seal ta lamas kella poole üheteistkümneni, pea jopisse keeratud. Lamas liigutamata, rohkem sõnagi paotamata, ka siis mitte, kui käis vile ja terve kambritäis mehi robinal, kuid sedapuhku täiesti hääletult oma igaõhtus-tele kohtadele end lebama seadis. Küllap ta oli juba mõndagi näinud ning taipas, et kamber on säärane, kust veel lehmasöödaga hanesid püütakse... Või oli tal iseenesega tegemist? Kes teab. Igatahes kindel on, et ta ei maganud. Sest niipea, kui poole üheteistkümnelt ajal uks lahti ragistati ja valvur hüüdis: «Joosep Korol, välja tulla!», oli ta jalul, kergitas jopi õlgadele. Siis vaatas haudvaikses kambris ringi, nägi vist korraga enesele suunatud kümneid silmi, tegi sammu, kergitas mütsi ja hüüdis:

«Hüvasti, poisid!»

«Hüvasti!» kõmahtas nagu komando peale vastus kuivadest, karedatest suudest. Kõmahtas nii ähvardavalt valjusti, et valvurid ehmunult tagasi tõmbusid ja koda kajahtas. See oli meeste hüvastijätt mehega,

kes läheb sinna, kuhu viib lõpuks meie igäühe tee. Ei väida, nagu oleksid kõik seitsekümmend viis teda tervitanud. Aga enamik kindlasti... Kui sammude klobin koridori lõppu kustus ja vaheukse riivid kinni kiiksusid ning taas vaikus meie üle vajus, ajas kõige noorem meist, üks Paide poiss, keda kahtlustati, et ta on hävituspataljoni laste luuraja, end püsti ning käsi lae poole sirutades palus kõigi kuuldes:

«Annaks jumal, et kui mul minna tuleb, ma jõuaksin minna nii, nagu läks tema...»

Paljud, usun, palusid mõttes koos temaga, ehkki polnud usklikud. Ning paljud meist tundsid endasse nagu uut jõudu voogavat. Surutis ja hirm, mis ilmselt loodeti meid ahastusse või meeleheitesse tõukavat, sai meis kummaliseks ühisjõuks, reibastas ja julgustas selle asemel, et masendada. Saime puhtamaks, kindlamaks koguni. Niisugune on üksikisiku juhuslikugi teo mõju. Sellest kujuneb kergesti teiste, tervete hulka käitumise eeskuju. Eeskuju, mille järgi sepiatatakse õnne, saatust — kogu elu... Kuid ei tohi unustada ka juhust. Meie saatus peegeldabki õieti otsekui juhuse mängulusti. Dispetšer annab rongijuhile sõiduloa, juhused inimesele võimaluse. Poleks Korol sattunud sinna kambrisse, poleks temasse esialgu löikunud solvus, kuid siis abipakkuv, kõige valmisolek — kes teab, kas ta oleks suutnud nii kindlalt oma saatusele vastu minna. Ja meie, teadagi, oleksime ilma jäänud selle ülendavast mõjust. Nõnda, et asju tuleb võtta nende seostes, nii, nagu nad on, esi- nevad...

Mind pilluti nagu mõnd katsekakku alalõpmata ühelt töölt teisele. Olin puulõikaja, torulukksepp, tuhatassija, maaler, elektrik ja katlakütja. Vangimajas peetakse sind selle ala meheks, mida ütled end tundvat. Selle koha pealt nad ranged ei ole. Ega ei oskaks kuidagi seletada pea õlgadele jäämist, kui mitte jälle arvestada suurmeistrit juhust.

... Mustad olid ärevil. Võis karta kõige halvemat.

Vahepeal oli katel tühjaks vuhisenud, aurupily lõi lahtuma ning minu valvur, mures oma püssi pärast, sõandas katlaruumi piiluda.

«Alt nurgast,» teatas ta asjalikult.

Vaatasin ka sinnapoole ja nägin, et välja oli löönud just too parema alumise nurga klapp, mille kohal ma minut enne õlitama minekut istusin, selg soojas. Vangi elu ei maksa midagi. Kuid mul käis kahm üle selja: minutike varem, ja tuline kuueatmosfäärine aur oleks mu hetkega küpseks keetnud, nagu ma ise kraani all vahel kartulipabulaid keetsin, kui mõni kõõgi kanti sattunud semu neid tõi... Ainult minut, ja minust poleks järel muud kui keeduküpsed räbalad... Nüüd aga ootas ees kuul, sest kuidas tõendab vang oma süütust? Talle ei anta selleks võimalustki, ei vaevuta jandama. Usklikuna oleksin pidanud lugema issameiet, nii rumal oli olukord... Kuid, kuid — kunagi ei tohi kasutamata jätta juhust.

«Valvur nägi, ma istusin hetk varem just seal, kust ta välja lõi. Kas arvate, et tahtsin ise end elusalt ära keeta?»

Mustad mõmisesid midagi kommunistide kuraditempudest, püüdesid mind kui keskaja papid ketserit, kuid nende ülem käsutas siiski katla juurde. On raske ütelda, kas valvuris ärkas südametunnistus tol hetkel surma paari sammu kaugusel enesest nähes või oli tõesti tegu ausa inimesega. Uurinud pisku väljalöönud luuki ja selle tihendit, kinnitas ta:

«Lahti kruvitud ei ole. Näete, vanad rooste ja katlakivi kihid... See lits lihtsalt ei pea... Ja mees ise lendas ju katla pealt alla kui üks...»

Silmitsesin oma lennujoont ja maandumiskohta. Paarkümmend sentimeetrit kõrgemalt lennates oleks mind paisatud vastu väravapiita, pool meetrit kaugemal oleks mind vastu võtnud saekaatri malmraam... Aga ma ei riivanud üht ega teist, sopsatasin pehmelt purukuhilasse.

Kütsin vana lokomotiivirisu, mis lõnksutas generaatorit vedada. Andsime asutusele valgustusvoolu. Elektri jaam veel ei töötanud. Lõunatunnid konutasin sealsamas katla suu ees pakul, selg hõogesoojas, sest masinat ei tohtinud üksi jätta. Valvur istus mõni samm eemal, vasakusse nurka üleslöödud laua ääres. Kõvasti riides, ei tarvitsenud ta külma karta. Mina seevastu oma triibulistest vangihilpudes hoidusin aina masinasooja. Tihti otse parema esinurga vastu, kust oli hea silmas pidada manomeetrit ja veeklaasi. Aurumasinat ma tunnen. Hoiatasin kohe, kui tule sisse löime, et see roostes vanaraud on elukardetav. Valvur kui spets, endine masinist, ei vaielnud. Ütles ainult, et härrad tahavad elektrit, teist võimalust ei ole, las loksuh. Õiget tööd kaheksahobujõulisel viiese generaatori ringiajamisega muidugi ei olnud. Lasime kerge vaevaga. Mitu päeva läks rahulikult, kuigi tihendid kahtlaselt susisesid ja vusisesid, vett-auru läbi immitses, nagu hoiatades. Kuid inimene harjub. Ka vang oma tööga. Askeldasin tema ümber varsti päris rahulikult. Ühel lõunatunnil aga, kui parajasti ülal lae all silindriõli juurde kallasin, käis mürts ning plahvatus paiskas mu läbi lahtise külgvärava kõrvalruumi, otse kaatri ette, saepuruhunnikusse... Katel oli lõhki, katlaruum tulist auru ja vett täis. Valvur jooksis käpukil mulle järele, karjudes paanikas: «Seis! Seis!» Nägin küll, et ta oli ähmis unustanud mütsi ja vindi. Aga kuhu pidin ma jooksma, kui olin isegi põrutatud, hetkel teovõimetu? Kobisin jalule ja karjusin appi. Minuga ühines nüüd ka valvur. Hoovist jooksid kohale teised mustad, varsti oli kohal ka üks nende ülemaid. Mind piirati ümber, püssiotsad vastu rindu ja selga, ning ülemus kraaksus:

«Sa kaabakas lasid katla lõhki!»

Meenutasin hädaga oma hoiatust.

«Lõuad!»

Jäi veel kolmas, õieti neljas surmavõimalus — kuul. Ning siin, tundsin ma, võis kõige vähem arvestada õnnega, juhusega. Sest nood mehed olid õppinud laskjad ega raisanud püssirohtu... Ma juba teadsin, kui väikese väärtusega asjaks tolles asutuses loeti inimese elu... Ja ma seadsin end sisemiselt valmis. Kuid too katel ei olnud siiski minu saatus.

Lihtlabane ülevaatus tõendas minu süütust. Luugi serv oli roostest nii ümmarguseks järatud, et ei saanud kuidagi paigal püsida. Asjamehed — ja neid oli seal nüüd koos terve kari — imestasid, kuidas ta, kurat, veel nii kauagi pidas. Valvur arvas, et üksnes katlakivi ja rooste varal. Sellega ühines ka kohaletoodud insener, kes ütles, et nii kanget meest pole olemaski, kes luugi lahti kruviks, ise sealjuures kõrbe-mata...

Kuni asja igat kanti uuriti, istusin kartsas. Süüdi on vang alati. Kui mitte muus, siis selles, et ehmatas härrasid... Värk läks remonti, vooluandmine katkes. Ning ma ei tea tänapäevani, kas valvur tõesti ei mär-

ganud, et manomeeter tol hetkel, kui katel plahvatas, hariliku kuue asemel kiskus kaheksa atmosfääri ligi, või jättis ta meelega selle ütlemata. Sest siis oleks osa süüd tema kui vastutava järelevaataja peale langedud.

Niisugused asjamehed on juhus, saatus ja õnn. Käsikäes ja koostöös nad toimivad. Teinekord kui kurjad, tigidad valemängijad, julmalt ja halastamatult. Sealsamas aga jälle päris kaitseinglitena, kelle käed sind hoiavad nii elusalt kõrbemise, mahalöömise kui ka kuuli ja mitme muu häda eest...

Junde rääkis, et tal kui salaküttil lõhkenud kord püss selle paugu pealt, mis ta metsavahile pidanud keresse kihutama. Sattunud silm silma vastu. Teine ähvardab, tema tõmbab. Saanud aga laetükiga vastu silmi, rohkem midagi. Metsavahi püssil tekkinud tõrge. Ja nii lepitud viimaks kokku, et nad teineteist metsas enam ei näe. Võetud lonks viinagi leppe kinnituseks. Sest ega kumbki inimese tapmise peal väljas ei olnud...

Junde on puhtal kujul juhuse ja õnne inimene. Ei juhtu iga päev, et samasse salapolitseji kotta, kus vang koperdab remonti teha, riputab hajameelne tõlk oma palitu ja kaabu ning veel hajameelsem omakaitselane lindiga sineli. Junde ei vääricks oma nime ja salakütinuhku, kui ta seesuguse juhuse kasutamata jätaks. Neid oli tööl neli meest. Härrad ehitanud seal uusi vaheseinu või mis. Kaks meest krohvunud. Junde ja Põldre tassinud ja mõõtnud-passitanud laudu. Vaikne töö, valvur lobiseb eesukse juures lubade võtjaga. Hoov ja hoovivärav aga igauhe päralt nagu naise arm...

«Et siis Tõnismäe peastaabist kohe?»

«Nimelt. Sealt, kust aimatagi ei osata. Täitsa puhtalt. Üks tõmbas era-riided, teine sineli selga ja läksid nagu omakaitselane vangiga kunagi... Sinna tuuakse ja sealt viiakse neid vahetpidamata. Muidugi niisuguseid, keda kõrged härrad ise näha tahavad... Noh, nüüd nad said näha... Ei, tolle tõlgi pükstes ei tahaks praegu mitte olla. Ja ega lindimeestki kadestada tarvitse. Las saavad, mis teenitud!»

Kell pool neli löödud lärm lahti. Koerad ja koerapoisid väljas. Aga rahvas käib, kojamehed kraabivad tänavaid — verepenid jäid ninatuks. Nüüd nuusivad kahejalgsed. Tänavad patrulle täis. Kontrollitakse iga viimast omakaitselastki... Noh, ega's nad lapsed pole. Põldrel linn tuttavaid täis. Kes teab, mis hilbud juba ümber ja kus nad on! Poolteist tundi — see on edumaa. Võib mõndagi... päris asjalikult ära seada. Juhust nad oskasid kasutada. Nüüd on järg õnne, selle petliku plika käes...

Kojamees ohkas. Jah, kui inimesel oleks õnne, ikka ja igas asjas õnne... Ning meenutas süngelt oma vurstmaakrit. Kindlasti võtab varsti jälle pihile, et kas pole märganud, kellega tõlk Sumero seltsib, kes tema juures käivad, mis arvab sellest või tollest. Sest üks aus ametnik oma riideid juba nõnda ei jäta... Aus ametnik? Valevorstid nõuavad alati kõige tungivamalt taga au ja õigust! Sellest peab neid tundmal Kui hea, et ta nüüd teab, vähemalt asjakäiku tunneb! Pimedana komistad. Selge silmaga leiad ikka tee. Olgu või läbi valede räga... Aupaklikult ja asjalikult, härrad!

ÕHTUSED KÕNELUSED

Igaüks meist on niisama jumalik kui kõik teisedki.

(W. Whitman «Rohulehed»)

Tinane talv ei tagane.

Kas heljub sinise taevakummi serval madal päike või peidab linna pilv, ikka kiristab külm, paugub postides, haugub aedades... Külm... Tinastav külm, mis otsekui peletab elu tänavailt, muudab selle tuimaks ja loiuks ka majades. Sest paljud neist on kütmata, vaatavad paksus jääs akendega nagu tardunud silmadega üle rinnakõrguste lumevallide enda ees.

Lumega on laotus helde. Seda vajub alla vaikselt ja märkamatuult, õrna ning kerget kui unehärma. Seda puistab paksult ning tuulega tuhinal, nagu rutates kinni matma, ära kaotama jälgi kõigest inetust, võikast ja västikust, mida maa on täis.

Külm, tarretamapanev külm kestab ka paastukuu läbi. Siis sajab ilusat vaikset lund: helbed langevad viiliti mitmes reas üksteisest läbi, nagu riputaks keegi silme ees hõredat, suurte silmadega kardinakan-gast.

Tänav on puhas kui linaga kaetud laud.

Maret seisab akna all ja vaatab.

Oma väikesed käigud poodi teeb ta hommikul. Tükk normileiba, vahel ka kuivainet, killuke rasva, konti või lihapala. Rohkem sealt tuua ei olegi. Kõik muu toimetavad koju härra Granti saadetud naised. Kust ja kuidas, seda Maret ei tea. Aga seal tuuakse sinki ja võid ja vorsti ja kala ja suhkrut, aeg-ajalt ka koort, kondenspiima ja kakaodki. Kartulite ning juurikate järele tuttava poodniku juurde on ta vahel kaman-danud ka Maret. Ja siis tassitakse koju paras kott, millest annab võtta.

Nii veereb eluke päevast päeva. Alati söönud ja puhanud.

Kui ainult külm ei sunniks toaski palitit selga kiskuma. Ning kui igav ei oleks.

Maretil on igav.

Ta võtab riiulilt ühe või teise raamatu, katsub lugeda. Kuid need on enzmikus ingliskeelsed. Saksakeelsedki puha teaduslikud, Maretile ras- ked ja võõrad. Nende sirvimine ainult suurendab igavuse, üksioleku, mahajäetuse, vangitunnet. Ning säärastel üksindusehetkedel küsib Maret endalt taas rahutusega: milleks? Mis mõttega sa siin kükitad? Kas peab noor, terve ja tugev inimene end tõesti raiskama ainult teise ümmarda- misele, tema eest hoolitsemisele? Neile hooti kirvendavatele küsimus- tele ei leia ega leia Maret vastust. Ei oskagi enam öieti leida. Sest see teine hakkab tema silmis vägisi välja kasvama härra ja vanapoisi nahast, saab järjest kodusemaks, omasemaks, lühidalt inimeseks, kellest kusagil südamesopis on nagu pisut hale ja kahjugi, keda kuidagi ei suuda peremehena võtta, kelle asju aetakse ja korterit palga eest korda tehakse.

Palk? Selle paberrahaga, mille Grant iga kuu teataval päeval ilusasti lauale asetab ja mida ta ise makulatuuriks nimetab, ei oska Maret midagi peale hakata. Kauplused on tühjad, tuttavad puuduvad. Mis temaga teha? Grant on soovitanud teatrit. Kuid Maret üksi ei lähe sinna

RUDOLF SIRGE

ja Grant saatma ei paindu. Ainult kinos on mõned korrad käinud. Seal aga jooksevad aina soldatinaljad, labased ja lääged, ning nõnda on tee sinnagi püsti. Pole tuju, pole tahtmist. Aga tühjus on. Visa käte ja südame tühjus, mis teeb rahutuks ja rusub nagu see kange talvigi, külm ja hanged. Ent teiselt poolt: Logina. Päratud tühjad taluhooned, kus suveööl tantsis surm ja roim, kus iga seinapalgi praksatus tahtmatult meenutaks lahinguöö õudu — kuidas seal üksi elada-olla? Nagu loom loomade keskel! Sest vaevalt Huko oleks täinud kedagi seltsiks võtta, kui tema oleks jäänudki. Jäänud nõnda, nagu vana Logina ütles: elavalt või surnult kõigega Logina oma, tema leival kasvanud ja talu tarbeks kasvatatud...

Mareti õlad värahtavad. Ei suuda kunagi rahulikult meenutada toda maja, toda elu, noid inimesi. Isa, kasuisa, Logina Peter — kus on ta praegu? Kus on kõik need, kes suvel Venemaale viidi? Seltskondliku Maja saalides on terved seinad nende nimekirju täis. Ka Peter Torma nimi nende hulgas. Taluomanik, 65 aastat vana, lesk... Jah, lesk. Ei oska ta aimatagi, kuidas lõplikult leseks jäi, kui üldse on teadjaks... Ja kas hoolib teadma see Huko, kes põdevat haavu juba mitmendat kuud?

Haavu? Maret vaatab sellest mõtlema sattudes alati luuravalt ringi, nagu võiks tühjas toas keegi ta hingevärinaid märgata, salamõtteid mõista. Ta ei ole kunagi kahelnud, et Karl. Aga ta suust ei kuule iial ka ükski inimene, mis tol tuisusel öhtul juhtus ristteel jääst kõlisevate oks-tega remmelga all. Ehk olgu siis, kui kõik on möödas, sõda lõppenud, keegi enam kellegi vastu kätt ei tõsta. Või kas tohib isegi siis? Kui nad mõlemad alles jäävad ja elavad? Ah, miks peab kõik ometi olema nii keeruline, nii piinavalt ränk ja raske? Miks?

Hooti tuuseldab teda hirm, salajane, madal ja vastik nagu pöösast salvav madu. Kui Huko paraneb, paneb kõik omakaitseid ja politseid uurima? Kas võtavad kinni, lasevad maha, nagu nüüd igauhega neist tehtavat, kes aitavad või on aidanud noid teisi? Ta ei nimeta nende nimegi!

Ning siis on Maret taas Grantile tänulik nelja varjava seina eest, on tänulik, et ta ei pea olema seal, maal — üksi, iseendaga, nende keskel, kes kõike teavad, su silmadest loevad, vaid siin suures linnas, kus keegi ei tunne, kus kaod nagu raoke metsa... Sest seal, Heistres — ei Otsal ega Loginal, poleks tal jõudu jätkunud seda koormat kanda. Siin on siiski mitmeti parem. Ning hoolsa perenaisena ruttab Maret oma isandale lõunat valmistama. Ei tohi unustada, kes sa oled ja mis on sinu ülesanne. Käi küürus selle koorma all, mis sa oma õlgadele oled võtnud, aga ära halise, ära kurda! Logina ei kasvatanud sind kaeblema! Ta kasvatas tööks ja teoks. Mõista hukka, vihka, kui suudad, kuid ära ennast unusta. Iseenese eest ei pääse sa kuhugi...

Selle punktini on ta korduvalt välja jõudnud. Nagu teetulbani, kust edasi ei mõista minna, kus mõtted hõljuvad peast, narr hajukileolek tekib. Ta ei soovi, pole soovinud kellelegi paha. Ka mitte Logina pärijale, kes teda vahel naljatamisi õekeseks kutsus. Kust pidi tema ette teadma, et need paar hoiatavat sõna, see südamekarje laskmise ning haavamiseni välja võib viia? Aga ta teab nüüd, et hoiatajaid loetakse sidepidajaiks, kaasaaitajaiks ning et need lastakse maha, kui nad ise oma

sidemeist ei teata. See oleks alatu. Niisugusele alatusele mõeldeski jääb Mareti hing kinni ja vesi valgub silma. Ja ehkki ta käed käivad, süda lööb, tarretub mõttest reetmisele ometi kogu ihu. Ei. Lasku Huko teda kas või tükkideks raiuda, midagi ta ei ütle!

Nõnda, hirmul, et võidakse küsitleni, uurima tulla, elab ta nüüd, kus teab, mis teda ähvardab, puhuti päevade kaupa, kuulatades samme treppil ning tehes oma väikest tööd poolvargsi, käratult nagu mõni redu-taja. Kuid kedagi ei tule, keegi ei kipu päritleni vaevlevat teenija-piigat. Ning siis rahuneb ta jälle, vabaneb painest, on erk ja toimekas, üritab vahel lauluviisigi ümiseda.

Ühel säärasel labusal öhtupoolikul tuli kojamees. Ta küsis isand Granti, aga ei kahjatsenud sugugi teda kodunt mitte leides, koguni oli seda otsekui oodanud, lükkas nokatsi kuklasse, seisis, vaatas, kuidas naise näpud kooritavat kartulit nobedalt keerasid, kuidas nuga näppude järele lippas, pikka kooreriba vabastades, ning ütles mõtlikult:

«Jah-haa.»

«Mis? Kas arvasite, et kartuleid koorida ei mõista või?» püüdis Maret oma sobilikkuse ja hea tuju näitamiseks naeratada.

«Ega ma seda,» kraapis Joel kõrvtagust. «Ma hoopis mõtlesin, et küll oleks tore, kui mõni noor näpp ka mulle kartulipabulad puhtaks hõõvel-daks. Pistad teisi muidu aina mantliga ja unustad õige maitsegi ära,» vastas kojamees naljatusele samaga. Pealegi oli tal selline kohmetult-süüdlaslik nägu, halliks kiskuv habemekonts harevil, nagu oleks saama-tu kosimiskatse teinud. Nii vastas Maret vallatledes:

«Kui natuuras palgalisa lubate — võib. Võin kas või poolele majale kartuleid koorida. Mulle ei tee see midagi.»

«Näed sa, näed sa! Siis lapsukesel aega õieti laialt. Virgale virtinale jääb härra juures vist tööd vajaka?»

«Ega konti ei murra.»

«Noh, mis siis viga. Linnakohal laialt käimist ja kaemist, kavalerid ja kallimad, jagub aega kõigeks.»

«Mis te nüüd! Kes see maapiigat linnakohal!»

«Jah-haa. Vaatan jah, et ei suurt minemist ega tulemist, ei saatjaid ega suksutajaid. See sul vist veres sedapidi. Üksiolija... Aga suur raamat ütleb, et ei ole hea, kui inimene üksi on... Sa tule teinekord alla juttu ajama. Mul seal ka noor kaasüüriline, meistrimees ja kõva pillimees, tee tutvust... Ega's me kartuleid koorima pane, see niisama lora...»

«Me sokutame kavaleri, mis?» ähvardas Maret porise näpuga.

«See jälle teite oma asi... Ma niisama, et kui igav või muidu sõna-teine lobiseda... Ega's sellest veel kedagi... Ise nähtud ja noor oldud... Granti-härra ei ole ka kuigi jutukas...»

«Minu jaoks küllalt. Me mõni öhtu käime juttudega teab kus ära, räägime maailma kokku...»

«Või nii? Või kohe oma härraga?» kratsis Joel jälle kõrvtagust. Ning tal endalgi paistis piinlik olevat, kui lisas: «Vanapoiisi asi, üks ta ole...»

«Ta on minu vastu väga lahke ja viisakas.»

«Muidugi, muidugi. Ega's mina midagi... Ainult, et kui silmad pihus, siis on hilja... Nende üksikute härrade juures... Oli meil siin ülal üks advokaat ja selle Juuli...»

Niisugune jutt puudutas enesetunnet, puudutas veel midagi tõsisematki Maretis, nii et ta püsti kargas, kartuli käest viskas ja üsna turtsakalt teatas:

«Ei ole mina siia armukeseks, vaid teenijaks tulnud.»

Joeli otsmikule tõmmatud müts peitis naervad silmad.

«Seda minagi, kulla laps. Sedasama. Ei maksa vanamehetoile pahaks panna... Kuri ja tige aeg. Ja inimesed! Mis inimesed need on?! Näe, käis siin üks vurle sellest Elude Valitsusest või mis ta on, tuhnis majaraamatut, sirgeldas ja sihtis, et miks ja kuidas sisse kirjutatud noor inimene maalt, et mis ta linna otsib, et maalt ei tohi linna kedagi lasta, tehku seal tööd ja olgu...»

«Mina? Mind?» kaotas Mareti rõõsk pale jume.

«Jah-haa, lapsuke, sind ikka,» noogutas Joel. «Ütlesin, et lahtine inimene, teenib härra juures, ütlesin... Ju tal mõisa ega maja polnud, et tuli sel näljasel ajal maa meepottide juurest linnahärra tolmu nuuskima, ütlesin... Aga tema, et tohib sisse kirjutada ainult tootvale tööle. Majateenija, see olevat lõbuasi, töökäte kaval varjamine, mis inimese panuse — nii ta vist siristas — vüüreri ja reihhi käest ära kisub...»

«Mis tööd ta mind tegema tahtis siis panna?» küsis Maret end juba kogunult.

«Tema tööd nüüd! Ma ütlesin, et Elude Valitsusest... Need käivad ja nuhivad ikka. Seletavad kah. Aga ega's nemad töölepanijad ole. Laagrisse või patareisse ehk võivad mõne pista, kellel paberid segi või naa... Granti-härral kõik šeinid selged, ära tee väljagi... Ma ainult niisama. Tuli kord jutuks, ühe maja inimesed, hea ehk teada, mis ühe käest teie kohta päritakse... See kojameheamet, see on sihandne naru amet, et ilma tahtmata teinekord näed ja kuuled rohkem, kui tahad... Need vurled siis aga jälle kohe, et räägi... Viks ja viisakas tüdruk, ütlesin. Oma laps võiks olla, ütlesin. Silmi maha lööma ei peaks kuskil, kui oleks endal sihuke, ütlesin.»

«Tõesti või?» elavnes Maret. Vanamehe toon, tema avameelsus ja turvapakkuvus tegi südame soojaks. Kui võikski vahel usalduslikult säärase targa vana mehe öla najale toetada, olla tõesti nagu laps! Ta kiikas poolvargsi kojameest. Imelik! Esmakordselt taipas ta, mis tal seni õieti oli puudu: lähedane, täiesti oma inimene, kelle sülle paned pea, kui vaja. Vist täitis Logina Peter noorpõlves seda kohta tema hingeelus. Kas sellest, et Petrist kasuisa ära võeti, ei johtunudki kõik edasine? Kas ta ei olnud vahel talitanud nagu väeti ja mõtlemata laps? Isa!? «Ma nii väga tahaksin, et minu pärast keegi silmi maha lööma ei peaks,» ütles ta kobamisi, isegi teadmata, mis sellega mõtles.

«Kulla laps, ega's mina... Ma niisama, et ei juhtuks ennast unustama, elaks, silmad lahti... Näe, ühe tuttava juures hakkas näppu. Tark raamatuke. Loe kah, kui aeg igav,» ulatas taskust Maretile halli kaanega brošüüri. Selle pealkiri rääkis naiste õigusest, nagu Maret kohe märkas. Ent tükkiis kaugelt rohkem kui raamat tõmbas ta tähelepanu selle vahele pistetud ere lipik.

«Mis see on?» võttis ta plaadikese näpuvahele.

«Selle ka — toosama tuttav,» muutus Joeli keel tõmbiks.

«Minule? Võõrale inimesele?»

«Kingitud hobuse suhu ei vaadatavat... Mis sa pärid!»

Kui Maret paberi lahti keeras, tuli nähtavale väike stanniolis šokolaaditahvel.

«Ega ta asi ole... Teadagi, ersats... Aga ega mina, piibumees, temast! Pista pöske, kui maitseb.»

«Ai, ai! Kojamees kipub tiiba ripsutama,» ähvardas Maret näpuga. Ta lahedas näos virvles selline vallatus, et Joel vaatas piinlikult kõrvale. Maksis nüüd selle maiustusega mängida? Raamatust oleks küll mõiganud... Siiski nii kosutav oli südamele näha seda noore rõõmusöösti. Ent tüdruku sööst suri sama järsku, kui oli süttinud. Ta pakkus rangena tahvlit tagasi:

«Ei. Seda ma ei võta. Magusast igaühel niikuinii puudus.»

«Ole'nd!» toppis kojamees käelabidad otsustavalt taskusse ja taganes ukse poole. «Kavaleri sul ei ole, las vanamees veidi sokutab. Mis sa pirtsud? Ja tule, tule juttu ajama.»

Ning oligi läinud.

Maret kehitas õlgu. Aga šokolaadi koos raamatukesega peitis padja alla.

Naljakas vanamees. Võhivõõrale seletab koduselt teab kõik mis kokku! Nii muu seas noomib läbi ja hoiatabki... Mis ta õieti rääkis, et maalt linna ei tohi tulla, et ei tohi teenijaks hakata...?

Mareti mõtted võtsid jälle mureliku käänu. Kui nad mister Grantiga lõunalauas istusid — Grant sõi inglise kombe järgi töölt tulles — lasi Maret oma muremullikesed lõhkema.

«Kes teile seda kägu ajas?»

Maret ütles.

Grant kõhatas puudutatult. Siis pärast paljuütlevat kõva kõhimist viskas käega:

«Natsipoiste vigurid!»

«Kas neil on seda õigust või ei ole?»

«Õigust?» võttis Grant oma hariliku poosi — kitsas nägu pihkude vahel, kütünarnukid laual, pilk kaugustes. «Kokkuvõtlikult: selles füh-reri reichis on kõik nõnda seatud, et iga pisiasja pärast võidakse sind võlla puua, kui vaja, aga ka silm kinni pigistada, kui tahetakse... Mis õigust saab nõuda konglomeraadis, kus valitsus ja parlament ja partei on kõik üks ning seesama, määrusi annavad needsamad, kes ise neid täide saadavad? Õigusest võib rääkida ainult seal, kus valitseb seaduslik kord, on oma traditsioonid ja printsiibid. Sõjaolukorras otsustab ainu-üksi käsk. Ehk teisiti: omakasu, s. t. sakslase kasu...»

«Nii et tuleb tööle minna?»

«Teil on ju töö. Olete ülepeakaela töö sees. Kui vaja, paneme uue paberi lauale ja naerame natsipoiste urgitsemistele. Need vennikesed oma nina otsast kaugemale ei näe... Otsus langetatakse teisel. Mina ei saa ju minu peale pandud ülesandeid täita, kui mul ei ole kodune elu inimese moodi korraldatud... Saksa juhtiv personal oskab hinnata mugavust ja kodu. See pärineb ise enamikus kodanikekodudest, pole mingi vene pööbel, kellel ükskõik, kus või kuidas. On niisugune rahvasõna, et seal, kus sakslane sõnnikusse upub, hakkab venelane alles elama... On aga ka vene vanasõna, et sakslane olevat ahvigi välja mõtelnud... Mõlemad nad rihivad tsivilisatsiooni, võib-olla kultuuri-taseme erinevusele. Sakslane nõokab vene vähenõudlikku hoolimatust,

venelane saksa ordnungi vigurlist iseloomu... Pärit on nad muidugi varasematest aegadest. Aga teatud määral kohandatavad ka praegustele sõjapäevadele... Kord kihutasid sakslased Venemaale, päevasärkide varrukad üles kääritud, mootorratturitest piilurid ees, kujutades sõda idarindel nagu võidusõitu. Venelased võtsid neid vastu, ninad mullas, bensiinipudelitega, talvel aga tõmbasid lubjavildid jalga ja lambanahka kasukad selga... Võitu ei ole sakslased seni näinud. Vene viltides ja kasukates rinne seisab endiselt nende ees ja võib-olla jääbki seisma nagu võitmatu müür. Sakslane on liiga mugav, vahest ehk isegi liiga tsiviliseeritud venelasega sõdima. Venelasele on sõda enesekaitse, elu ja olemasolu küsimus. Sakslasele ainult käsitöö. Nad likvideerivad mitte inimese isikliku elu, vaid inimese enese, keda vaja pole, püüavad piiramistega toime tulla, nõuavad kindlat panust. Aga panus ja enesepiiramine — selles annab nendega rääkida. Üks talumees naeris hiljuti: kümne munaga võidavad sakslase sõpruse, kümne kilo suitsusingi eest võid temalt välja kaubelda koorma kunstväetist. Nii on asjad...»

«Kavatsete teie siis mind nende käest välja osta?» Maret ei mällanud varjata üllatust.

«Kas just seda. Igal juhul tuleb vältida nime sattumist nende kirja, kes Saksamaale tööteenistusse määratakse.»

«Aga kui mulle meeldiks minna?» kiusas Maret. «Õpib keelt ja näeb üldse — teist elu.»

«Teist elu!» osatas Grant puudutatult. «Mõtelge, mis te räägite. Kui katus peale tõmmata, on Saksamaa praegu üksainus suur vangilaager. Tšehhid, poolakad, taanlased, ukrainlased, venelased — kõik on nad vedanud oma sõjatööstusse, rääkimata hoopis okstraadi taha pistetud juutidest. Neid miljonilisi orjakarju valvavad metsikud ja tihti sadistlikeks koolitatud natsid-rassistid. Käitumine võõrrahvusest töölistega näib hullem olevat kui vanas Rooma riigis orjadega. Vilets toidulake ja töö, töö. Ärge laske end pimestada nimetusest «natsionalsotsialistisch». See sotsialism, niipalju kui seda lõhna leidub, kehtib ainult häärrahva, valitsejate eneste osas, saksa ametkonnas. Sõna «natsionaal» ise ütleb. Kõik teised on alamast rassist tööloomad, kelle ainsa sotsiaalse kohustuse võtab kokku lause: «Maul halten und weiter dienen.» See tähendab: lõuad pidada ja tööd teha... Tööd sakslase heaks, sõja ning reichi kasuks. Keelt õppima ja elu nägema natsid eneste juurde kedagi ei vea. Einsatz — tööpanus, see on, mille peale rõhutakse. Sõda nõuab varustust. Saksa meestevägi on mundrisse topitud. Tagalatöö peavad tegema teistest rahvustest orjad. Kas teie tõesti tahaksite seda õnnetut orjakarja enda isiku võrra suurendada?»

Maretit ei huvitanudki nii tõsiselt Saksamaa ega tema töösüsteem kui Granti mõtted, hoiak, käitumine. Ta leidis kohase olevat lisada:

«Aga härra Grant, kui teie seda kõike nii hästi teate, kuidas teie neid siis teenida saate? See on ju...»

«Kahepaiksus, teesklemine, tahate ütelda?»

«Ei. Kas see pole raske?»

«Igatahes mitte lõbus, mitte kerge. Kuid vaadake: mina olen spetsialist. Asjatundja rahvusvahelise mereõiguse alal. Mind jätsid punased puutumata ning nähtavasti peavad ka need pruunid mind tarvilikuks, kuigi sõja ajal mereõigus sarnaneb rohkem mererööviga, ja üldse...»

Aga mis peab siis hiir tegema, kui ta löksus on? Istub? Pealegi kui see löks ulatub peaaegu üle terve manner-Euroopa? Küllap vist on targem edasi õiendada, nagu teha, nagu poleks löksu olemaski, et mitte kohe kassi küünte vahele sattuda. Löksust võib veel pääseda, aga kassi küünestest... Sõda ei kesta igavesti. Ja siis on igal õlgadele jäänud peal jälle hoopis teine kaal kui kümnel maharaiutul. Praegu küll kisendatakse neist kui kangelastest. Hiljem vaevalt meenutab keegi seda haletsusväärset kahuriliha...»

«Teie olete küüniline.»

«Ei. Ainult kaine. Arvan, et kainusega tuleb tänapäeval hõlpsamini toime kui joovastuses. Sakslased teevad kirikutes ja Reichstagis oma tundedemonstratsioone. Meie tundeid nad ei vaja. Milleks neid siis pillata? Natsidel on vaja meie võimeid, tööd. Hea küll. Teeme siis seda tööd, nagu oskame. Ajalugu ei ole kunagi päris pime peremees olnud. Ehk on tal ka sedapuhku väikesele mehele miskit varuks... Õnne ei maksa kiusata, seda tuleb oodata nagu loteriivõitu... Esimese maailmasõja rüpest sündis suur Venemaa revolutsioon. Selle viljana küpses rahvaste enesemääramise mõte ja said jalule väikerahvaste riigid. Ka rajariigid. Meie ei tea veel mitte, millega õnnistab maailma selle sõja lõpp...»

«Üsute teie tõesti sõja õnnistusse?» väristas Maret õlgu.

«Jah, vaadake, sõda ise muidugi. Õigus. Aga pilk ajalukku näitab, et maailma on muutnud, uuendusi toonud alati sõjad. Filosoofid targutavad, usuisad õpetavad, kirjanikud idealiseerivad, riigimehed vaidlevad — aastakümned kaovad sõnamulinasse. Siis aga astuvad tegevusse sõjamehed ja otsus, olgu hea või halb, on käes. Inimkond ei ole seni ühtki tõsist tüliküsimust suutnud sõnadega lahendada. Ikka on kõnelema pandud relvad. Nende kõne määrab. Missuguseks maailm pärast seda sõda kujuneb, ei tea praegu vist needki, kes juhivad. See, mida natsid uueks Euroopaks nimetavad, on õõnes propaganda-seebimull... Aaria tõug, äravalitud rass, tuhandeaastane rahuriik — mõisted ise on pärit Vanast Testamendist, juuda rahva idamaisest müstikast, usundist, messianismist, lunastaja ootamisest. Ning kõlab üsna koomiliselt, kui meeles pidada, et natsid, kes nimetavad end paganateks, kiusavad taga juute — neidsamu juute, kelle usundile on üles ehitatud natside rassiteooria ja õpetus riigist... Kui minul oleks annet, küll kirjutaks toreda komöödia...»

«Juudid olevat ju kurja juur, kommunistid, ütlevad sakslased.»

«Ütlevad. Ja muidugi mitte päris aluseti. Sest niihästi kommunism kui fašism, Saksas niisiis natsism, kõik need lähtuvad vanast juudi usundist, selle õpetusest. Ainult natsid jätavad eneste kohta selle märkimata. Nad töötavad juudi rassi hävitada nähtavasti selleks, et kindlustada enestele oma õpetuse rajajate au. Kõik prohvetid on olnud väga andekad ja kiivad, sallimatud teiste õpetuste vastu. Aga ühtlasi ka lühikese mäluga. On vaja hävitada terve tsivilisatsioon, tagasi ürgaega paisata — alles siis saab enesele kindlustada uue rajaja au... Sest väga vähe on tänases maailmas tõesti uut. Ikka on midagi taolist juba proovitud, katsetatud-vaetud, kuid leitud kerge olevat... Õpetus äravalitud rahvast on puhtal kujul pärit vanadest seaduseraamatutest, õpetus tuhandeaastasest rahuriigist Uuest Testamendist. Õpetus inimarmastu-

sest ja vendlusest on kristluse põhitõed, ristiusu algkoguduste elureeglid. Ka vara ühistamise idee marksismis ei ole uus. Kloostrite ja ordude vennaskonnad keskajal moodustati sel põhimõttel. Äärmuseni läks jesuiitide ordu loosungiga: kõik ühe eest, üks kõikide eest... Nagu oleks inimene mingi karielajas — pühvel või põder või gasell, oh ei. Inimene on kiskja, kes murrab üheskoos ja üksi. Hüüään, kes endast nõrgemale igal soodsal juhul kallale kargab, tugevama eest aga plehku pistab... Kõik need salakaebused ja üksteisele hauakaevamisedki tulevad sellest. Mitte kristlik armuõpetus ega sentimentaalne tolstoism ei juhi inimeste meeli, vaid halastamatu enese maksmapanekutung... Selle on materialistid-teadusemehed ammu selgeks teinud. Ning see, mis natsid praegu ellu rakendavad, teoks teevad, on ainult äärmuseni viidud järelendus. Nad teevad seda võimu ja jõuga. Ja ega õpetussõnadega inimest teiseks teegi. Iga õpetaja puuakse varem või hiljem risti. Nagu juhtus Kristuse ja Giordano Brunoga. Inimene ei talu üksikut üle karja ulatuvat pead. Ta võtab selle maha. Selline on inimene oma loomult...»

Grant rääkis ja rääkis inimese loomusest, tõi näiteid, põhjendas ja targutas, kuni äkki märkas, et ta vastas lösutas kõssi vajunud, hirmunud tüdruk.

«Andke andeks, ma ei tahtnud...» otsis ta vabandavat sõna.

«Oh ei. Jäin ainult mõtlema, et kui see kõik tõele vastab, millega seletada siis teie heasoovlikkust minu suhtes?»

Jaa — see oli küsimus, millele mister Grant juba mitmendat puhku vastuse võlgu jäi. Nüüdki ütles ta üksnes rahustuseks:

«Ma rääkisin üldises mõttes, suurtes kategooriates. Alati leidub ja on leidunud teistsuguseid — erandeid. See tähendab, inimese loomuses on ka heasoovlikkus ja eneseohverdamine olemas. Inimene on vastuoluline...»

Kas oleks ta pidanud lisama: mehe loomuses? Võidakse kergesti võtta enesekiituseks või vihjena tulevikukavatsustele. Mida aga neist praegu, kus homne päevgi on nagu seitsme pitseri taga? Ei, ei — vara veel... Ulatada kitsikuses naisele sõrm tähendab lubada toetav käsi. Seemendada lootust on istutada puu, mis peab õitsema ning vilja kandma. Naise asjalik meel võtaks seda paratamatult nõnda. Mitte nagu mees, kes spekulereib mõttekäikude ja kujutluslendudega, mängib tõdedega kui pallidega, eelistamata üht teisele, puhtast vaimsest lõbust, mängulustist. Naine nõnda ei saa. Tema loomus nõuab rakendust, andumust ja selle vilja.

Ega neljakümne viieseks pole elatud kloostriis. Oh ei! On olnud temalgi oma libastumised — ja mis imet —, ihalusedki. Mees on mees. Ta ei saa naise suhtes jääda jääpurikaks. Peab painduma selle ees, mis naisest vastu hoovab, lainehoona kaasa kisub ja kannab. Või sa pole sina ise.

... Käed vastu palgeid, näeb Grant üle sõrmeotste säravaks lakitud purjejahi tekki, tekil heledas päikeses uhke kehahoiakuga supelriietes naist. Nägemuses tunneb ta hõljuvat isegi naise erutavat parfüümi, millesse sekkub nagu uima veest tulnud värske naha lõhna... Meri, päike, taevast ja kuus poolkatmata ihuga inimest, kellest neli nägid üksteist esmakordselt alles väljasõidul. Sõnad ei ole olulised, ehkki ka neid seltskondliku osavusega lennutatakse. Olulised on pilgud, hoiakud, liigutused. Need kutsuvad, sisendavad ja töötavad, nende varal luuakse

vaikne sild, kokkulepe, mis otsekui kohustab. See oli Evi. Ei, ta ei andunud. Tema käte, huulte, põlvede võbin nõudis allumist, järgimist. Taas ilma sõnade või tootusteta. Kõik vaikselt, nagu tants kuulmatu muusika rütmis. Silmad aplalt teineteises, kõrvaldasid käed vastamisi riided — nii leidsid nad end püstijalu teineteise kaisust siinsamas toas pärast merelttulekut, joobunud kire raskest viinast... See oli jäägitu ja põhjalik, väiksemagi kõrvalmaiguta tungide mäng, nii puhas, et tegi õndsaks ja rikkaks, tõstis ja ülendas oma täiuslikkusega... Kõhklused, kibestumine, piinad ning küsimused — need tulid hiljem, hoopis hiljem. Siis, kui uhke neiu loomulikkuse vahetas asjalikkuse vastu, tagatistest juttu tegi, kui algas tehing; selles osutus ta aga labaseks tüdrukuks, tavali-seks mehe positsiooni ja kuupalgaga rehkendajaks. Kõik senine — see öeldi olevat ilu, millega elu ei elata. Maha salgamata isegi oma senist väljavaadet, toonitati uue eeliseid. Aga mis eelis mehele on naise ahnus? Ta pidi selle välja ütleva, ütleski ja taganes põhimõttel: kes mängib, see maksab. Liiga noor oli ta veel painduma sihiteadliku naise põlvede ees, kuigi jõi temast sügava, unustamatu sõomu.

Siis tuli tilluke Vaike — habras ja õrn lavaneiu. Ta liibus soojalt, kudrutas ja vadistas oma osadest, menust, austajatest. Ei pärinud, ei küsinud, ei nõudnud midagi. Ei jõudnud, ei kavatsenudki vist tehinguni jõuda. Lihtsalt nautles ja mõnules. Kuid mitte ainult tema voodis... Kaugeltki mitte! Austajad, kellest pajatati, olid tal järjestatud ühte ritta temaga. Neile jagati tähelepanu ja lembusi kordamööda nagu publikule lavalt kummardusi, et parter, esimene ja teine rõdu... Nii ei suutnud ta tillukest Vaiket taluda, taganes, ettekäändeks tervis, kuigi Vaike mossitades arvas, et niisugust haigust ei olegi, millest arstid terveks ei tee... Oli. Ning seda haigust arvab mister Grant vahetevahel nüüdki end veel purevat — ainuomaniku hingeelu. Tema enesetunne kisendab tänini pilli järele, mida mängib ainult üks mees... Ei ole see enam kellegi pill, mis käest kätte käib.

Jaa. Stenografist Salme. Töökaaslane. Ajudega naine. Üle kolmekümne. Aastaid kestev vastastikune huvi, nokkiv õrritlemine. Mõned öhtud veiniklaasi taga. Paar ühist sõitu. Aga ei midagi rohkem. Siis neljakümne esimese suvel, sõjapäevil hüppas ootamatult sisse: nägemist, härra Grant, ma evakueerun koos oma uue ülemusega, kellest näib saavat ka mu tulevane, tagalasse... Miks nii? — Noh, teie ei võtnud vedu. — Aga kui nüüd äkki võtan? vajutas käed tüdruku õlgadele. — Ma pakin täna öhtul asju! löödi tiikvaiksed hallid silmad maha ja lipsati välja...

See öö — õhuhäiretest ja pommiplahvatustest kärjstatud suveöö kahekesi — see fantastiline öö ei unune iialgi... Kuid tuleb nähtavasti unustada Salme, kes kõigile keelitustele vaatamata järgmisel päeval ära sõitis...

On naiti nagu mõistatusi. Ning Granti silm otsis Mareti näost joonekest, mis praotaks ukse, kas või pilukese võrra, et näeks, ulatuks vaatama. Aga seda joont ei olnud. Oli ainult iseenesega mures inimene (naisest mitte märki). Tähendab: ei olnud pinda, kuhu heita seemet. Või ehk siiski? Usuvennad ütlevad äratusjutlusi, poliitikud kihutavad sõnadesga hulki tegudele. Kindlad oma tões, veendunud sõna jõus... Kas jätkub usku, et katsuda oma sõna? Maret oli ju nii noor, nii noor, ja

pealegi solvatud. Missuguse sõnaga tema südame juurde pääseda? Saamatus ja otsustusvõimetus tegi ta meele haigeks. Ta kobas salamisi oma pealage. See oli peaaegu paljas, tõepoolest. Ning vargsi silmitsedes pilutuse taas pihku haaranud tüdrukut, kuulutas ta salamuret alla surudes üle laua:

«Meil kahekesi on siiski vaja teineteist usaldada ja kokku hoida — meil kahel vaikselt kannatajal. Või kuidas teie arvate?»

«Mina?» kargasid Maret'i kulmud kõrgele. «Mina vist olen liiga noor kõike mõistma...»

«Ja mina jälle liiga vana noori tundma,» naljatles Grant tõustes vastu. «Ainult noorusele on omane tahte ja tunde täiuslikkus, mis teeb inimesest jumala nägu olevuse. Jah, noorus, noorus!»

«Miks peate teie ennast vanaks?»

«Aga ma olen ju — aastate poolest teile isa...»

Maret'i suunurk liikus, aga ta kustutas pealekippuva muige silmapilksest. Naljaked mehed: muudkui isa ja isa. Nagu oleks mure selles! Kas paistis ta neile tõesti nii abitu lapsena või...? Silmi töölt tõstmata ütles ta kergelt:

«Ja selle pärast tunnetegi kohust mind kaitsta? Väga armas teist. Ainult kardan, kas ma suudan seda heasoovlikkust tasuda.»

«Ma ei eelda mingit tasu, eriti mitte kiiret.»

«Sõjaaeg, nagu te ise ütlete,» kehtis Maret õlgu. «Peab kõigeiks valmis olema.»

«Peab, et üle elada — täisväärtuslikuks jääda pärastisele.» Mõttes kibeles lisama: õiget elu elama hakata alles pärast sõda. Kuid leidis selle olevat liiga siduva ning loobus. On ikkagi vaja inimesse korralikult süvenedes teda läbini tundma õppida, enne kui... Kuni puudub kindel veene, äratundmine, mis üha sunniks, ei sünni sõnadega mängida. Üksnes nii juriidilise sõnakõlksuna poetas ta veel: «Võlglane pole mitte üksi teie. Ka teile ollakse ning jäädakse võlgu. Võib-olla veel rohkem. See on nii inimlik.»

Maret'i mõte haaras siit ja sealt, ilma et oleks suutnud tabada, mis just õieti taheti ütelda. Logina? kerkisid vaimus kahtlevalt õlad. Ta ei olnud Loginaga kunagi arvet pidanud, ei oska seda tehagi. Logina — see oli kodu. Ja kodule võib võlgu jääda üksnes lahkuja, mitte vastupidi. Esmakordselt puudutas ta südant hellusetunne Logina vastu, tunne, mis rääkis kaotusest ja tekitas valu. Vaevalt aga aimas seda linnahärra Grant. See oli ainult tema enese asi, ei võinud puutuda kellessegi teisesse. Aga Oskar? Või koguni Karl? Jah. Nendele käis vihje. Üldse — minevikule. Terves ulatuses. Siin ei saanud Maret vastu ajada. Võdisema kippuvat lõuga taltsutada püüdes kuulis ta end äkki, enesele ootamatult pomisevat:

«Ma ei ole laps...»

Grant laskus tagasi toolile, võttis oma endise asendi. Pea käte vahel, vaatas ta viivu aega naise nobedalt vodavaid näppe.

«Muidugi mitte. Aga, vabandage väga, miks kipute teie siis end kujutama äratallatud naisena, ilma et õieti teaksite, mis tähendab äratallatud, kõrvaleheidetud naine...»

«Aga ma olen ju seda!» hingas Maret sumbelt, silmad kõrvalepööramatult tööle.

Need näpud — need vilavad ja vilavad, nagu tahaksid niidi sõlmedesse midagi ebasünnist peita. Granti mõte võitles end neist sõlmedest vabaks, enne kui jätkas:

«Ei. Teie olite ainult armunud tüdruk. Armunud mehesse, kes teietaolist naist ei vääri. Ja põete praegu südamehaavu. Ma tunnen meest ja tahaksin, kui lubate, väga rõhutada, et ärge tehke tema pärast enesele vaeva... Ta on iseloomult tüüpiline persoon äratallatud naistele — korraks... Teie olete teine kaliiber ja sellepärast ehk kalduski meie jutt võlale — südamevõlale, mida, ma arvan, meist keegi ega kunagi tasuda ei suuda... Praegu olete teie solvatud võlausaldajana. Teile tehti ülekohut. Nõus. Aga kas on mõtet leinata lootuseta võlgu? Kas pole mõistlikum need korstnasse kirjutada? Elus tuleb ikka teha mahakirjutusi, kanda kahjusid... Ei näe kõike ette vilunumadki. Ime siis teie, noor ja kogenematu... Aga teha endast õnnetu, äratallatud naine — milleks ennast alandada? Mina olen olnud äratallatud naistega — võõraste naistega võõrastes sadamates. Ma tean, mis see on, mis hingeele see eeldab... Ja sellepärast, andestage otsekohest, ei saa teile aus mees läheneda teisiti kui lugupidamisega... Oma rasketele elamustele vaatamata olete teie süütu lumekannike. Hingelt puhas, niisama kui lilletaim, mis on õitsenud ja vilja kandnud. Miks heidate juhtunut enesele ette, rusute end sellega? Seda võib juhtuda igauhega. See on loomulik naise elu ülesanne, mida täidetakse häbi ning alandustundeta. Milleks enesepiinad, vaevlemised. Mõtelge pigem sellele, et elu seisab ees, rikas ja sisukas elu abikaasa ja lastega oma kodu... Teil on ema ja perenaise töökad käed... Mõtelge, kuidas need käed tulevases kodus lapsi hallitavad, peret ohjas hoiavad, ja visake peast see väike eksimus. Ise ütlesite, et teie pole laps. Mina ammuigi mitte. Ma poleks tarvitsenud teid siia võtta, kui oleksin näinud teis allakäinud naist. Aga ma austan teie hingelist puhtust ning minu meele teeb haigeks teie enesepiin. Et te rutem paraneksite, unustaksite raske ja paha, seepärast ma ei tahagi, et räägite Saksamaast, ei tea kuhu jooksmisest, ei tea mille eest... Teie olete laps, kui teada tahate, kes vajab kaitset...»

Mareti ripsmed värelesid kahtlaselt.

«Head ööd!» ütles Grant ruttu ja kadus oma kabinetti. Talle vaatasid järele kaks suurt veekalkvel silma.

«Kust, kust ta selle ometi võtab?» küsisid nad täis imestust.

Niit, millest üle käinud sagar vihma — säärase tundeiga läks Maret voodisse.

Tüki kodusem ja kergem oli. Ent ometi muutus tollest kõnelusest alates Maret oma isanda ees pelglikumaks, saatis talle aeg-ajalt vargsi mõõtev-mõtlikke pilke, mis otsekui küsisid: kes sa niisugune oled, miks kipud sa vaatama sinna, kuhu sul pole asja? Või ehk siiski? Kõrvaltoas teatas diktori hääl vaikselt: BBC — you are tuned to BBC. This is London calling.

Mister Grant kuulas Londonit.

ÕÖS RAPSIVAD SAMMUD

Mis olete te teinud vaiksest ööst?
(Joh. R. Becher «Ühe sõja oodid»)

Kõlekülm, aga päikeseline märtsipäev, üks paljudest omasarnastest, kus räästarenn lõunati juba häbelikult vett niristab, öösel kuuvalgel aga jääpurikates nagu elektriküünaldes vastu särab. Tol päeval raius kojamees Kärt majatrepiesiselt kelta sillutiseni välja ja riputas kõnniteele hoolega turbatuhka. Liiva ei olnud. Liiv oli Eestimaal korraga otsa saanud. Transporti toomiseks ei antud. Rindevajaduste nimel.

Montöör Benno togis kuulidest tikitud, verelaikudes polstriga sõidumasina elektrivärki — nagu ikka — rinde jaoks, saates ise kuradile kehva alumiiniumjuhet.

Härra Traat kirjutas laost välja mitu vaati haisvat, roosakat saksa tehisebensiini ning poetas nende varjul venna jaoks ka vaadikese varus hoitud mootoripetrooli. Tegi oma tehingu, nagu kombeks, rinde nimel, tagala heaoluks.

Bensu Volli villis oma kraanidest ja vaatidest päev läbi masinaid — enamasti rangelt tembeldatud talongide järgi, kuid sekka ka mõned «vasakule». Nende juhid tasusid kas pudeli või pakikesega, mille sisu suuremeelne Volli saamisel ilmiski ei kontrollinud, kuid millest maitsnult ta tuju aina tõusis ja tõusis, töö nagu lendas käes. Kõik rinde nimel.

Preili Rosine Rass andis laboratooriumi blanketil välja tõendi, mis tunnistas rannamehe salaviina sogaseks seguks ilma alkoholi iseloomustava reaktsioonita — teadagi unustamata ilusaid soolasiigu, mis kenakesti kinnitasid tagala ennastsalgavat tööd rinde heaks.

Ning isand Grant pani korda väikese Soome auriku veodokumendid, mille järgi oli maale sisse toodud teatav kogus soolasilku, välja viidud teine kogus kartuleid — arusaadavalt rinde ja tagala koostöö kindlustamise huvides.

Toimetaja Viil kirjutas tootmisse «piltidega piiblilood», mille eessõnas tõendati, et helleeni kultuuri vanal Kreekamaal on rajanud aaria rass, ning sedagi tehti rinde huvides, monoliitse tagala nimel.

Härra Sumero öeldi olevat sõitnud väeossa. Vormikandjate teod-tegemised kui sõjasaladuste hulka käiv kroonuvärk aga ei kuulu märkimisele.

Rohkem midagi. Tavaline tagala tööpäev.

Pärast väsitavat väljas askeldamist pistis kojamees keskküttekoldesse tule, vahtis selle vilkuval valgel tükk aega lehte ja pildus koos turbatükkidega ahju mingisuguseid hallitriibulisi räbalaid, jälgides hoolega nende söelepõlemist. Hoolsa kojamehe toiminguil nagu naiste töö ei tule ju millaski lõppu.

Korterinaaber Benno viibis tulekuga, seepärast ei kostnud keldrikor-ruselt ka pillikeele põnksatusi. Maja vaikus.

Härra Traat tõi naisele vahetuskorras hangitud siidsukad, sai kingi eest laksuva musi, sõi kõhu täis, viskas diivanile pikali ning plika õppimispomina suigutusel vajus peagi õiglasel lõunauinakusse, nagu kohane kombekale, töölt tulnud pereisale.

Preili Rosine Rass, mures ümber pöörata viidud kevadpalitu pärast,

astus sisse õmbleja juurde, komistas naiste väikese tipsutamise otsa ning jõudis koju vaevalt enne komandanditundi, oli nii ramb, et pugest otsemaid asemele. Pika tööpäeva väsimust puhkama.

Toimetaja Viil tassis koju portfelliäie makulatuuri — rangelt keelatud ja ära korjatud, kuid kirjastuse keldris siiski virnas seisvat Serafi-movitši «Raudset voolu» —, küttis nendega väikese raudahju leigeks ning seadis end selle äärde mõnusalt lugema Rauschingi «Gespräche mit Hitler», samuti keelatud saksa pagulasväljaannet, mille ajakirjanikust sõber Soome laevalt taskus ilusti oli maale toonud.

Härra Grant läks pärast päevatööd habet ajama. Ühe kesklinna juuksuriäri ammuse kundena, mis nüüd omaniku puudumisel tegutses natsionaliseeritud asutusena, tundis osa endisi töötajaid naisi teda kui oma inimest. Üks neist koguni härra Grantile nii lähedane, et sõandas sinatada. Tolle sihvaka kastanpruuni poisipea käe alla Grant end seadiski, laskis pügada ja pesta, maksis härrandlikult, mistõttu juuksur ka kirjakese edasitoimetamise palvet kui täiesti enesestmõistetavat vastu teenet võttis. Igaüks ju teab, et post töötab kehvalt. Pealegi ei või teda põrmugi usaldada, eriti kui midagi on tellida või korraldada, mis määruste kohaselt lõhnab toiduainetega spekulatsioonide järele. Granti kiri läheb aga rannamehele, kes varustab kalaga mitte üksi juuksureid... Niisiis täiesti harilik käsipost, mille iga tuttav meeeldi edasi toimetab, ilma kübetki rahutust tundmata.

Rahutuseks polnud põhjust ka isand Grantil. Asjad joonde ajanud mehe mõnusa tundega jalutas ta koju, sõi, kiitis Maretit kokakunsti ja asus oma idamaade kallale nagu igal tavalikul vaikselt õhtutunnil.

Enda ette vaikselt laulukest joristades kõmpis mööda konarlisi ja koristamata tänavaid videvikus koju ka Bensus Volli. Et ta sagedamini komistas ja kukkuma kippus kui mõnel teisel õhtul, see tuli küll panna päikesest libedaks tõmbunud tee süüks. Muidugi mõjus kaasa ka see, mis Volli laia palitu all peidus oli — nimelt mitu pakki ja pakikest. See teeb inimese arusaadavalt kohmakaks. Aga nende seapeki, püülijahu, võiandamitega on Volli harjunud, pealegi pabermarkadest keegi ei ela. Ning muidu kuri kaasa võtab mehe täna vastu nagu ammuoodatud armukese. Pärast tugevat söömaega heidetakse üksmeeles ja ühisel nõul isegi voodisse ja kustutatakse ruttu tuli. Nii saabub vaikus sealgi täna vara.

Ainult scharführer Franz Schramm ei ilmunud.

Kojamees tundis neid kõiki sammudest, käigust, teadis kolde eest tõusmata, et koosseis on kohal, õhtused tulijad tulnud — välja arvatud sakslane.

Aga just tema rautatud kandade rapsimist ootas Joel täna pingsalt, kõrv kikkis. Ta tegi isegi tiiru kotta ja tänavale, uuris, kas pimenduskatte pragudest valgust ei välgata, kas härra ehk pole varakult päralt jõudnud ning ootab, oodata ei tohi aga lasta — siis on söim ja ähvardused kohe lahti. Parem mitte ärritada.

Joeli südametunnistust ei piinanud tolle tavaliku päeva õhtul miski — ka mitte suhe sakslasega. Andis käsu tähele panna, kas Sumero majja ilmub, kellega koos ilmub, missuguses riietuses ja kelle juures käib. Kas ainult oma korteris või ka mujal. Sumero oli kojamehe silmis sakslaste eneste mees. Mundrikandja pealegi, niisiis sööt, mille kaudu teda

proovitakse — kindel. Sellepärast ta oli päev läbi jalul, väljas ja kojas, et mitte maha magada, mitte viilida, petja mainet saada — sest ilmselt kontrollis sakslane kellegi kolmanda kaudu neid mõlemaid. Ja ühe seikleva võõrleegionäri, ühe segase Sumero pärast kahtluse alla sattuda, seda ei tohi ega taha. Parem kuulgu sakslane sedapuhku Joeli suust puhast tõtt. Ainult — tõde jääb ahtraks, kui pole kuulajat. Joel valvas kella kümneni, siis lukustas eesukse, surus võtme taskusse ja kõhmis endamisi nohisedes kambrisse, vaatas vaheseina taha, uuris sööginõusid. Ei, poiss polnud käinudki. Aga tal oli oma võti nagu sakslaselgi, tundis maja. Tema pärast ei tarvitsenud muretseda. Kui ainult väljas... Mõte sellele, mis väljas, tegigi kojamehe kärsituks. Ta loivas tagasi kesk-kütteruumi, läks pimedasse, kitsukesse turbapunkrisse, ronis virna otsa ja kangutas lahti hoovi avaneva madala akna. Mitte päris ristseliti, nii et tuuletõmbus tekiks, vaid parajasti niipalju, et hoovist märkab.

Maja magas. Maja nagu kindlalt kursil laev keset vaikset merd, roolivahis Joel ise. Kapten ja madrus ühes isikus. Roolivahis hoitakse silmad lahti. Ega Joelgi kavatsenud tukkuda. Ta niisama viskas end risti puu-pingile, piht vastu sooja ahju, kael kõver, pea surutud rinnale. Viskas ja vajus mõttesse...

Tuuletõmbevuhin restide vahel, huugav vaikus ümberringi, süda, mis lõi raskes rütmis nagu laevamasin, salapärane ohuaimuse pinge, valveasend — see kõik süvendas öist meretunnet ning mõtteist said märkamatu mälestused, mälestusist nägemus...

«Joel, sival!»

Benno hargitas kolde ees ja viskas kiiruga tulle paberitesse mässitud pakikesi.

Joel teadis, mis see tähendab. Ühe rapsuga oli ta jalul, haaras roobi ja kummardus kolde ette.

Avali aknast kostsid mitme mehe rapsivad sammud pimedal tänaval. Patrull.

«Sina pole mind näinud, ei tea midagi!» sosistas rutul Benno, kiskus värvijälgedega trikookindad käest ja paiskas need samuti tulle. Hoolimatult ja kindlalt. Silmi üle riiete lastes kadus kohe koja pimedusse. Pakki hõõguvatel turvastel haarasid leegid. See põles nagu tõrvalont.

Joel tonksis teda roobininaga, keeras, seadis hoolega löömaneele, et ta rutem põleks, põleks, põleks... Kõik olenes nüüd sellest, kas ta jõuab läbi põleda, tuhaks muutuda enne, kui on hilja.

Bennost jäi katlaruumi kerge võõras hõng, milles lehvis nagu atse-tooni, bensini, petrooleumi või isegi odekolonni lõhna. Koldetõmme vedas seda vuhinal korstnasse. Hetke pärast oli õhk puhas ja isegi nii jahe, et Joel kobis uuesti turbavirna otsa, sulges akna, siludes enne raami mitu korda oma puldanlabakuga. Ka palja paekiviplaadi akna all kobas ta hoolega üle. Siis võttis korvitäie turvast, viis selle kolde ette, avas ukse, roobitas uuesti kõik tulesöödaks antu korralikult segi ja viskas turbaid peale. Rahulikult, ruttamata — sest lööm oli vahepeal oma töö teinud. Ainult värvipaki suitsurikas leek käis veel kõrgele. Selle pidid lämmatama turbad, niisked turbad... Ning Joel pildus terve korvitäie ahju.

Korras! märkis kojamees endamisi kergendusohkega, lükkas ukse

koomale ja ajas enese püsti, tuline roop pihus. Samal hetkel tabas ta pilk uksele seisvat sinelis kogu. Tahtmatult tegi käsi roobiga liigutuse.

«Lassen Sie das!» astus scharführer Schramm terves oma olemises kütteruumi. Ta oli pikk mees, pea käis ligi lage. Kuid sakslane ei näinud ruumi, ei märganud hämarust. Kojamehe vastu koldevalgusse seisma jäädes, käsi sinelitaskus, ütles ta uurivalt:

«Pöletate — ahju?»

«Natuke sooja elanikele,» aetas Joel roobi jala kõrvale, «neetud niiske turvas, valva pool ööd.»

«Miljonid valvavad oma postidel. Sõda.»

Sakslane kiskus õhukese nahkkinda käest, võttis etüü, pistis sigareti suhu. Kojamehele ei pakkunud. Silmitses tikuvargusel ruumi. Alles siis süütas suitsu.

«Üksi?» lükati uks kokku.

«Ei, kahekesi,» kergitas Joel taas roopi.

«Schön, schön,» ei tehtud pilget märkama. «Sõjas on igal relvaliigil oma koht. Noh, Joel? Ette kanda!»

«Käis hommikul ja üksi. Vormis. Oma korteris.»

«Kellega rääkis?»

«Ei tea.»

«Pakke kaasa võttis?»

«Kohvriku, muud polnud näha.»

«Juttu oli temaga?»

«Ei! Mis kojamehel rääkida — sõjamehega.»

«Kojamees, see on maja hing.»

«Ori, ütlege parem.»

«Teie kui kojamees ei tea kunagi miskit, olete kurt ja pime, samal ajal kui teised inimesed teavad. Kõik. Ütelge mulle, millest see tuleb, ah?»

«Sellest, et teised on inimesed. Kojamees ainult rehepapp, kes sussitab turvast, et inimestel oleks soe.»

«Häbematus. Meie rahvussotsialistlikus riigis peab igaüks töötama. Hästi töötama. Iga aus inimene peab oskama riiki valitseda.»

«Ka rahvussotsialistide riik elab tööst.»

«Rahvussotsialistlikus riigis on töö auasi. Kes ei tee tööd, ei pea ka sööma. Ainult juudid ja punased agitaatorid spekulatsioonide teiste töö arvel elada. Aga meie anname neile kohase töö — laagrites. Rahvustervik peab paistetest puhas olema. Ka siin, Eestimaal. Meie puhastame teid juudi-bolševiku sõnnikust. Kusjuures teie ise peate ära näitama, kes ei vääri rahvustervikusse kuulumise au. See Sumero, kas ta on bolševismist nakatatud?»

Ruumi hämaruse tõttu sakslane õnneks ei näinud Joeli ilmetemängu, ei märganud ta lõuapärade kramplikku tõmmet, varjude jooksu üle kortsulise, habemetüükas näo. Ta kuulis ainult, kuidas kojamees roopi raginal vastu kivipõrandat vedades sumbelt ütles:

«Ei või teada. Meil ei käi kojamehed härrastega läbi.»

«Aga ta elab majas juba aastaid?»

«Elab nagu teisedki inimesed. Nagu kõik.»

«Mis ta bolševikkude ajal tegi?»

«Eialgu vist — sõjaministeeriumis, nagu ennegi. Siis kuuldavasti

tulekindlustuse agent. Kevadel pugunud redusse. Neil olnud kokkulepe Viiliga, et kui see aitab tal üle elada punaste aja, tema omakorda aitab pärast jalule jääda Viilil, kes oli kirjastuse ametnik ka punaste all. Aumeeste kokkulepe, nagu vist öeldakse . . .»

Sakslane naeris võikalt keldri kõmades.

«Tähendab, Viil on punane?»

«Mis nüüd seda. Jäi lihtsalt edasi endisele kohale töötama.»

«Jäi töötama. Aga kuidas? Kui eeldada, et Sumero oli kommunistide vastane, natsionalist, mis mõttega tegi siis üks kommunistist redaktöör temaga salalepingu? Ainult selleks, et ennast maskeerides Sumero abil meie aparati sisse pugeda, oma kihutustööd ja salakuulamist jätkata. Sicher! Ah!»

Joel tundis seljanahka judisevat. Nüüd oli ta küll liiale läinud, sellele verejanulisele elukale ülearu lobisenud. Hambaid kokku naksatades lisas ta:

«Nad olevat sõbrad. Juba koolipõlvest.»

«Seda hullem. Sõbrad, kes teineteist toetades, rahvuslikku puhtust jalge alla tallates paksust ja vedelast läbi lähevad, et ennast igas olukorras maksma panna, profiiti lüüa ja ikka ning alati petta. Kõiki petta: kodumaad, rahvast ja meid, natsionaalsotsialiste. Näete, kuhu me välja jõuame, kui niisuguste sõprade tegusid analüüsida. Labase juudimoraalini: ainult mina, minu heaolu — kõik muu mingi kuradile! Kas nii tohib üks aus eesti inimene elada? Kas teie saate sedamoodi tööd teha?»

Joel torgitses ahjus vinduvaid turbaid ning roobivart jälgides tundis end silguna, kes sellesse vardasse aetuna pikkamisi kõrbeeb. Vaat, kus kargas välja eesti rahva au ja puhtuse kaitseingel! Kes teda kuradit on pannud eestlaste karjuseks? Mis see tema asi on, mis eestlane mõtleb või teeb? Kujutab enesest ordurüütlit, hingede päästjat, kel mõõga asemel püstol puusal. Koer! Kuid oli tal tarvis oma suud lahti teha! Kee- rutab otsaga kes teab veel kuhu. Juudimoraal ja südametunnistus? Mis tead sina, tõbras, sõprusest või südametunnistusest! Lõõnud vihaselt ahjuukse kokku, keerles ta peas kuri vastus, et on olukordi, kus au ja südametunnistus muutuvad inimesele lõksuks, kus teisiti ei saagi, kui ainult teeskluse ja pettusega päevast päeva end edasi vedada, kus pettus ning näotegemine on rahva enesesäilitamise vahendiks, — kuid ütles end kogudes siiski üsna taltsalt:

«Härra Schramm ei peaks ühe lihtsa kojamehe kõrvalt kuulnud jutust mitte niisuguseid tõsiseid järeldusi tegema. See kõik vajab uurimist, kindlakstegemist (sealjuures mõtles ta ise, et tuleb Viili kohe homme hoiatada). Härra Viil on vaikne haritud inimene, mis agent tema. Maja- elanikud peavad temast väga lugu . . .»

«Ütelge mulle, kes siin neetud majas ei pea teisest lugu, ah? Kes räägib teise kohta tõtt? Sulatõtt, ah?»

«Nad on kõik haritud ja ausad inimesed . . .»

«Prussakad prao vahel, vingerdajad! Ussikesed on nad. Kõik. Viimasi- seni. Üks näruem kui teine. Eranditult sedasorti inimpraht, kes sätib nina tuule järgi, muretseb ainult, kuidas ära elada, ennast ja oma varan- atukest sõjast päästa, ilma omapoolset panust lisamata. Selles, jah, on nad ühel meelel. Kõik üks paras perekond reichi ja führeri vastu — ah!» ägestus sakslane.

«Aga, härra Schramm, kui te asja nõnda võtate, peate küll terve eesti rahva laagrisse saatma ja...»

«Seal ta õige koht ongi. Talumehed maal vigurdavad normidega, eesti ametnikud tüssavad saksa aparati. Kuidas seda siis võtta? Meie koon-dame kõik jõud kommunistide, Venemaa vastu. Aga eestlased — see on häbiasi, kuidas nad oma päästjatesse suhtuvad! Isegi naised hauguvad meie soldatitele vastu, kui need neid kavalierlikult austada püüavad.»

Joel sai enesest jagu. Taas mängles ta sügavates näovoltides silmade ümber ja lõuapärades muhelus.

«On ka neid, kes ei haugu. Oma silmaga nägin, kui eesti tüdrukud saksa soldatitega Soldatenheimi sisse tüürisid. Või kas need talu-mehedki? Nad ju annavad vilja ja liha ja piima. Aga ütlevad küll jah, et ega see meie sõda ole. Punased võtsid maa ära. Hitler tagasi ei anna, mis meie... Rahvale on vaja rahva oma sõda. Küll ta siis...»

«Meie ju pakume eestlastele oma leegioni, oma sõda. Sõdigu. Saksa üldjuhatuse all teadagi. Aga nad ei tule leegioni. Vahivad, kes üle rinde Moskva, kes üle mere Londoni poole... See slaavi verrega ära rikutud, moraalselt allakäinud rahvakild ei mõista oma huvisid...»

«Huvid on erinevad. Ka sakslaste hulgas.»

«Sakslane on distsiplineeritud, sureb führeri eest.»

Jah, distsiplineeritud kätt tõstma, «Heil!» karjuma, muigas Joel habemisse. Rivis marssima ka. Õige. Aga saksa töömees? Talupoeg? Ei saanud uskuda nende sõjavaimustust. Niipalju ta maailma tundis. Kuid milleks seda vorstitegijale? Üldse: milleks neid pikki jutte? Et kuskilt kinni haarata, leida kohta konksu sisselöömiseks?

«Sakslane. Saksamaa on suur riik,» ütles ta aupaklikult.

«Arusaadav. Ja sellepärast peabki eestlane, lätlane, soomlane — peavad kõik kuulama, mis fuhrer ütleb. Peavad uue Euroopa heaks töö-tama. Sest Saksamaa sõdib ka nende eest. Kõikide rahvaste eest, keda ähvardab bolševism.»

Aamen! ütles selle peale mõttes Joel. Suur-Saksamaa propaganda-kahurid pörutasid taas väikese Eesti kojamehe pihta.

«Olgu pealegi. Aga ega see härra Viil ikka kommunist ole.»

«Miks te enesele vastu räägite? Ise alles ütlesite.»

«Ütlesin, et ta teenis punaste juures. Aga terve Eesti ametkond teenis. Vähemalt küüditamiseni. Alles siis jooksid mõned metsa.»

«Teda ei küüditatud. Näete, see ongi kahtlane. Keda ei küüditatud, see küüditas teisi, oli kommunist.»

«Härra Schramm, mina ei ole kedagi küüditanud ja seisan ka siin teie ees. Teenisin vanasti ausalt peremeest, siis punaste valitsust, nüüd püüan reihhi teenida,» meenutas Joel sügava tõsidusega... «Inimene peab tööd tegema...»

«Ah, teie! Teie olete kojamees!» heideti käega, mida taas kattis peen nahkkinnas.

«Mitte inimene — väga õige! Tänan!» tegi Joel midagi nokkiva kum-marduse taolist, roop jälle puusa kõrval, teades ise väga hästi, et ini-mene on selle silmis üksnes sakslane. Aga Schramm kas ei pannud pil-get tähele või otsustas selle vaikselt alla neelata.

«Gut, gut,» kinnitas ta. «Jätkake tähelepanekuid. Homme õhtul siin-samas, gut?»

«Gut, gut,» kordas Joel mõttes.

Ja sakslase turi kadus trepikoja pimedusse.

Homme! Eile, täna, homme — päevast päeva seista silm silma vastu selle verejanulise inimesteküttijaga, päästja ning verepuhastajaga! Vigurdada, teeselda, varjata ja valetada — hea nägu ees kõige hullumagi puhul, hirm nahas, et iga väiksem kui vääratus võib sind alasti kiskuda, kui võõritseja paljastada, mättasse saata, selle asemel et vaid kord roobiga äiata . . .

Kui lihtne, kui hõlbus olnuks praegu, siinsamas teda . . . Aga seda ei tohi. Selle asemel peab võitma usalduse! Tilkhaaval talle sisse sөөtma lihtlabase kojamehe valmisoleku kõige rängemaks reetmiseks, et ise ämbriga ammutada nii hädavajalikke tähelepanekuid, kujuneda teraseks silmaks ja kõrvaks nendele, kes pole unustanud õiglust, au, võitlust, kes ootavad hetke, suurt ja otsustavat kohtupäeva . . . Joel ei julge loota, et selles keerulises olukorras temal õnnestub toda päeva näha, ei söanda seda hästi kujutluseski enda ette seada. Kuid ta on kindel, van-kumatu usus, et päev tuleb, et kord tasutakse kõige kurja eest, mis need «päästjad» kaasa on toonud . . . Kuidas just — jäägu kujutlemata. Aga see tuleb. Sellest nad ei pääse . . . Seni aga? senini tuleb vastu pidada. Päevast päeva edasi teeselda, varjata, salata — jah, lihtsalt pettagi, kui vaja, olgu see kui tahes vastumeelne. Teist teed ei ole. Nüüd enam mitte. Nüüd peab edasi mängima — iseenese pea ja eluga veel rohkem kui teiste omadega . . .

Vale? Valemäng? Mis on õigus, mis vale? Kas sõda on õigus? Kas terve rahvaste äratallamises peitub tõde? Kas jõud või õigus? Kas või seda — kui ainult õigus võidule pääseb! Õiguse, lihtsa töörahva õiguse eest ei ole Joelil millestki, ka mitte enda elunatukesest kahju. Peab see nii olema, siis olgu! Kui paljud on enne teda sellesama tundega läinud, kui paljud . . . Ta ütleb, et sõda, et peame. Kui sõda, siis sõda! Kuid ei sõdi ainult väed positsioonidel, sõdib iga inimene. Sõdivad hulgana koos ja igaüks üksikult . . . Rinne on seal, kus sa seisad. Igal relvaliigil on selles sõjas oma koht . . . Hüva! Miks mitte siis kojamehe kõveral relvalgi? raputas Joel rasket roopi ja kohendas uuesti lõõmavat kollet.

Tuli oli neelanud koos turbaga katlale söödaks antu, ahjus hõõgusid eluroosad söed, hõõgusid salapäraselt miilates nagu vana kojamehe süda rinnus.

Oli kaugelt üle südaöö, kui laapav jalg väsinud vanainimese kamb-risse viis. Naaber selitas voodil, palitu peal.

Tänavalt kostsid rapsivad sammud.

Joel toetas õhates teise aseme servale ja jutustas — ise aeg-ajalt võpatledes, teadmata, kas külmast või erutusest, sest tänavalt, otse madala akna kohalt kostsid taas rapsivad sammud. Patrull läks nagu roomikmasin — pikka, lume karjudes kirkas öös.

Mehed kuulatasid.

Ei ühtki häält. Ainult pimedus, eemalevajuvad sammud.

«Ole valmis hullemaks,» litsus viimaks Benno läbi hammaste.

«Nad haistavad saaki, veavad noota koomale, ehkki ei tea veel, kust loomust tõmmata . . .»

«Arvad?»

RUDOLF SIRGE

«On märke. Ise lipsasin hädaga läbi... Kui kevadeni, ainult kas või kevadeni vastu peaks!»

Kevad — ja paljas maa, soojad ööd, tihe, lehes mets. Vähemalt paar kuud läheb enne kui...

«Noh, tuleb ehk kuidagi toime,» julgustas Joel.

«Sina ja mina jah. Aga on teisi...»

«Kas nad siis — kaugemale ei pääsenud?»

«Ei. Kui võtavad linna maja-majalt käsile...»

«Ja-ah. Too või siia — Schrammi selja taha.»

«Siia ei või. Peab vaatama — mõne masina. Kuid ketikoerad tuhnivad nüüd ka masinaid. Tuli tuttav juht puukoormaga. Pidasid kinni, roninud üles, kontrollinud... Maal on kõik kombes, valmis. Aga kuidas sa nad sinna saad?»

«Kui mõne talumehe rees, naisteriides.»

«Dokumente ei ole.»

«Mine nüüd! Tuleb kaartide väljatoomine aprilli peale seada. Kojamees võib iga majaelaniku passi mõneks päevaks oma kätte saada. Selle asja ajame jutti.»

«Annab teha, Joel?» krapsas lamaja istukile. «See on mõte!»

«Mis sa siis varem ei hinganud?»

«Sul isegi hing niidiga kaelas...»

«Minust nüüd! Inimesed tuleb varjule viia. Mis sellest kõigest muidu... Tühi sõnamulin, ajaraisk.»

«Ära seda ütle! Sa ei tea ise kui tähtsat...»

Joel seda enda osatähtsust teada ei saanudki, sest samal hetkel andis keegi pikalt kella ja uuesti kostsid rapslevad sammud.

«Kurat!» hüüatas Benno jalule hüpates. Kuid vajus kohe aseme servale tagasi, kiskus kiiruga saapad jalast ära. «Tööline, kes päeval annab oma panuse, peab öösi magama, eks ole?»

«Küllap vist,» venitas Joel end püsti hoovates. «Oled sa kord kodus, on kõige kindlam — ase.»

Ta läks ruttamata eeskotta, surus näo vastu ukseklaasi. Väljast paisis mundrikandja hall kogu.

«Avada! Öffnen!» nõuti tungivalt kahes keeles vaheldumisi.

Joel väristas õlgu nagu kunagi öörahus häiritud, kõhedust tundev valvur. Siis keeras lukus võtit.

«Mis lahti on?»

«Lõuad!» käratati ja tõugati ta kõrvale. Mitu pikas sinelis kogu tungis robinal sisse. Välgatasid taskulaternate valgusvihud, kõrisesid käsigeneraatorid. Koos meestega tungis kotta pahmakas külma ööõhku. Joel surus selja vastu seina, võti kõvasti pihku pigistatud. Välguvihk suunati talle näkku ning räme hääl põrises:

«Kojamees?»

«Kojamees.»

«Juhatage korter number neli!»

«Neli on teisel korral.»

«Minge ees.»

Joel läks — veniva, laapava sammuga astmelt astmele tõustes, sissetunginute laternate valgusvihud jalgadel ja seljal nagu kohmakal lennukil, keda seiravad vaenulikud prožektorid. Toimetaja Viili ukse taga

jäi ta seisma. Nii ruttu ta säärast käiku siia ei oodanud. Oli ju kinnitanud sakslasele selgesõnaliselt, et Viil pole kellegi kommunist. Aga see nagu hunt tellis kohe salkkonna välja. Jube, kui lihtsalt sinust tehakse närune pealekaebaja, inimeste kättemängija! Raskust ühelt jalalt teisele lastes tatsas ta nõutult paigal. Et kuidagi ka enam hoiatada ei jõua!

«Anna kella!»

Joeli käsi puudutas vastutahtmist valget nupukest. Maja öövaikusse löikus kellatärin, nagu oleks trummeldatud plekitahvlit.

«Ütle, et passi.»

«Eks te ise,» porises Joel.

«Käsk täita!»

Kõik neli seisid nüüd täiesti liikumatult, mustad varjud helendava aknaava taustal — rohkem Joel ei näinud. Hetkeks vilksatas läbi pea, et kui oleks alles veel endine ramm ja paindumus — üks hoop paremale, teine vasakule ja valmis. Kaks tükki lendaksid peaga aknasse, teine paar kākaskaela trepist alla. Seal oleks nendega juba lihtne: jalaga lõua alla ja ise uksest välja... Jah, aga kui maja on sisse piiratud? Need käivat ju öösiti ikka karjas... Kahju Viilist, aga vaja on vastu pidada, vastu pidada! surus Joel hambad raksatades kokku...

Toimetaja Viil, soojaveekott kõhul, luges õhtul kaua ja õhinal, jäme sini-punane pliits näpu vahel, ning kriipsutas alla terve rea Hitleri vängemaid väljendusi küll idaruumi saksastamise, küll sealsete alaväärtuslike rahvaste väljarookimise ning hävitamise kohta. Ta ei saanud isegi siis und silma, kui tule kustutas ja naise ühetasast hingust kuulama jäi. Saksa füüreri räuskamised väikerahvaste arvel tegid rahu tuks. Kui sääraseid plaane võidi külma kainusega haududa juba rahua ajal, mis siis nüüd kirgedele taltsutamatus möllus, vereuimas? Vene ja Inglise raadiojaamad rääkisid metsikust juutide hävitamisest Poolas, Tšehhis, Leedus ja Valgevenes. Kas tarvitseti piirduda juutidega, kui terve idaala «mitteaerialik rahvarämps» oli alistatud? Kas viimaks terake tõtt polnud Sumero sõnadeski, et tasapisi valmistatakse ette eestlaste ümberasustamist kuhugi Valgevene soodesse või Peipsi taha? Kas tõesti inimene inimesega võib nõnda? Ta rähkles ja vaevles mõtete käes, kuni vajus ärevate, segaste nägemuste valda, lahtine raamat nagu nende sonide tõend öökapi nurgal...

Kellahelina peale ärkas esimesena väike kõhn naine.

«Valdo! Valdo!» tagus ta mehele külge.

«Ütle, et pole kodus, pole tulnud,» pidas see unesegasena häirijaks telefoni. Kuid selgus järsku, pani jalad külmale põrandale ja süütas tule.

«Mis on?» hüüdis ta esiku ust pärani kiskudes.

Sellele vastas Joel, kuidas kästus.

Pikk mees avas särgiväel, nagu ta oli, snepri. Koos uksega peaaegu vajus sisse sama kasvu omakaitselane. Sellele järgnesid kaks sakslast. Viimane tõukas esikusse ka kojamehe.

Proua Viil mähkis enese kohkudes ruttu hommikumantlisse.

«Läbi otsida!» käsutas teine sandarm lühidalt. «Alustage sealt!» viitas esikust eri sissekäiguga toale. «Toimetaja Valdo Viil? Luban riietuda. Siinsamas. Kas härra Sumero on kodus?»

Viil kiskus külmast lõdisedes pükse jalga.

«Rindel.»

«Vale!» kraaksatas veebel.

«Võib-olla. Minule ta ütles nõnda.»

«Ammu tunnete teda?»

«Poisikesest peale...»

Joeli silmad avardusid: selles oli siis asi. Kuid nad pidid päris pärani minema, kui uks lahti lükati ja peremehelikult astus esikusse härra Schramm. Sinelis ja säärikutes, täies tegevusvalmiduses nagu teisedki. Ta ei vaadanud kojamehe poolegi, tegi end teda mitte tundma.

«Heil!» tervitas veebel kätt ette ajades teatega, et on alustanud operatsiooni.

«Gut!» keerutas härra Köverjalg toas ringi. Keerutas ja haaras otsemaid nagu enese jaoks valmis pandud raamatu Viili öölaualt. Pilk esi-lehele, teine allakriipsutatud kohtadele, ja tasakaalukas Schramm muutus näost lillaks. Kuid talitsedes end hästi, asetas ta raamatu tagasi oma kohale, vaatas altkulmu Viili otsa ja ironiseeris:

«Valmistate tõlget, mis?»

Viil vaikis jahmatusest.

«Kas te teate, kes on see härra Rausching?»

Viil kergitas õlgu.

«Sakslane. Natsionaalsotsialist.»

«Äh-äh-hää!» ajas härra Schramm pea selga. «Sakslane? Saksa rahva reetur, juudinäru on ta!»

See kõlas kurjakuulutavalt.

«Sumero pärandus, mis?» nõudis Schramm.

Viil noogutas ruttu, liiga ruttu... Nüüd, kus ta teadis, et sõpra taga aeti, ei võinud sel valel olla olulist tähtsust. Leidis teise mahajäänud kolu hulgast, sirvis — mis siis? Kriipsutuste autorit kindlaks ei tee. Juhuslikku lehitsemist ei võida suureks süüks panna. Peaasi: käed puh-taks! Ning nagu selle allakriipsutamiseks ütles:

«Vastik soperdis.»

«Kommunistlik propaganda, mis?»

«Peaaegu.»

Taas hirnus sakslane võikalt.

«Frukt — jumala eest. Sõbra, inimese salgab maha!» kõndis Schramm ümber Viili, jõllitades teda nagu imelooma. «Kui eesti intelligents nii põhimõttelage on, siis see rahvas küll rahva nime ei vääri.»

«Vabandage, teie ütlesite, et kommunistlik propaganda.»

Talle ei vastatud.

Selle asemel tulid omakaitselane ja üks sakslastest. Viimane liputas pihus punaarmeelase suvepluusi ja mütsi, omakaitselane oli kätte kah-minud «NSVL konstitutsiooni», «ÜK(b)P ajaloo», «Kommunistliku manifesti» ja mõned teised eestikeelsed raamatud.

«Also!» kraaksatas härra. «Terve kommunistide biblioteek! Ka valmis uniform! Sicher!»

Nüüd jagus tal silmanurgast pilku isegi kojamehele, nagu kinnitu-seks, et eks ma ütelnud, mina juba seda asja tunnen...

Joel vahtis maha, üksisilmi. Süda kippus läikima. Niisugune tunne, nagu veetaks silmust su enda kaela ümber kokku. Huult purres seisis ta ja vahtis maha. Tundus, kui oleks maja, suur mitmekordne maja ta

jalge all vappunud, ähvardanud kokku variseda, inimesed enese alla matta. Võimatu, ta ei mõistnud, kuidas seisab ta siin, vaatab pealt seda jõledust, kui maja on varemets, inimesed oigavad ja ahastavad nende all, kui enam mitte midagi, mitte midagi nüüd ei ole jäänud peale Schrammi vihalilla näo ja rautatud saabaste. Otsekui palavikuhoos haigel vappusid ta ölad ja põlved. Kas siis selleks pakutigi talle au olla maja hing?! Oh alatu hing, mis oled sa küll teinud!? Et mitte reeta oma ahastust, võimetut viha, vahtis ta aina maha. Kas pidi ta igavesti silmad maas käima, häbi kui tinakoorem kuklas?

«Riidesse ja marss!» käsutas sandarm.

Veebel tõmbas Viili jalule, kordas käsklust. Selle ninast nõrises verd, paremal kulmul sinetas muhk nagu paise. Vaevalt tuikudes jalul vajus ta aseservale ega suutnud riideid võtta. Alles naise abil sai ta viimaks pintsaku selga ja kingad jalga.

«Sa ei ole ju süüdi, sa tuled varsti tagasi!» vannutas naine.

«Tähendab: süüdlane olete teie?» jäi Schramm hargitama naise ette, silmad punnis.

«See — see on härra Sumero raamat. Tema jättis selle siia, kui teada tahate.»

«Sumero või mitte Sumero — ükskõik. Teie korteris hoiti ja loeti keelatud, bolševikkude pahna.»

«See on trükitud Prahast.»

«Ühed slaavi tõprad kõik.»

«Meie ei ole neid lugenud. Ei tea neist midagi!»

«Ohoo, tibu! Tahate viimati väita, et teie magasite ka mitte härra Viili, vaid härra Sumeroga!»

«Ma räägin tõtt. Ta alles võttis õhtul sealt laualt raamatu.»

«Aitab. Ülekuulamisel vadistage, mitte siin. Kähku, kähku ürbid ümber!» möiratas Schramm. Ja siis nagu iseene häälest joobudes: «Schlүpferid, sukad, sukahoidjad — kõik see kundemunde ümber ja minema, marss! Aeg loeb!»

«Teie ei kavatse ometi sundida mind meeste ees riietuma?» protesteeris krabe naine.

«Armuline proua võiks vaestele soldatitele seda lõbu pakkuda. Aga olgu. Scharführer on kavalier. Hei, teie seal!» käsutas ta raamatuid hoidvat soldatit. «Astuge härraste salongi akna alla ja vaadake, et armuline proua pimedas riietudes enesele kogemata häda ei teeks. Meil on teda vaja.»

Soldat läks kõrvaltuppa. Tema järel lipsas Anna Viil ja asus end seal samas kapiukse varjus, pooliti nähtaval, kärmelt riietama, nagu oleks ta ammu harjunud seda toimingut sooritama võõraste meeste juuresolekul. Ta isegi kohendas juukseid, tupsutas ninale puudrit, tehes kõike naise väljakutsuvusega, kes millestki ei hooli. Tõmmanud mantli selga ja kübara pähe, astus ta ikka veel voodiserval tuiutava mehe juurde, haaras selle käsivarrest ja ütles:

«Eks siis lähme, Valdo, kui peab minema. Mis nad meile ikka teevad. Sina ei ole ju selles süüdi, kui üks saksa politsei tõlk tassib sinu korterisse ei tea mis raamatunäarusid.»

Valdo Viil nuuksatas halemeelselt. Vaevaga sai ta palitu selga ja kaabu pähe.

«Meie asjad? Korter?» vaatas ta kui ärgates ringi. Need olid suure vaeva ja pingutusega kõhu kõrvalt soetatud.

«Ukse paneme lukku ja võtme anname kojamehe kätte,» oli naisel plaan valmis. «Joel, teie ju vaatate meie korteri järele, eks ole?»

«Na, los, los!» kiirustas Schramm.

Joel ei osanud ega tihanud häältki teha.

«See on arusaamatus. Suur arusaamatus. Me tuleme varsti tagasi,» tahtis Anna Viil koos sneprivõtmega Joelile rahatahe poetada.

Paber kõrvetas kojamehe kätt. See vajus lõdvalt alla, võti ja raha langesid põrandale.

«Üles võtta!» kamandas veltveebel.

Joel korjas mõlemad kohmetult üles, kuid raha pistis sõnalausemata Viili palitu taskusse. Seda ei saanud ta võtta. Võttis veltveebel, võttis taskuvarga osava liigutusega, nii et üksnes Joel seda märkas.

Omakaitselane teise sakslasega läksid ees. Schramm ja veltveebel kolmandaga hoidusid tahapoole. Taas välgutati taskulampe, kõrisesid käsi-generaatorid.

«Nägemiseni, Joel! Me tuleme varsti tagasi!» hüüdis Anna Viil kiledalt, otsekui kogu majale kuulutada püüdes, mis siin sünnib.

«Suu pidada!» käsutas veltveebel. Ja siis Joelile: «Mitte kedagi korterisse lasta, mõistate! Mitte hingegi!»

Teineteist toetades, tihedasti külg külje kõrval laskus Viilide noorpaar trepist alla, laskus pimedusse, milles klõmpsusid nende saatjate rautatud saapakontsad, tagudes meeleheidet iga ukse vastu surutud kuulmenaha kaudu südamesse, terve maja oli ärevil, valvas.

Kõige viimasena lohistas end alla Joel. Ta pusis peos oleva Viilide korterivõtmega tükk aega asjatult oma ust sulgeda, enne kui taipas taskust teist kobada. Selle aja jooksul kuulis ta, kuidas rapsivad sammutud eemaldusid, ja nägi, kuidas mõnikümmend meetrit jaama poole välgatasid autotuled. Kuuldus ka ärasõitva mootori müdinat. Siis jäi kõik nii õudseltselt vaikseks, et oleks tahtnud kisendada, täie häälega oma ahastuse ööpimedusse karjuda... Ent kuuldavale tuli ainult ohe, ohe südamepõhjast.

Hommikul kuulis ta naaberkojamehelt, et patrull oli leidnud siit-samast pargipingilt härra Sumero sineli ja omakaitselase palitu, milles vangid põgenesid. Ta ei saanud millestki aru. Kas oli siis saksa politsei tõlk tõesti ühel meelendega, kelle eest muretses Benno? Oli jätnud oma sineli koguni põgenikele kasutada? Ja Viilid ei viidudki ära tema ennatu sõna peale?

«Kindlasti mitte,» ütles Benno, kui Joel talle oma hingehäda pihtis. «Need riided pidid hommikul leidma sina. Aga ilmselt aeti midagi segi, eksiti majanumbriga või oldi sunnitud patrulli eest plagama...»

«Niisiis sina tead neist,» noogutas Joel mõistvalt.

«Niipalju, et meie mehed on linnast väljas... Kahju Viilist... Sel pole neist asjust õrna aimugi. Aga hea, et sedapidi läks... Las ajavad rahvuskomitee meeste jälgi, ehk jooksevad meie omadest mööda...»

Vaat kuidas! imestas Joel ja hakkas sööma. Isu oli korruga tagasi. Kui Viil tõesti puhas on, tuleb ta varsti välja ja kõik läheb vana viisi edasi.

Ent Viil ei tulnud. Selle asemel nõudis Schramm ühel päeval tema korteri võtit.

«Käsk oli mitte kedagi sisse lasta . . .»

«Ükski käsk ei käi selle andja enese kohta.»

Ta pidi andma. Kuid tundis end koos selle väikese metallikilluga ära andvat ka oma au ja väärikuse. Mis maja hing sa enam oled, kui tallad porri usalduse, selle viimase, mis inimesed sinus hindavad? Joeli südametunnistust ahistas see võtme väljaandmine palju tõsisemalt kui nood mõned jutukesed temaga. Jutte juhtis ja hoidis ohjes tema, kojamees. Teise inimese korterit ei säästa sakslase apluse ja rüüstamiskireest aga miski! See on nagu kiskja kätte visatud süütus — abitu ja väeti, häbista, kuidas oskad. Ta ei saanudki rahu, luuras ja passis sakslast trepikojas, seadis end tema teele ta tuleku- ja minekuaegadel, kuni viimaks kuulis otsuse:

«Võti jääb sinna, kus ta on. Korterrisse tuleb uus elanik. Arusaadav!»
Sugugi, mitte raasugi polnud see Joelile arusaadav.

«Aga asjad? Riided, mööbel?» päris ta. «Pööningule viia?»

«Kas neil pole ükskõik, kes neid tarvitab, ah?» naeris sakslane oma laia õllenaeru.

«Ikkagi. Perekonna vara,» urahtas Joel. «Läheb mehega kuidas läheb . . . Naine võib nõudma hakata. Minu käest.»

«Gut, Joel. Alles wird klar gemacht, aktiert und so weiter.» Ärgu segatagu ennast asjadesse, mis temasse ei puutu. Ametivõimud teadvat ise, mis ja kuidas. Tehku tema rahulikult oma tööd ja hoidku silmad lahti, et majasse mõni uus bolševike rotipesa ei teki . . . See viimane visati nagu etteheide lärtsatades vastu nägu, et vaata, mees, ette, sinuga võidakse ka teist keelt kõnelda, kui . . .

Joeli kukal tõmbus kangeks.

«On siis härra Viil bolševik?»

Sakslane irvitas:

«Kes siin ei ole?» Ning et ta hommikuse aja tõttu juhtus suhteliselt heas tujus olema, lisas: «Kõik. Kes ei ole ühtpidi, on teistpidi meie vastu . . . Jawohl, Joel, töö on siin raske . . . Nicht vergessen: jeder Griff . . .» ja läks.

Töötatud arvelevõtmine ja akteerimine toimus veel selsamal õhtul. Scharführer Schramm sõidutati ette suure tumepruuni autoga. Temaga koos väljusid masinast nahkjopis juht, kaks eritunnustega vormikandjat ja naine. Mis asjamehi nad enesest kujutasid, seda Joel öelda ei osanud. Aga naist ta näo järgi mäletas: see oli endine kontoriipiiga ühest saksa ekspeditsiooniärist. Laiade puusade ja hõljuvate rindadega, haruldaselt siniste silmadega ning rõosa näojumega blondiin — puhas blonde Bertie, kes arveid kirjutades meestele silma viskas, nii et need ta ees sulasid. Seesuguse naise tüüp, keda . . . Joelile oli ta meelde jäänud äris mõnede härrade kolimisarvete õiendamisel. Siis, enne sõda, oli ta lopsakas ja šarmantne tüdruk. Nüüd kuidagi kulunud ja ärapeetud, justkui kortsukiskunud kartul, pleekinud, tühjade silmadega, kes end riputas kõverjalgse vanamehe käevangu ja otsekui jalust tuim lasi end majja talutada. Joel nägi neid keldriaknast. Ning talle meenus imeselgesti, kuidas toosama siniste silmadega oli Hitleri kojukutse sügisel, siis, kui Nõukogude baasid tulid, kõrgilt kui kuninganna oma pampe ja pakke sadamakailt laeva tassima käsutanud. Ta nägi oma silmaga, kuidas madam Vaterlandi kolis. Nüüd oli ta siis tagasi — nagu mitmed teised.

Raatsitud küll ja sasitud, aga ikkagi. Mis otsis ta siit — too endine iludus ja meeste lumm? Joel oli oma silmaga näinud, kuidas härrad teda autodes sõidutasid, ta ümber amelesid. Mis otsis siit majast too härrade daame oma saatjaskonnaga?

Talle ei antud aega targutada. Härra Schramm pörutas uksele ja käsutas üles.

Kui ta kuue selga sai ja kohale jõudis, oli komisjon juba täies tööhoos. Mütsilotu kuklas, pruuni oravanahast kraega palitu hõlmad lahti, soris naine, käed küünarnukini sahtlis, Viilide seinakapi kallal. Vanem sakslane seisis ta kõrval ja näppis nagu kontrollides helevalget pleegitatud voodipesu. Autojuht puistas põrandale kohvrite ja kottide sisse, mis ta kapi otsast alla oli toonud. Noorem istus, jalad harkis, laua taga, pliiats käes, paberileht ees. Härra Schramm ise aga tatsas niisama mööda korterit, kergitas nipsasjakesi peeglilaual, proovis kammide painduvust ja nuusutas odekolonnipudeleid. Just sel hetkel, kui Joel ukseavasse astus, haaras ta pulverisaatori ja piserdas laua taga istuva noormehe üleni lõhnavat vedelikku täis.

«Peen pluh, ah?» ilkus ta seejuures poisikesena.

«Prantsuse kraam,» pühkis noormees nägu.

«Jõukalt elavad siin juudid ja kommunistid!» pigistas autojuht läbi hammaste. Siis keeras härra Viili sinise ševiotülukonna kokku ja tähendas: «Läheb täpselt minu haavatud vennale.»

«Gut, gut!» viskas härra Schramm käega, ise klõpsutades Houbigant'i peegligna puudritoosi. Viimaks kadus see tema sinelitaskusse, samuti ka lõhnaõli vigurpudelike.

Samal ajal toppis rangjalgne oma mahukasse sakvuajaaži ühe kõite teise järele Viili raamatariulist. Nohisedes ise sinna juurde segaselt, et tema kui Rosenbergi Einsatzstabi juhataja pidavat kõigepealt hoolitsemata kultuurivarade talletamise eest. Kultuurivarade hulka arvas ta eriti meeeldi ka nahkehistööd — paar ilusat karpi — ja merevaigust kaelakee.

Viimase kadumist märgates sirutas kirjutaja laua taga end nõnda, nagu oleks tahtnud öelda: ahnepäitsud, ärge tormake, jätke töötégija jaoks ka midagi. Et ta aga oli kõige noorem ja aukraadita kantseleimees, vaikis ta ning libistas peeglilaualt vaikselt taskusse valgest metallist sigaretietüü.

Pleekinud-siniste silmadega naine kergitas põrandale pillutud pesutükke, riidehilpe, kleite ja plusikesi, hindas neid, vaatles, siis teatas lühidalt:

«Enamasti tarvitamiskõlblik.»

«Gut, gut!» vastas sinnapoole vaatamata härra Schramm.

«Mööbel jääb kohale?» küsis kirjamees ümara laua äärest.

«Enesestki mõista,» ütles vanem, hallide oimukohtadega sakslane.

«Ka kõöginõud ja pesu. Kuidas siis.»

«Gut, gut,» kordas härra Schramm lahke peremehena.

Kaks väikest tuba vaatasid võõristades komisjoni poolt tekitatud korralagedust. Tolm kihas riide- ja pesuhunnikute kohal, lahtijäetud kohvrid haigutasid igavalt seina ääres. Lai voodi oma segipaisatuses oli nagu abitu, alasti kistud naine võõraste silmade ees.

«Also!» hüüdis kirjutaja. «Kõik. Allkirjad, härrased, palun!»

«Komm an, komm an!» kutsus Schramm näpuga tõmmates kojameest. Joel komberdas, et mitte määrada pesutükke, kuidagi laua äärde.

«Siia!» torkis Schramm jämeda sõrmega vasemale leheservale. «Kui hooldaja. Et kõik on täies korras üle antud.»

Joeli käsi tõrkus kirjutamast.

«Kellele?» vaatas ta ühe otsast teise otsa. Kes on see täies korras ülevõtja, kui igäüks ahnitseb endale?

«Frau Himmelstein.»

Naine astus juurde ja ütles selges eesti keeles: «Mina hakkän siin nüüd elama.»

«Ja vastutate, et miski kaduma ei lähe?» tõrkus Joeli käsi veelgi kirjutamast.

«Mis!» kriiskas naine saksa keeles. «Ta nõuab vastutust! Kuulete?»

«Na-na, schreiben, schreiben nurl!» tonksas Schramm rusikaga Joelile külge.

Kõik teised naersid kooris.

Joel vedas paberile oma varesejalad ning väljus kohe, kellelegi pilku heitmata.

«Vaenuline?» päris vanem sakslane Schrammilt.

«Tobu!» vastas see. «Demonstreerib oma südametunnistust. Odav sell!»

«Jawohl, meie seame end siin ilusasti sisse üks, Lisette?» haaras vanem meestest Frau Himmelsteiniks nimetatu käevangu, keerutas teda pesu- ja riidehunnikute vahel ringi. «Päris mõnus pesake vanni ja telefoniga. Einsatzstab Rosenberg avaldab härra Schrammile kiitust!» tegi tõmbi kummarduse. «Nõus, tibuke, üks?»

Tibuke silitas hellalt oma ülemuse põske. Siis pöördus Schrammi poole: «Nii ei kõlba sisse kolida. Kas ma tohin homseks siia paluda paar-kolm naist valvuri saatel?»

«Suurima rõõmuga!» klõpsatasid Schrammi kannad kokku. Heategijana aimas ta juba ette tasu magusust, mis ta korteriperenaiselt kunagi vaikselt tunnil sisse kasseerib. Vana kõverjalg — ega ta selle jaoks sinisilmalist majja sokutanud! Jeder Griff... Ning Schramm tegi viisaka kummarduse.

Varsti selle järel laskus terve tropp robinal trepist alla, omavahel häälekalt sädistades nagu viljaaunalt lahkuv varblaseparv. Sohver kandis paberisse keeratud pakki kaenlas, rangjalg tiris sakvuajaaži, õlg längus. Schramm ja noormees aga käisid, käed taskus, nagu kallistades oma saaki.

Vihaselt vaatas Joel lahkuvale autole järele. Vaatas ja mõtles, et on aga maailmas harakaid... Kuid löi kohe lootusetult käega. Nagu enne poleks teadnud, et nad kõik on sulid ja röövlid! Ülevalt kuni alla. Üks teisest aina vängem... Saagi peal viimaseni väljas. Mis on inimese elu nende silmis? Lärts sülg, mitte rohkem. Mõtles ja tõmbas oma toidukapikese kägiseva ukse lahti. Alati, kui süda täis kargas, tuli tal tung midagi hammustada. See rahustas. Aga kapist vaatas vastu ainult kants kuivanud, aganast leiba. Ta murdis sealt killu ja pistis suhu. Sest kirjutatud on: palehigis pead sa oma leiba sööma.

Õhtutaevas hõõgus kui süsi. Taas kustus päev ning astus linna öö. Öö täis patrullide rapsivaid samme, hirmuärevust, närvilist ootust, julmust,

halastamatust. Uus öö täis patrullide rapsivaid samme, ootamatuid avamishõudeid, läbiotsimisi ja äraviimisi. Sajad inimesed kadusid laagritesse. Teised sajad põgenesid rutuga linnast.

Ning taas sõudsid kraaklevad märtsivaresed kui pagedes kõrgelt üle majade — linnast välja, metsa varju. Kui pagedes jätsid inimesed töö, poetades end hääletult koduustest sisse — varju kindlusetuse, hirmu eest.

Tuli härra Traat, näpus tühi portfell.

Tuli preili Rosine Rass, kandekott kerge.

Ja tuli Benu Volli — hõlmad lahti nagu alati. Kuid ilma suupäraseta.

Kõmpis kohale isand Grant, käed vaheliti seljal.

Iga öine puistamine tabas linna kui halvav rusikahoop. Kelmid käedki jäid kangeks, rääkimata hädaga võtjatest. Pead norus, kõnniti puhkama.

Tulemata jäi Benno — ta oli komandeeritud Kiviõlisse välkkiireid montaaže tegema.

Tulemas polnud Viile — Joel ei oodanudki enam nende reipaid samme, nagu seni igal öhtul oli teinud. Sammud? vaatas Joel kitsukesest aknast üles, vastu õhetavat taevast. Kus sammuvad nüüd nende jalad, keda ta aastaid läbi alati nii põnevalt ootas, kus?

Rasvane pimedus vajus ta üle kui koikott. Pea langes kätele ja vana kojamees nuttis. Nuttis oma maja rahva pärast . . .

«Ah, mis on nad teinud nendest ilusatest vaiksetest öödest! Mis nad ometi on teinud!»

Ja sina ise, sina suur tola . . .

KEVADETUHINGAD MITMES TUULES

ja kuigi talveunest tuiguks jõud —
vaim uuest kevadest saab julget lisa
(J. Sütiste «Eelkevad 3»)

Hõlmad tuules lipendamas, hiivas Maret hoogsalt end Harjumäe trepist üles. Hiivas, muheledes vasturuttavaile vetele, mis kohati ta jalgu kastma kippusid, mõnd trepiastet aga üksnes niisutasid, nii et need soojade liudadena aurasid.

Äkki kui äikesepagi oli linna lennanud kevad. Ligeleige tuul lõunast, vihmasagar, päev-paar aprilli päikesetera, ning alles hangekühmudes, näotuid jääradu täistallatud tänavad lainetasid veest. Vahuna vajus kokku määrdunud lumi, poordus sinetav kelts ning juba läigataski lai-guti küüru must asfalt. Teisal aga hingasid munakad oma märgadest koonudest päikesele vastu aurupahvakaid, nii et õhk tänaval virvles ja väreles nagu seemne ootel hingeldav põld . . . Sitikatena surisesid autod — porivurrud harali kahele poole. Saanid ja reed kriuksusid haledalt, kuni alandlikult andsid eluõiguse ratastele.

Ning korraga kõmas linn taas suvisest mürast, nagu poleks talve ja hangi olnudki. Korraga tõmbasid inimesed kergendatult hinge, ajasid selga õhukesed mantlid, kissitasid vastu päikest vaadates silmi, otsekui uskumata seda iga-aastast muudatuste imet.

RUDOLF SIRGE

Vidutas silmi ka Kiek in de Kōkist mööda märke tõttav Maret. Ta tuli kesklinna poest, kandekotis pala tšekileiba, peotäis halle makarone nagu haooksi ja tükk lillakat vorsti, pressitud pigem tärkliisetainast kui lihast. Tal oli hästi läinud, ta keerutas plikalikult kotti käe otsas ja saatis pika pilgu üle Pelgulinna, üle Stroomi rannamändide sinna kaugusse, kus säras ja sätendas piiritu jääväli — alles ärkamata meri. Vaatas ning tõmbas erutatult kopsud õhku täis. Muld ja vesi — maa. Maa! haaras teda kummaline, otsekui merehädalise meeoleu. Maa! Seal kuskil sondu uppuvas kauguses on külad, on talud, pered. Seal mustavad künninukid ja lõõrivad lõokesed, vulisevad veed ning paisuvad sõstrapungad. Seal veetakse sõnnikut, lüpstakse lehma, küpsetatakse leiba. Ning koos värsket mulla, lume alt vabanenud kulu ja kes teab veel millega kokku lehvitab üle maa elava elu hõng . . . Hõng, mis paneb käed tegevust otsima, pihad ja nimmed kihelema. Mitmel varakevadel oli ta sellisel päeval oma kätega taimelavasid teinud, potte ja kaste köögiaknale seadnud. Et oleks aegsalt võtta lillkapsast, tomatit, kurki . . . Logina — mis elu seal nüüd elatakse? Kes talitab Logina köögis, aias ja laudas? Mis elu seal talus elatakse?

Ta vaatas värelevasse sinisondi ning naeratus ta näol kustus. Ta koguni ohkas, kuuldes enese kõrvus kajastuvat Logina Petri viimast hüüdu: «Tee süda kõvaks, laps! Tee kõvaks ja mõtle Logina peale, sest sina ja Logina olete nüüd üks!»

Jah, Logina on ikka nõudnud kõva südant — kõigilt oma inimesilt. Aga kus oli tema, Mareti kõva süda? Meeleoludega, tujudega oli ta Loginat võtnud ja tema ka kaotanud. Või mõtles vana Peter seda, kes siis liigutas ta rinna all? Et tee süda kõvaks, too poeg ilmale ja kasvata Loginale tulevane peremees? Võib-olla. Sellele ei olnud Maret varem sattunud mõtlema. See kargas pähe praegu, siit Toompea nõlvalt lõunasse, maa poole vaadates. Ning siis sundis ta end õlgu kehitades edasi astuma. Peremees Loginale, kui kogu maa oli peremeheta, võõra tallata, rahvas nagu merehädaline rooli kaotanud laevas? Mis tähtsus oli ühel Loginal, ühel talul, kui peremeest vajas terve maa? Ja mis luges siin tema, üksik naine, kelle esiklaps . . . Ah, milleks meenutada Loginat! Jäägu, jäägu möödunud rõõmud ja muretsetud mured sinna, kus nende koht. Jäägu — unustusse. Ning nagu kõigele olnule risti peale tõmmates astus ta põiki üle tänava, laskus kähku mäest alla, kustutas silmist mere, metsad ja maa. Kuid ta astumises polnud enam kevadkergust. Ta samm oli tülsuv nagu naisel, kelle õlgu rõhub koorem. Ning ehkki see koorem koosnes üksnes mälestustest, tundis ta koju jõudes end väsinuna. Hommikuse erksuse oli taas katnud hall ükskõiksuse tolmukord, mis kui seenetus teeb südamelöögid loiuks, surub käed nõutult sülle ja halvab teotahte.

Härri Granti mööblilakk ja parkettpõrand ootasid täna asjata lappi. Maret kõskitas köögis, vahtis midagi nägemata leelõukasse, kuulas iseeneses kerkivaid, kuid aina vastamata vaibuvaid küsimusi. See oli kui metsalindude vidin, kui heinaritsikate siristamine, kui tuule vuhin. Tuleb, teeb kärsituks, aga aru kätte ei saa — miks.

Nühkida ja pühkida isanda kambreid, keeta ja küpsetada talle, kunagi ehk magadagi temaga — kas see oli siis tolle trotsi siht ja sisu, mis ta Loginalt tulema ajas, Heistrest linna tõi? Kas varest, mis ta sealt kui

varblase lendu peletas, peab ülepeakaela sööstma teise, viskuma sukel-
dujana vette, mille sügavust ega põhja ei tunne? Milleks? Enese või
Granti-isanda või kellegi kolmanda pärast? Koguni ehk rahva ja tema
saatuse pärast? Maret oli oma aastatest kaunimad andnud talule ära-
tundmise ja veendega, et seda vajati, teisiti ei saanud. Praegu tal sää-
rast tunnet ei olnud. Isand Granti majapidamist võis korraldada iga
naise käsi, tema õhtuste kõneluste kuulajaks olla kes tahes — sest arva-
tavasti ta ei saanud teisiti, pidi rääkima . . . Aga mis olid sõnad? Seebi-
mullid, leluksed, millest mitte märga laikugi järele ei jää . . . Töös loo-
tis ta lohutust ja lunastust leida. Uues töös. Kuid mis töö see oli? Grant
kinnitas koguni olevat aja, kus tööle mitte mõeldagi ei tasu. Töö minevat
vaenlase heaks ja kasuks. Iga käeliigutus. Nagu silmus iseene, oma
rahva kaela. Kas säärane võib olla töö mõte? Vale — kõik?

Varavana naine isanda manulisenä. Nõndagi elatavat, Mulgimaal
pidavat vanapoisid manulistega talusid. Olevat hoolsamad kui kositud
perenaised. Mis see on? Karl põrutaks, et orjapidamine, peenike naise-
kurnamine. Tingimata. Kas pidi temagi enesest laskma teha ühe säärase
hoolitseja? Maret raevutses südames ja mõttes. Talle meenusid nagu
välguvalguses Karli kohkunud silmad tol viimasel kohtumisel remmelga
all, kui ta neid rutuga hoiatas, ning ta andis kümnekordselt õiguse non-
dele silmadele. Õhvake, oli Karl talle kunagi peale käratanud. Muidugi,
õhvake, ja veel missugune! Aga kus olid nüüd julged sõnad, kus ta ise?
Maretile oleks Karli sõnu vaja. Jaa-jaa, kunagi saatis ta tülika suilise
Loginalt minema, kes sõandas meelde tuletada ühiseid lapsepõlvapäevi.
Nüüd meenutas ta neid ise, meenutas kui haige kirkast terviserõkatust
ega saanud lahti narrist tundest, et käitus upsakalt. Kõigel inimlikul on
oma alus, tõukejõud. Olid ka temal toona. Aga kui olnud üksahaaval sil-
mitseda, jääb Karl kõigele vaatamata koduseks ja lähedaseks, ainu-
omaks. Karlile tagasirändav mõte vist oli see, mis aina sagedamini sun-
dis teda eneselt küsima: kavatsed sina, Maret, siis tõesti jääda igavesti
mängima linnahärra koduperenaist? Tahad tõesti sellest teha enese elu
sisu, sellest tühipaljast korterikasimisest? Ning otsekui hirmutavat näge-
must tõrjude käis käsi üle silmade. Kust kinni haarata, mis ette võtta,
et elule, enda tillukelele ja tühisele elulegi anda ta õige nägu, maik?
Närvetuseneelud nõõrisid kurku. Nagu kuusetaim lillepotis, nii oli ta
longus linnaelust. Nii longus, et mida helkjamalt aknast sisse naeratas
kevad, seda sügiskõledamana näis arupidajale ta isanda koda. Selle
peletamiseks oli ta seadnud laudadele linakesi, heegeldanud ajaviiteks
padjakatteid, ostnud nagu tänagi lilli. Kuid need lilled olid paberist —
jāme ersats nagu kõik muu, mis praegu müüakse. Nad ei elusta ega soo-
jenda. Või kas on säärast päikest, mis suudaks taas elustada vanade
purjelaevade pildid seintel, rasked aegunud tammekapid, riulid? Need
jäid endise elu tunnistajateks niisama nagu Logina isandate toad. Nad
jutustasid olnud, surnud inimeste tegudest. Maret hing aga ihales kiha-
vat, lihtsat, igapäevast — olgu või kanatibude, vasikate, põrsanotsude
seas! Ta käed sügelesid sooja mulla nagu vee järele, nina otsis maa
hõngu, jalad pehmet rohtu, kastemärga — kõike, mille sees ta oli kas-
vanud. Metsalillel on toas umbne. Kumalane meelõhnaliselt ristiku-
väljalt sureb naftaliinihõngudesse, mida hingab laevnike suguvõsa
pärandit täis eluase. Mis needus küll sundis teda ikka ja jälle kui

varemerohtu oma juuri kinnitama müüride külge selle asemel, et liblikana vastu lennata elu värsketele kevadepuhangutele, tiibu laotada kõige pakatava, puhkeva keskel? Mis see ometi oli? Juhus või noorelt vananenud hing? Karl ehk suudaks seletada — aga teda ei olnud.

Seletus — omasugune, teadagi — saabus sootuks teisalt, ja täiesti ootamatult. Kui Maret, väsinud iseendaga kemplemisest, poti tulele pani, koputati uksele ning kerge vabandusega: «Kas tohib?» libises esikusse kahisevas mantlis naine. Mõni ERÜ korjandustegelane, arvas sissehüüdjaja. Kuid tulija häälekõla puudutas teda nii teravalt, et ta pöördudes enam ei üllatunudki, leides enese vastast proua Anete Kukkeri, teatriinimese, kes vastavalt kutsekombele alustas kohe sädinal:

«Tere, Maretikene! Ah niisugune see kapten Granti vigvam siis ongi, kuhu sa enese oled peitnud? Tere! Nii soliidseks linnapreiliks läinud kohe, et lase olla . . . Loodan, sa ei pane pahaks minu väikest visiiti? Meil noh . . . ühiseid kodumälestusi, on nii hea omaette, naiste vahel meenutada, eks ole?» riputas tuvihalli mantli varna.

Läikivroosa pluus ja kitsas hall seelik tõstsid Tigase peretütre kõrge rinna, ta naiselikud vormid hästi esile. Lavainimese sundimatu käitumine oli ettearvestatult kindel. Maret ei saanud teisiti, kui vihjas võorastetoa poole, ehkki ise piineldes kujutluse käes, kuidas seesama Anete Oskar Uiboga suplemas käis, kui tema parajasti . . . Ning selle kibeda mälestuse ajal vist pärisi mõeldust jahedamalt:

«Mis siis oleks?»

«Ei midagi erilist!» vajus proua sügavasse nahktooli. «Nii hirmsasti tegi isu näha, kuidas Logina Maret linnas ennast ka tunneb. Vennas räägib, et Granti vanapoiss olevat veidrik. Saate hästi läbi?»

«Kes teenida tahab, saab peremehega alati läbi.»

«Maretikene, kas sina siis end teenijaks pead? Sa olid ja oled vist ka siin perenaine.»

Istudes teisele poole ümmargust lauda, imestas Maret, miks teda nii südilt «kenetatakse», kust võtab Anete julguse teda järjekindlalt sinatada? Maal olid rangelt «teie» peal. Alati. Püüab ühistunnet luua? Et vaesed linna eksinud maaneiu, hoidkem kokku?

«Vahe on töö laadis, ütles ta kainelt.

«Seda muidugi. Seda ka,» sädistas Anete. «Eriti nüüd, kitsal sõjaajal. Kus sul siin need sahvrid, keldrid, aidad, muudkui võtad ja tood . . . Siin ela peost suhu nagu viimane rott, endast teada. Kui ema maalt ei siputaks — peenike pihus. Maa, maa on ikka eestlast toitnud ja toidab ka praegu. Meie hoolas põllumees, meie talud.»

«Kõikidel ei ole talusid.»

«Siis on neil suhteid. Kas isand Granti varustatakse hästi?»

«Pole põhjust kurta.»

«Vastupidi, Maretikene, vastupidi! Just sinul on, mida taga kurta. Sina kaotasid kodu, kaotasid sõjaraginas Logina. Kas sa siis ei tunne, et sulle on liiga tehtud? Huko oleks pidanud sind kohe Loginale tagasi paluma.»

— Mareti kulmu kohal tuksatas.

— «Mis Logina raudvara mina olen?»

— «Heldekene! Logina on ju sinu lapsepõlvekodu. Sa oled Logina leiva peal üles kasvanud . . .»

«Ja kuulud Loginale nagu tema lehmade vasikad, tema emiste põrsad. Nii põrutas vana Peter ise kord mulle peale. Imelik küll, aga nähtavasti olen ma tolle elusa inventari east väljas!»

Proua Anete süüitas väikest hõbetatud välgumihklit kasutades elegantset sigareti.

«Ma ei tule Logina saadikuna. Huko ei teagi minu käigust. Ta on Böömimaal järelravil. Seitse kuuli õlalihastes ja veel mujalgi... Käte liikuvus tuleb tagasi võita... Arusaadav. Taluga, Loginaga olevat aga lood sandid. Lesel onukesel puudub oskus, puudub perenaine. Üks linnait seal sekeldavat. Aga mis teab see maavirtsahvtist? Logina on ju nüüd jälle täistalu. Kõik põllud võeti tagasi, loomad toodi punaste käest ära. Juba sügisel, kui Huko veel omakaitset juhtis...»

«Jah,» ütles Maret vaikselt, meenutades ise veidra sisemise värinaga noid sügispäevi, mil Karl Allik maamööõtjad kohale tõi, Logina maid tema, kadunud Sassi ja teiste nimele pandi, laudast kehvikud lehma ning tallist hobuseid viisid. Talu lõppu ja Logina hukku nägi selles vana Peter. Noorperemees Huko aga, ehkki ta varem isatalu vastu huvi ei tundnud, taastas jälle kõik, taastas surma ja vanglaga nagu raudrüütel. Sass oma perega oli hauas, Allik ei tea kus, Rihm ja Kopli Saamu ja Junde vanglas. «Gott mit uns» oli valusalt löönud neid, kelle kohta isand Grant ütles: «Ленин с нами» — punaseid... Logina oli jälle täistalu! See tähendab, Logina valitseb ja käsutab. Ning teda taheti sinna selleks vahevedruks, mis talu nõuded ja vajadused peab veeretama töötajate, popsinaiste, nende leskede kaela, sest ega külas mehi ju praegu suuremat olnud...

Nagu Maret mõttekäiku aimates lisis Anete:

«Isa ütleb, et ega Loginat palgaperega pea. Need nõuavad nüüd aina jahu, pekki ja võid! Kust seda võtta. Olevat võimalik saada vene sõjavange. Huko teeneid ja talu suurust arvesse võttes koguni kuni neli meest. Kui seesugune vägi välja panna, mis viga siis...»

«Orjatööga?»

«Rumalukene! Paljud olla vangid välja tellinud. Ja need tulevat talutööle heameelega, sest saavad kere täis... Laagris lõpevad muidu nagu kärbsed...»

«Minu pärast tulgu või surgu — mina...»

Anete tonksis sigaretiotsa kärmelt vastu madala tuhatoosi põhja lõmmi.

«Kas on mõtet nüüdsel sõjaajal nii peru olla?»

«Kuidas peru?»

«Noh, möödunust end nii mõjutada lasta. Teine aeg seab teised nõuded — ka meile, naistele. Paljud meist on rinde- või sanitaarteenistuses. Minagi käin õdede kursustel.»

Et mõne saksa ohvitseriga koos minema sõita, kihvatas Maretis. Kuid viisakus sundis teda mõtlikult jätkama:

«Mõnele pole minevik rohkem kui porilomp, kust välja pääsedes kingad puhtaks hõurutakse. Teise südamesse jäävad aga eluksajaks plekid.»

«Õige. Inimesi on igasuguseid. Aga kas sul, Maret, on vaja end piinata inimese pärast, keda enam ei ole?»

«Keda — enam ei ole?»

«Oskar Uibot. Ta langes lahingus partisanidega, Oudova taga.»

See teade toodi kuuldavale nii kainelt ja külmalt, nagu oleks räägitud naabripere koerast. Isegi hääl ei värahtanud. Ja kui ei värahtanud Anetel, miks pidi siis oma meeleliigutust näitama tema, Maret, keda polnud rohkemaks kui väikeseks vahepalaks mehe teekäigul? Ta surus sõnatult hambad kokku.

«Sa ei nutagi?» imestas pärast sisukat pausi Anete.

«Teab, kas keegi teinegi just nuttis?»

«Jah, tõesti kahju kamraadist. Aga mis parata. Muide, omavahel ütelda, kadunukene oli ju sedasorti mehi, keda meie, naised, enam tunneme ihu kui hinge poolest. Kas ei olnud?»

Maret pidas totruseks sellele daamile selgitada oma ihu või hinge asju. Pärast kõike juhtunut oli temas otsekui midagi rebenenud. Hõllandus tardunud hukkamõistuks. Valus oli — jaa. Vahel vägagi. Kuid ka seda valu püüdis ta end valitsedes asjalikkuse taha peita.

«Tõesti raske ütelda, kas mul on rohkem põhjust teda vihata või leinata. Loodetavasti ei olnud mina tema viimane naine...»

Anete ruttas kärsitult edasi: «Ta jõudis palju, see Oskar, kadunukene. Tead, Tartus on tal kellegi ettekandjaga laps.»

Ehkki Maret silmaripsmed vibalema kippusid, küsis ta kibepilkliku muigega:

«Kas kavatsete õnnitleda noort ema?»

«Maret! Kas on ilus — lõõpida!» peaaegu särtsatas Anete.

«Mis eksinul muud üle jääb? Eksisin tõsiselt, nii Uibos kui mõnes teises.»

«Ja sellepärast hoidudki nüüd hoolega vanapoisi selja taha, mis? Ei ole muidugi kõige kehvem partii, ei ole. Aga sinu aastad, sinu elu — see kõik on teine. Sulle on vaja rahmeldamist, hoolt — Loginat.»

«Milleks? Kas ma siis ilma Loginata oma teed ellu rajada ei suuda?»

«Tee ellu Loginalt — on üks tee. Teenijatüdrukust teine. Seda, Maret, ei maksa unustada.»

«Ma ei ole midagi unustanud ega ka andestanud.»

«Sa ütled siis tõesti ära?»

«Sellest ei tasu rääkida!»

«Nii. Nii.» Proua Kukker kõpsutas kingakontsa. «Kahju! Missugune talu! Võib mehe võtta — prouat elada.»

«Sõjavangidega — tänan.»

«Lubasin enesele mitte lobiseda, aga olgu — Hukost töömeest ikka enam pole, kuigi ehk jalad alla saab... See bandiit tegi ta... Eluaegne sant,» kõverdas proua nutuselt huuli.

Külm, kangestav, seejärel kohe kuum voog uhkas Maretist läbi, puudutas teda valusalt rinna alt. Kohkumus, kahju- või võidurõõm — kes teab? Mingi salaaim ainult sosistas, et tuleb valvas olla, mitte lasta end mässida ülearustesse sõnadesse. Ilmselt ei tea nad tuisusest õhtust, tema kohtumisest suusameestega... Häält kaastundlikuks tempides ütles ta:

«Jah, hirmsad ajad... Kas laskja on kätte saadud?»

Anete-proua pilgus välgahtas jahilust.

«Terve maakond kammiti läbi. See sinu endine sulaseraasukene, see on ju püsti kurat. Kas sa siis pole kuulnud?»

«Kust mina? Ja üldse, kui te Allikat arvate, siis teadke, et mina ta Loginalt minema kihutasin. Just mina.»

Anete lisas salapärase sosinaga, kõssi tõmbudes:

«Nad luusivad ringi maal ja linnas... Need punased röövlid. Saab teada, vaata et kihutab sullegi kuuli kuklasse... Nemand ei halasta...»

«Kole!» väristas Maret õlgu. «Mis need inimesed küll nii metsikuks teeb!»

«Jah, nagu see Sassi tragöödiagi. Ise sundis maad võtma, ise sokutas ehitama ja elama — kas või võõra vara peal —, aga siis äkki nokitses ära. Täielik mõistatus.»

Et Maret asja teisest küljest tundis, Anete kas ei teadnud või ei teinud sellest väljagi. Milleks siis Maretil oma kaarte avada? Ta ainult noogutas. Vale — teine vale sama asja kohta. Aga valet on maailm täis — lähedal ja kaugel, enne ja praegu, nagu ütleb Grant. Valitsegu siis vale, vajugu tõde, kuni kord saabuvad tema ajad, ajad, kus inimesed söandavad ja usaldavad taas austada tõde. Anete, see kordab üksnes Huko Torma muinasjuttu. Kordaks vist siiski, kui teaks tõtt, sest see on talle, neile kasulik. Neile, raputas teda veider tunne. Kes on tema, Mareti meie ja kust algavad nemad? Kas ta isegi alles hiljuti sinna ei kuulunud? Oli ta toona valede suhtes pime? Vaatab ta nüüd avasilmi näkku kõigele? Sest inimene peab selgete silmadega eraldama vale tõest nagu musta valgest. Siristagu see sirtsuke mis ta siristab, lauluga teda enam ei peta. Ei!

«Mis teame meie, naised, poliitikast või sõjast?» ühmas ta jahedalt.

«Kõrini oleme sellesse kistud meiegi. Ei ole nii, et sellest sõjast keegi saaks kõrvale hoida. Tahad või mitte — kaasa teed. Kõik teevad. Isegi need, kes peavad end kängesti erapooletuks. Nagu härra Grant. Me teame, mis ta arvab. Ja me ei pane talle pahaks... Aga see ei tähenda, et annaksime talle õiguse...»

«Vabandage, missugusest «meiest» on jutt? Ma ei mõista,» kergitas Maret end häiritult.

Tõusis kergelt õhates ka proua Anete Kukker, puhudes riidetelt hoolikalt maha hallid tuhahelbed.

«Minul, kulla Maret, puudub volitus täpsustamiseks. Võin lisada üksnes niipalju, et ma räägin teiega nende meeste nimel, kes mõtleavad kõige peale, muretsevad maa ja rahva saatuse pärast... Neid on siinsamas linnas, aga ka kaugemal. Ja nad vaatavad lahtiste silmadega tulevikku. On selge, et sakslased sõda ei võida... tuleb ette näha, mis edasi. Meie jõud, meie rahva elu seisab maas, taludes. Sellepärast ei tohi säärast kohta nagu Logina maha jätta, ütlevad nad... Sina tunned Loginat. Ta on sinu kodu. Mõtle järele, Maret, ja räägime sellest kunagi uuesti. Aega veel on. Mõtle mitte Huko ja tema varanduse, vaid üldise asja seisukohalt. Logina on üks eesti kodu, mis peab edasi elama, sündigu mis sünnib inimestega — meie kõikidega. Ja sina, Maret, oled see, kelle kätte nüüd usaldatakse eesti kodu saatus...»

Maret pani otsekui kaitseks käe otsaesisele.

«Imelik, vana Petri jutt... Tema ütles ka, et tehku süda kõvaks, ärgu hooligu millestki...»

«Vana Peter teadis, mis rääkis. Alles nüüd hakkavad seda, mis Petrile oli selge juba äraviimise ajal, mõistma ka teised, nooremad. Meie ei tohi maad, talusid tühjaks jätta, kui tahame rahvana püsima jääda, edasi

elada. Nii öeldakse. Sellepärast ma tulin ja palungi sind Logina oma kätte võtta.»

«Raske . . . Kuidas mina, üksik naisterahvas, sõjavangidega?»

«Vangid — need võib ära jätta, kui sa ei taha. Kõike võib teha teisiti, nii, nagu ise näed. Peaasi, hakka asjast kinni.»

Ta surus pikalt ja südamlikult kätt, vaatas Maretile silma sisse kui südamesõbranna, naeratas oma meelitavat lavanaisenaeratust ja läks rutates, ilmselt kavatsusega mitte jalgu jääda iga minut saabuvale härra Grantile.

Mis see kõik tähendas? Mis tuuled need taas teda sasima kippusid? Kord, kui Loginale rajati salastaapi, kui mehed ringi käisid suurte plaanidega, pandi ta kui pime kutsikas teenima nende eesmärke. Nüüdki oli Anete alustanud Hukost ja Oskarist, aga lõpetanud hoopis teise kaarega . . . Mida tuli selles võtta tõena, mida suitsukattena? Polnud ju mõeldav, et härra Huko — olgu ta kui sant ja töövõimetu — oma suure talu lihtsalt võõrale naisele jätaks, kes . . . Selle taga pidi midagi peituma, varjul olema. Niisama kui isand Granti sõnade taga, kes keelitas teda Saksamaale mitte minema . . . Oh, kui nad kõik poleks nii targad ja kavalad, kui näeks nende südamesse, kuipalju oleks lihtsam! Maretile pole vähimatki töö vastu — selle järele tunneb ta koguni veidrat igatsust, aga ta süda, solvatud süda vajab selgust. Kuidas sa pöördud tagasi sinna, kust oled ohje käest visates põgenenud, mille oled põlastades ära vandunud? Ei. Aga ometi ei suuda ta end kujutleda ka linlasena, kellegi eluaegse toakoristajana, supikeetjana, küljesoojendajana. See ei ole tema elu ega maailm. Siin närbub ta nagu metsalill aknalämbes, närbub ja kortsub . . .

Maret vilksab möödaminnes Granti peeglist, nagu kinnitamaks, et ta palet vaostavad paar sügavat joont, et see viimaste aastatega on kaotanud tütarlapseliku sileduse. Endiselt sile polnud enam miski — oh ei! Vist isegi mitte enam nood laudtasased jalgrajakesed Logina köögi ja keldri ja aida vahel, mis ta oma tüdrukujalgadega ise oli tallanud, liiati siis elurajad!

Kaua istus ta käsipõsakil väikese köögilaua ääres, tõsine ja murelik, villane rätikki lahtiselt kaelas nagu tihti vanadel toimekatel naistel . . . Siis äkki sulges klõpsatades pliidiukse, pani valminud lõuna praeahju sooja ning tõmbas rätikunurgad otsustanult lõua alla sõlme . . . Härra Grant nähtavasti ei suvatsenud jälle lõunale saabuda enne kella viitkuut. Vana kojamees Joel, kes korduvalt oli poetanud õige sõna õigel kohal, kes tundis inimesi ja maailma asju palju paremini, kui välja näitas, temaga võib nõu pidada. Haaranud pihku kord ammu talle lugemiseks antud raamatukese, laskus ta toatuhvlites, nagu oli, keldrisse.

Joel koristas parajasti lõunalaualt kartulikaussi ja kastmepanni.

«Ah näe, leidsid minuti ka vanainimese jaoks!» rõõmustas ta kodukasvanud tubakapusarat lõikama asudes.

«Tõin raamatu ära,» poetas Maret selle lauaservale.

«Nii-nii. Kevad tuleb, mis?» krahvis Joel tubakat ja toppis seda siis piibukahasse. «Kevad ja lilled hakkavad jälle õitsema, linnukesed laulma . . .»

«See jah, seda muidugi. Nagu iga aasta . . .»

«Aga mis siis neiu Maretile südant vaevab?»

Maret katsus naljatusega, et jalad said märjaks, küsimusest mööda loovida, kuid Joeli ainus pilk ütles: mõttetu, ning ta ladus oma mure lagedale.

«Ja-ah!» venitati mõtlikult. «Mina rohkem mere- ja linnamees... Aga maa on maa. Sõda või rahu, maa toidab inimest. Maa on leib ja liha ja — kõik, mis vaja, et hinges püsida...» Sealjuures kompasid ta mõtted juba sootuks kaugemale. Maa polnud ainult talu ja toiduained, see tähendas ka palju, palju muud. Ning poetaski küsimuse, et kaugel too säärane tore pärandus ootab.

«Kaugel, Tartumaal.»

«See on nüüd, jah. Aga või mis siin kivide pealgi. Kui seal oled a ja o, siis vilistad... Mina küll vilistaks. Jah, võib-olla võtangi kätte ja tulen sulle valitsejaks — kui lubad.»

Maret muigas. «Nii et ära ütelda ei soovita?»

«Kus sa sellega! Maarahvaks nimetasid meid kunagi ristirüütlid. Jäägem siis maarahvaks ja näidakem, mis maa meie käes võib. Käsi selle peale, neuu Maret! Oled tubli tüdruk.»

Otsekui kanget veini rüüpinud inimene koperdas Maret ülakorrale tagasi. Maa — see on leib, see on... kumisesid Joeli sõnad ta kõrvus. Maad ei tohi maha jätta, maas on meie tulevik — ristusid nendega teised, kaalukad vana Petri mõtete kajad. Imelik, kuidas nad kõik tema peale, tema, tühise naise peale kokku langesid nagu kõrged lained, pea huugama, mõtted tormama panid. Mitte ei saanud aru, miks need inimesed just talle seda maad nii südamele seadsid. Või nägid nad tema sisse, tundsid ära, kuidas teda maa poole salaväega tagasi kiskus? Imelik!

Õhtul härra Grantiga teine teisel pool lauda istudes ütles ta ilma iga-suguse ettevalmistuseta:

«Mind kutsutakse Loginale tagasi.»

Ja veel imelikum: isand Grant ei pahanenud, naeratas nagu lapsele, kes oma kadunud lemmiklelu on üles leidnud.

«Seda ma kartsin. Alati kartsin, et Logina vaim kord uuesti ärkab ja teid minult ära viib...»

«Ma ei ole veel vastust andnud.»

«Annate. Ja kahtlemata teete õieti. Kui mind värvataks tagasi merele, kas ma... Minul, Maret, on muidugi väga kahju. Aga mis teha? Teile on vaja rohkem, kui mina suudan pakkuda. Majapidamist, peret, loomi, lapsi... Kas te teate, Maret, kuidas te meenutate head, hoolitsevat ema... Minu enda ema ja üldse ema, kelle kätesse võib julgelt usaldada kõik, rääkimata ühest talukesest... Arvatavasti leian endale ka kedagi. Teie järgige tunnete kutsumust, see on parim, mis inimene saab teha...»

Hilisõhtul, kui Maret oli juba voodis, tuli ta veel kord kööki. Tuli oma tühjaksjoodud veeklaasi täitma ja tegi uuesti juttu südame kutsumusest, mehesüdame kutsumusest, mis tõmbas teda naise, säärase igainaiseliku naise poole nagu Maret. Aga Maret tõrjus kutsumuse tagasi. Ning isand Grant läks tuhvlite laapsudes jälle oma tuppa. Läks kui vana, äräpõlatud kõuts vaikselt enda ette nohisedes, et üks lihtne tüdruk endas nii kindel võib olla...

Et üks lihtne maapiiga eneses nii kindel võib olla, vangutas ta mõttes pead, nii kindel! Mingi pakkumisega ei kõiguta . . .

Üksnes Maret ise teadis, kuidas selle kindlusega oli. Härra Granti viisakus ja asjalikkus ja malbus — need kõik libisesid otsekui mööda, ei jäänud peatuma kuulmeiski, saati siis veel südames. Grant oli heatahtlik ja mugav, kuid mitte sinnapoolegi mees, kes suutnuks sõrmitseda neid keeli, mis südames helisema paneks igatsuse või iha. Granti võib ümmardada, aga teda armastada . . . Ning Maretil on temast kahju. Ta lebab kaua unetuna asemel, vahib lahtisi silmi lakke . . . Ainult kümme-kond sammu üle toa ja — kogu ta elu võiks võtta teise suuna. Kindel. Ta kujutleb tänulikkust ja ehk soojustki, mis võiks osaks saada. Kuid ta jalg ei tõuse. Need kümme-kond sammu jäävad astumata. Sest kui tema pärisosaks on maa, pere, loomad ja lapsed — milleks siis küll . . . ? Mõistusega mõeldes on kõik otsustatud, möödas. Ainult rahu ei saa, uni ei tule. Kärsitult viskleb ta küljelt teisele. Ning kui härra Grant pärast keskööd, tule kustutanud, uuesti tuleb, hellalt ta õlgu paitab, kõrva sosistab, et lahkumisel võidaks ometi veidigi õrnem olla, pannakse soe käsivars talle ümber kaela . . .

«Perenaiseke!» pomiseb mees.

«Minu külaline,» vastab naine.

Grant istub voodiservale ja kõhatab, kõhatab ja silitab naise õlga, mis arglik-anduvalt ta käe all tõmbleb. Kaua silitab ta seda sooja õlga, enne kui sosinal, otsekui hirmunult sõnad suhu saab. Ta suu on peaaegu vastu õlga, ta räägib mitte tekisse mässunud naisele, vaid soojale õlale käe all, valab välja enda üksindusvalu, raisatud nooruse, tühjustunde, koputab otse südamele selle hõõguva õla varjus, kaebab ja kurdab, et pole enam noor kukk, kes kaela kumerasse tõmmates võib uhkustada, vaid aastates mees, kellel on ainult amet ja natuke üht-teist mustade päevade jaoks varule pandud . . . Oi, kui tal oleks kas või kümme-kondki aastat vähem turjal, kas ta laseks niisugusel naisel enda kõrvalt minna! Kas naine läheks või tahakski minna? Naine ise jääks, oleks temaga, mõistaks ja elaks . . .

«Mõista — ma ju mõistan teid,» kõlab pimedusest unine hüüe. «Aga mõistke teie mind ka. Olen vist teistsorti naine kui need teised, kellega teie, mister Grant . . .»

«Ma ei ole neist kellestki nii lugu pidanud kui teist . . . Rumal rääkida nii ehalisena, aga ma teeksin teile päris tõsiselt ettepaneku . . .»

«Jääda teie perenaiseks?»

«Ei. Saada naiseks.»

Maret hingas sügavalt.

«Homme valge päevaga häbenete silmad peast, härra Grant.»

«Ei, perenaiseke. Olen seda kaua kaalunud . . .»

«Siis lubage, et ka mina kaalun — vähemalt hommikuni.»

«Olgu, perenaine,» hakkas mees tõusma.

«Olgu, külaline,» langes korraga soe käsivars ümber kaela, kuid lükati kohe kergelt eemale.

«Minu meeled ja mõtted on teiega, tehke mis teete . . .»

Hommikul mõõtis mister Grant oma teenijat pika pilguga.

«Kas see maajutt eile ei olnud teil niisama? Ütelge, et oli?»

«Ei ütle,» pisut edvistas Maret. «Saab ehk härra Grantki koha, kus
suvitada — kui tahab.»

«Kui lubatakse.»

«Ehk siiski. Kõike juhtub elus.»

Juhtuski. Päril ootamatult võtsid asjakäigud säärase pöörde.

[1962. dets. — 1969. apr.]

Tõnis Lehtmets

AED KÕNNUMAAL

Kõik pikad kevadised päevad
nõmmel rassin.
Maad kaevan, musta mulda vean,
puid-põõsaid tassin –
nüüd aeda rajan kõnnumaale.
Ei ole aimu mul, kas üle saame
ka küünlakuisest külmast,
märtsituisust.
Võib-olla müttan muidu.
Eks haavaemandad ja kapsakapralid
või näljaöödel
ju põntsu panna minu tööle.
Ja lehelõikajate, pungapurejate parved
veel süüa sellegi, mis säilib talvest.
Ehk litsub ligi kahejalgne murjan,
õied murrab! . . .
Kõik olla võib.
Kuid aeda istutan ja otsin valmis
lubja putukate tarvis
ja mõttes juba kuuseoksi lõikan . . .
Eks proovi, pikk-kõrv loikam!
Ju planguposte ruttan tooma
ja varuks on ka peotäis soola!
Ma aeda istutan . . . Ei üllata
mind ükski sõda.
Tean, sõbrad,
et ainult vaevaga ja tööga
saab õigeid rööme võtta.
Sa sobra mullas, inimlaps!
Sa arvesta ja tõtta!
Sa hoia usku, lootust,
algamisetahet!
Tee hea ja kurja vahet!

TÕNIS LEHTMETS

Sa ära halise, kui veel ei ole aias
sul vilja ega varju!
Sa oota, kannata!
Sa suudad palju.
Sa jaksad elustada kõnnumaagi.
Sa oskad kõike –
kui sinus eneseki alatasa
üks õunapuuke õitseb.

PUHKUS

Neljapäeval algas puhkus. Selleks seaduslikus korras ettenähtud aega tuleb veeta vaheldusrikkalt, oli ta kuulnud raadiost. Niisiis läks ta bussijaama ja ostis pileti järveäärsesse kolkakülla. Seal pidi puhkama tema sõbranna oma mehega. Naljaka nimega külas polnud ta varem käinud, seega olid eeldused vahelduseks olemas.

Buss oli peaaegu tühi. Ta istus akna alla ja hakkas jälgima möödalibisevaid kilomeetriposte. Niisugust asja oli ta varemgi teinud, komanderingutes käies, ja seepärast polnud ta päris kindel, on see vaheldus või mitte. Teised sõitjad tukkusid, ent magamine näis talle liiga igapäisena. Märksa asjalikum oli kilomeetriposte vahtida. Ta oli lühinägelik ja seepärast ei teadnud ette, näeb ta numbreid või ei. Mõnda nägi, teisi mitte. Olenes valgusest.

Väikeses metsavahelises peatuses ronis bussi vanamees. Too komberdas otse tema pingi juurde. Mees ei jõudnud veel päriselt maha istuda, kui ta juba rääkima hakkas. «Ega ma teid oma jutuga sega?» küsis ta pärast esimest kümnet minutit. Naine oskas kuulata midagi kuulmata. «Oh ei,» vastas ta. «Ma olin ikka priske poiss, ega kehvemaid mägiplukdesse võetud,» lausus mees. Naine noogutas pead: vanamehe huuled olid siledad, punased ja mõjusid valgete habemekarvade vahel kuidagi ebaloomulikult. «Pojad võeti enne sõja lõppu mõlemad,» ütles mees. «Üks oli seitseteist, teine üheksateist. Tagasi ei tulnud kumbki, noorem sai pihta koduteel.» «Kummal pool nad olid?» küsis ta ja mõistis, et küsis mõttetult: nii noori võtsid ainult sakslased. «Kui ei suuda andestada, tuleb unustada,» õpetas vanamees. Õigus, aga kui sageli me seda suudame, mõtles naine. Üksijäämist ei saa unustada, seda tajud iga päev uuesti. «Aga ilul on minu jaoks ikka veel suur väärtus,» lausus mees ja vaatas talle otsa. Ta ei teadnud, käis öeldu tema kohta. Aga seda võis niimoodi võtta. Kui vanamees bussist maha ronis, lehvitas naine talle.

Siis oli buss kohal. Ta korjas kokku asjad, koti ja sinise jaapani jopi, mida ta suveajale vaatamata polnud raatsinud maha jätta. Jopp oli päris uus. Sidekontori peal pidi olema vaba tuba. Valget kandilist kirikutorni oli ta justkui näinud, samuti halli sinise sildiga postkontorihoonet. Mees, kes istus maja ees pingil, küsis pikemata: «Te tulete meile suvitama?» Ja lisas: «Täna õhtul praeme kala ja kui teil paremat teha pole, liituge meiega.» Mees oli pruun, lüheldane ja rässakas,

heade hallide silmadega. Naine naeratas talle ja läks otsima majaperemeest. Valgurikas kalatoit on suveajal kahtlemata vahelduseks.

Tuba oli väike, valge, kahe raudvoodi ja ümmarguse lauaga. «Kui sääsed liiga tegema kipuvad, kutsuge mind püüdma,» itsitas peremees. Too oli viiekümnendates, rõõmsa ümmarguse näoga. Niisugune oli nähtavasti kohapeal populaarne nali ja naine naeratas püüdlikult. Kala püüdma ja sääski püüdma. Võib-olla peab puhkuse ajal tõesti midagi püüdma? Igaks juhuks riputas ta nailonjopi naela otsa ja kõndis järve poole. Tee viis läbi männimetsa. Mändide vahel ei peaks olema sääski, arvas ta, ent sellele vaatamata pinises neid karjakaupa ümber sääрте. Nad olid väikesed ja ahned ning klammerdusid jala külge veel siis, kui olid surnuks löödud.

Varsti jõudis ta järve äärde. Lainetav järv oli suur ja hall ning polnud üldsegi meelitav. Tuul puhus vee poolt, mitte külm, kuid jahe ja niiske. Ta kahetses, et oli jopi naela otsa jätnud. Päike vaatas vaid hetketi, kadudes kohe halli pilvemassi. Inimesi rannas polnud ja ta hakkas tagasi minema. Eemalt puude vahelt kostis hääli. Need olid veel üsna kaugel, ometi tundis ta ära sõbranna ninaaldi. Küllap on neil jälle mõni vaidlus pooleli, ohkas ta, kuid jäi ootama. «Ah sina,» ütles sõbranna teda nähes ja pöördus uuesti mehe poole. Seekordseks vaidlusteemaks oli küsimus, kas järve poolt puhuv tuul on idatuul või mitte. «Minu geograafiaõpikus oli kaart ja selle järgi on täiesti kindel, et järvelt peab puhuma idatuul,» kinnitas sõbranna. «Mitte otse, vaid viltu,» vaidles mees. Ta väitles alati aeglaselt, näiliselt leebelt, kuid visalt ja järeleandmatult.

Õhtul söödi kala, praetud ahvenaid. Naine oli aidanud neid puhastada ja tundis end täieõigusliku osanikuna. Viktor — nii oli jässaka mehe nimi — pani kalad koos soolaga potti ja kloppis neid tugevasti. Nii läksid kalad ühtlaselt soolaseks. Viktor oli venelane, aga rääkis puhtalt eesti keelt. Nad istusid, jõid kuiva veini ja sõid kala — naine, tema sõbranna, selle mees, üks pensionär, muheda naeratusega onu, Viktor ja majaperemees. Kalu oli vähe, sest Viktor polnud rohkem kätte saanud, ja nad sõid õige ettevaatlikult. Värske kala oli väga magus. Viktor andis oma kalast poole talle. Poolik oli samuti väga hea.

Öösel püüdis ta kaheksa sääske. Muidu oli rahulik. Sääski jahtides nägi ta, et sidekontori maja ees seisis hõbejas külmutusauto. Küllap oli juht koidu eel puhkama heitnud. Talle meeldis, et auto just sidekontori ees ankrus oli. Ikka veel tunneb inimene end turvalisemana inimeste läheduses, mõtles ta.

Järgmine oli jaanilaupäev. Taevas oli pilvine ja hall, tuul lõõtsus järve poolt isegi ägedamalt kui eelmisel päeval. Midagi peab olema muutumatut siin muutlikus maailmas, arvas naine ja valmistas sama hom-

mikueine, mis oli tavaks linnas — praetud leib, sai ja muna. Kui ta söi, tuli kõõki daam, kes vaevaliselt purssides head isu soovis. Too hakkas askeldama Viktori kapi juures. Daami nägu oli valge ja liikumatu, ilmselt hoidus ta päikesest, naeratustest ja ettevaatamatutest ilmetest, et mitte kortsuda. Võib-olla seob ta end ööseks voodi külge, et selili magada? See asend pidi olema kortsude suhtes ohutuim. «Siin on igav ja vilets,» kaebas daam. «Aga Viktor ei taha sõita minuga Musta mere äärde.»

Pärast sööki võttis ta jopi ja läks randa. Liivakallas oli tühi. Naine tõmbas kleidi seljast ja hakkas päevitama. Kui päike paistis, polnud viga. Enamasti oli taevas pilves. Iga kord, kui päike pilve taha läks, kattis ta end jopiga. Muidu oli liiga külm. Ta mõtles selle jaoks välja isegi uue termini: jopiga päevitamine. Õhtuks oli tal kõva kõha ja paras nohu.

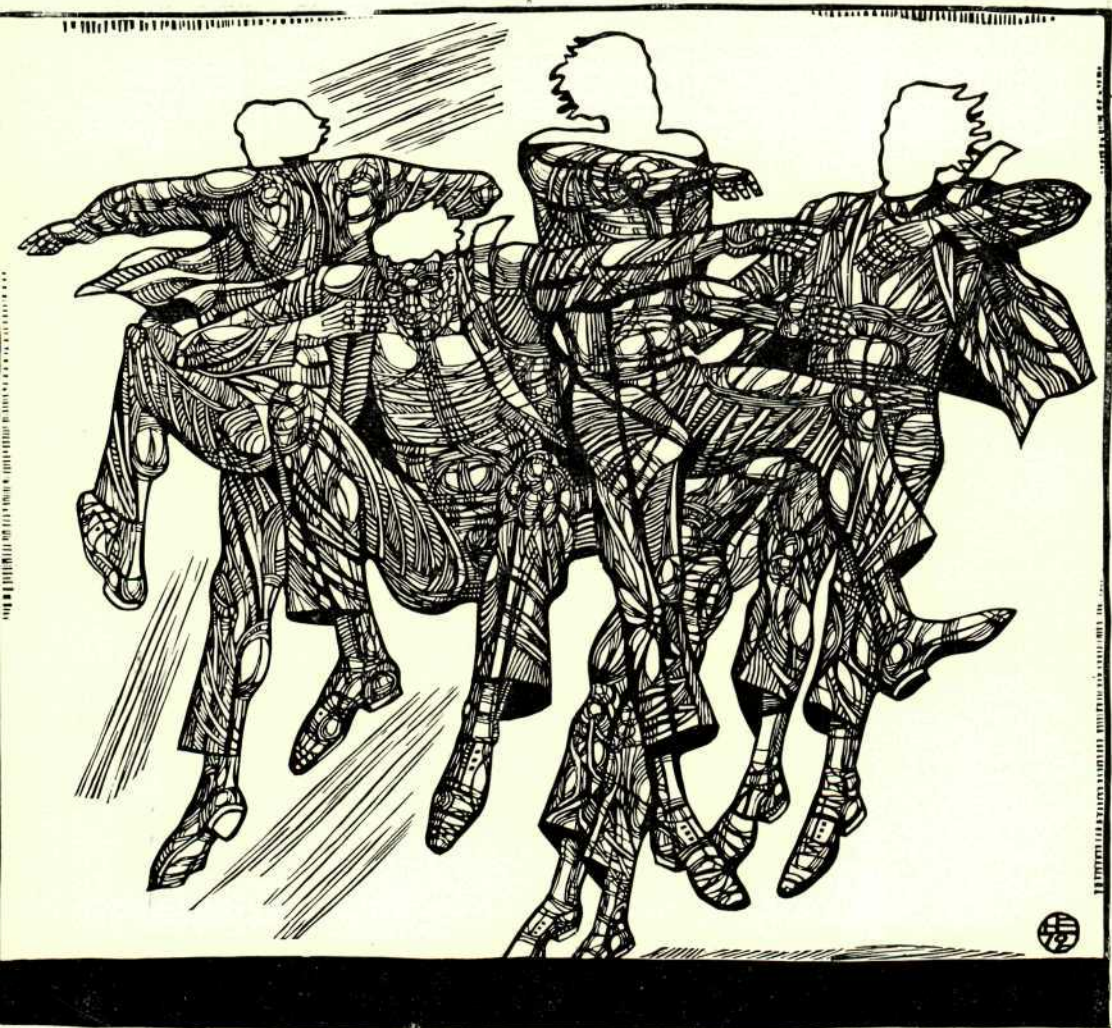
Maja ees istus Viktor. «Läheme homme paadiga sõitma, mul on mootorpaat,» kutsus mees. «Aga proua?» küsis ta. «Maia peab homme hommikul tööle olema, ta sõidab juba täna ära,» vastas mees. Naisele näis, et rõõmsalt.

Õhtul oli maja ees platsil jaanituli. Enne tule äärde minekut istusid nad laua taga ja jõid kuiva veini. Pensionär arvas, et ilmast nii ruttu asja ei saa. Maia ei naeratanud ikka veel. Sõbranna ja ta mees vaidlesid teemal, kumb on tervislikum, zapekanka või valge viin. Viktor oli heas tujus ja ütles, et Must meri ei saa mingi järve vastu, kuigi ta polnud seal iialgi käinud. Siis läksid nad tule juurde. Metsa ääres oli kõige rohkem sääski, seejärel koeri ja lapsi. Mehed olid purjus ja ässitasid koe-rad kaklema. Need klähvisid ja purelesid niikaua, kuni ka mehed kaklema hakkasid. Kära läks väga suureks ja ta tuli ära.

Öösel seisis maja ees kolm suurt masinat. Niisugune autojuhtide solidaarsus pani teda imestama. Midagi sellist polnud ta varem kuulnud.

Hommikul oli taevas jälle pilves. Ta tegi endale kuuma piima ja ronis tagasi voodisse. Varsti ilmus majaperemees ja kutsus teda televiisorist laulupidu vaatama. Kohal oli kogu eelmise õhtu seltskond, kaasa arvatud Viktori naine. Ta hämmeldus, kuid istus siiski laua taha, millel seisis kuiva veini pudelid. Maia ei tahtnud Viktorit enam poodi lasta. Televiisori pilt oli udune, keegi ei laulnud. «Millal te esimest korda trummi kätte võtsite?» küsis reporter maheda häälega. «Täna öösel peatus meie maja ees terve autode karavan,» ütles naine. «Jah, autojuhid käivad naabritüdrukute juures,» vastas peremees. «Seal elavad ühes toas kolm lollakat tüdrukut koos emaga, igaüks ise isast, ja nüüd on tüdrukutel ka lapsed. Masinaid käib siin igast ilmakaarest.»

Seejärel hakkasid nad hõõgveini keetma. Nohule ja kõhale pidi see väga hästi mõjuma. Maia läks jalutama ja Viktor vaatas naisele paljutähendavalt silma. «Sõidaks ta ometi ära,» ütles ta. Naine ei osanud

GERALD EELMA

Pühapäev III (Linoollõige) 1972

ERALD EELMA

Pühapäev II (Linoollõige) 1972

midagi vastata. Hõõgveini joomine oli pooleli, kui Maia tagasi tuli. «Ma ei sõida kuhugi,» lausus ta kõrgendatud toonil. Nagu oleks ta kuulnud Viktori juttu. «Igasugused plikad luusivad ja püüavad võõraid mehi.» Ta ei vaadanud naise poole. «Ise on eestlane, aga ei räägi sõnagi eesti keelt,» sosistas majaperemees. «Kas pasunat puhuda on raske?» päris reporter ekraanil hoolitsevalt.

Sel ööl nägi ta selge unenäo. Ta oli teatris. Vaheajal tuli ta juurde administraator ja teatas, et pärast etendust palutakse teda restorani, kus toimub pidulik õhtu ta endise mehe juubeli tähistamiseks. Tal oli soeng peas ja ta arvas, et mineku vastu ei tohiks midagi olla. Banketil oli väga palju rahvast ja kui ta laua taha istus, hakkas parajasti kõnelema pisut juudi moodi tume naine, kes rääkis ta mehe tööst väga ülistavalt. Ta oli pidanud oma meest üsna väikese kaliibriga kirjanikuks. Võib-olla oli kõneleja asjast isiklikult huvitatud? Äkki ilmus ta kõrvale ema ja ütles: «Sul on täna nii inetu soeng, et päris paha vaadata.» Inetu? Ja ta oli kogu aja arvanud, et on kena. Ta tõusis ja pages juubellauast, kõrvus kumisemas: «Inetu, inetu, inetuuuuu...» See undas nagu viimsepäevapasun.

Alles vähehaaval hakkas ta jagama, et unenägu on lõppenud. Akna all üürgasid autopasunad. Naine tõusis ja astus akna alla. Maanteel seisisid kaks tsisternautot ja andsid signaali. Oli juba üsna suur hommik. Maja tagant tõttasid kaks mustade peadega kogu ja libisesid kabiinidesse. Muidugi, neil on ainult üks tuba, tuli tal meelde. Sääsk pinises ja ta ei saanud enam uinuda. Poole tunni pärast sõitsid masinad müri- nal minema. Veerand tunni pärast keerasid majatagusele teele mootor- rattad. See oli vaheldusrikas öö.

Ta ärkas päikesekiirest, mis mööda nägu libises. Hommikueine kiiresti ära söönud, jooksis ta randa. Teel tulid talle vastu Viktor ja Maia, naisel suur koer rihma otsas. «Bella, tule ruttu!» ütles naine käskivalt, häält kõrgendamata. Viktor naeratas häbelikult. Naine hoidis rihma tugevasti peos.

Seekord oli rand suvitajatest pungil. Vesi helkis ja meelitas, kalda- äärne kubises lastest. Õhk oli kuum ja leitsakuline, nagu oleks seda köetud gaasiahjuga. Naine viskas kitli seljast ja jooksis vette, lootes sukelduda. Ent vesi oli vaevalt pahkluuini ka siis, kui ta oli pahlanud oma paarkümmend meetrit. Alles mõnesaja meetri kaugusel kaldast sai end märjaks kasta. Vesi oli soe, niisama soe, kui oli olnud Mustas meres.

Rannal hõikas teda sõbranna. Nad olid leidnud vaba pöõsaaluse. Ilmselt pärast pikemaid vaidlusi, sest mehe repliikidest võis välja lugeda, et ta kohaga sugugi rahul polnud. Naine viskas end kõhuli ja pani pea kätele. Sõbranna läks vette. «Muidu hea naine, aga tahab hirmsasti

vaielda,» ohkas mees. Naine ei vastanud. «Küll ta on üks tüütu vaidleja,» kaebas sõbranna, kui mees palli mängima läks. «Järele ei anna ja vait ka ei jää.»

Õhtupoole oli ta rannas üksi. Teised ei tahtnud jääda lõunata. Ta läks koju üsna hilja, astudes mööda järvest voolava jõe liivakallast. Kallas oli kõrge ja ülalt täis pääsupesi. Järv paistis kaldalt hästi, suur ja maaliline, paljude soppide, metsade ja liivajärsandikega. Pääsukesed siutsusid.

Kui ta maanteele jõudis, läks ta ees naine lehmaga. Lehm tormas äkki jooksupõõsasse. Kärbsed piinavad, pageb nende eest, mõtles naine. Ta oli näinud, kuidas lehmad kiini jooksevad, sabad seljas, millestki hoolimata. Perenaine katsus lehma tagasi hoida, kuid loom keeras ringi ja tormas talutaja poole. See ei jõudnud eest ära hüpata, lehm lõi ta pikali ja hakkas sarvedega puskima. Lamaja hüüdis appi. Naisel polnud muud käes kui võrk supellinaga. Kuskil ei paistnud ainustki teivast. Eemalt hakkasid jooksuma heinalised. «Võtke ketist, tõmmake ketist,» kisasid nad. Lehma tagumiku tagant ringi minnes sai ta lõpuks keti kätte. Ta rebis kõigest jõust, kuid lehm ei hoolinud sellest, vaid sööstis uue hooga perenaise kallale. Nüüd hakkas ka naine karjuma. Heinalised jõudsid kohale. Mees haaras ketist, tõmbas lehma järsu ropuga kõrvale ja hakkas looma peksma. «Ma tapan su raisa siiasamasse,» ähkis ta. «Ega ta mehe kallale lähe,» seletas kohalejõudnud noorem naine. «Mees peab teda ketiga peksma, nii et ta üle keha värisema hakkab, siis on mõni aeg jälle mõistlik.» Maaslamaja tõusis ise jalule, ta käed ja jalad olid suuri plekke täis. Köhtu kahe käega kinni hoides komberdas ta majja. Lehm oli end lahti rebinud ja seisis eemal puu all, pea võitlusvalmilt püsti. Ta polnud veel küllalt peksa saanud.

Halli maja ees seisis külmutusautod, juhid vestlesid omavahel. Nad olid päris kenad intelligentsed mehed. Naine läks tuppa ja tegi endale suhkruvett. Käed ja jalad olid imelikult nõrgad ja krampis, nagu oleks tal olnud langetõvehoog.

Eelmised ööd olid ta nii ära väsitanud, et ta magas ärkamata ja unenägu deta seni, kuni päike oli juba pooles aknas. Käte peal kihelesid sääsekupud, muidugi, ta polnud öösel nende piriemise peale ärrganud. Ta lükkas akna lahti: hommik oli niisugune, nagu olid olnud hommikud kauges lapsepõlves, soe ja päikesepaisteline. Majaperemees kastis herneid. Ta istus aknalauale ja püüdis hommiku lõhna, hääli ja värve endasse.

Rand oli täis kiilutud. Inimesi polnud küll nii palju kui pühapäeval Pirital, ometi ei olnud lamamiskohta kerge leida. Nende eilne koht põõsa all oli hõivatud ja ta seadis enda üsna vee piirile, sinna, kus lained ulatusid varbaid lakkuma. Päike ja lained kõditasid ja ta aevastas. Rah-

vast tuli aina lisaks: paatidega, autodega, jala. Ta ei tahtnud kuulata nende häälightsusi ja ometi polnud nende eest kuhugi pageda. Samasse veepiirile maandus seltskond, mehed kõhukeste ja kiilaspeadega, naised siit ja sealt vormist välja vajunud. «Nüüd algab diskussioon armastuse teemadel,» kuulutas rohelises kinnises trikoos naine. Ta oli kõige rohkem vormist väljas ja rääkis kõige kõvemini. «Diskussiooni juhatan mina. Sõnavõtu aeg: kaks minutit.» «Tänasel noorsool pole mingit moraali, nad lähevad aina kokku ja lahku,» arvas kiilaspäine pikk mees. «Õigesti armastada võib alles siis, kui oled kakskümmend aastat koos elanud,» kuulutas prohvetlikult teine, lühem ja kõhukam. Ilmselt tahavad nad kurameerida, aga ei oska teisiti, mõtles naine. Ta pani oma asjad põõsasse ja läks kõndima piki randa. Väike poiss, juuksed ohakututina turris, kisendas kõva häälega laulda: «Ja selle õnne eest Fortkuunat kiitma pean.» «Moskvast,» ütles üks noormees kolmest kaldalistujast, teda arvustavalt silmitsedes. «Siin on kõik Moskvast.» Ta ootas, kuni naine nende kohale jõudis, ja alustas siis magusal häälel: «Devuška, a, devuška...» Sõorannat polnud näha, selle-eest istus põõsa varjus pensionärist onu ja viipas talle. «Vaene Viktor ei saa randa, naine põletas eile päikese käes jalad ära,» informeeris ta. «Hirmus küll,» ütles naine. «Võib-olla läheksime täna paadiga mööda järve sõitma,» tegi mees ettepaneku. «Te pole ju järvel veel käinudki.» «Ega ole küll,» ütles naine ja mõtles jälle Viktorile. «Pärast, õhtupoole võiks kindlasti väikese sõidu teha.»

Nad istusid paati neljakesi, sõbranna oma mehega tuli ka järvele. Otsustati vaadata tuntud nimega puhkekohta, mis oli veeteed mööda neist mõni kilomeeter eemal. Seal pidi olema isegi restoran ja naine oli tavalise kitli asemel selga pannud kleidi. Ta mõtles jahedale jääkokteilile. Paadimootor ajas vingu, aga sõit läks väga ruttu. Päris kaldale nad ei saanud, vesi oli liiga madal. Mehed käärisid püksid üles, naised kergitasid kleidisabasid. Restoran osutus puumajaks vee ääres kõrgendikul. Sees kraamiti toole, külastajad istusid lahtisel rõdul ja jõid. Need olid enamikus alla kahekümne karvased poisid, näol tülpinud ilme. Naisi ei olnud. Nii koledas kohas sooja õlut juues võib tõesti hapu nägu pähetulla, näis naisele loogiline. Siinsamas restorani taga olid üksteise kõrval telgid, valjuhääldaja mõirgas kõrvulukustavalt. Telkidesse pidi ilmselt kuulda olema, kui naabertelgis norsati või muud tehti. Samal ajal upitas üks noormees, kes oli rõdul joonud, end üle käsipuude ja urineeris liivale. Nad keerasid kiiresti ümber ja läksid läbi vee tagasi paadi juurde.

Sidekontori ees seisis pikk rida autosid. Viktori toast kostis Maia madalat, varjunditeta häält.

Hommikul läks ta ja istus bussi.

Salme Lepik

SÜGISTUULE TEMP

Tuul jalutas läbi metsa,
tasa liikusid lehtede ninad
ja unine päike puhkas,
peal pilvede luitunud lina.

Kuid tuulel tõusis tuju,
ta tahtis teha nalja
ja kiskus päikese sääred
pilvelina ääre alt välja.

Need paljad pikad sääred
tõid puna haavatukka.
Kõik lehed mõistsid kooris
tuule ulakat tegu hukka.

MINEMISRÕÕM

Mäe taga algab muinasjutt!
Ma lähen paljajalu,
mu varvaste ja maantee jutt
on nõnda mõnus-valus...

Mäe taga algab muinasjutt!
Mets ründab taeva piire.
Mu varvaste ja maantee jutt
on õnnelik ja kiire.

Andres Vanapa

PILVED KUI VALGED HOBUSED
sinisel maanteel nelja ajavad.
All vari neid saadab kajata,
hõlmad lõhnava rohu sees.

*

Claude Debussyle

Veel eile päike punetas,
öö piiri valgustades vajus.
Õrn kaste selgelt hiilgas maas.
Siis pöördus tuul ja tuli sadu.

KUI KÕIK ON LÄBI,
siis päevalgus
aknast
ikka sisse tungib.
On akna taga öö,
ta valguses
ei ole näha
lehepingi.
Ja linn see sõidab,
nagu kõik
just lausa kihutab,
öö varjud
eemale

ta nihutab.
Las varjus on mu süda,
öö varjus
tasakesi.
Las süda,
mis on varjus,
end puruks kihutab.

Grigori Skulski

KOORILAUL A CAPPELLA

I

Rong peatus keset steppi. Igal juhul ei kostnud mingeid vedurihukeid ja puhkimist ega muid jaama hääli. Ainult tuul puhus takistamatult. Väike laealune aken peaaegu ei andnudki valgust, ainult valendas ähmaselt.

Sõitsime laiade ja mugavate kahekordsete naridega kaubavagunis. Keset vagunit seisis hõõguvpunane ahjuke. Selle ahju koos suitsutoruga olid sapöörid meisterdanud tavotitünnist ja kuskilt laost näpatud katuseplekitahvleist.

Olime Stalingradis kõik nagu kord ja kohus lõpetanud ning sõitsime Keskrindele soojas ja jõukalt nagu suure jumala selja taga.

Kuigi rong jäi seisma, ei liigutanud end keegi. Olime sõitnud aeglaselt ja kaua, kaua, tihti peatusi tehes, ning kellele võiski pähe tulla, et teekonna lõpp on käes.

Muheldes tõstis pataljonikomandör ise riivihaagi üles ja tõukas tugevasti ust. See hakkas rullidel aegamisi veerema, avades tee vusisevale valgele pilvele. Ahi hakkas susisema ja pritsima, nagu oleks sülitanud, ja mattus tihedasse auru.

Pataljonikomandör käsutas:

«Ahi kustutada. Maha laadida.»

Praegu oli ta siin kõige kõrgem ülemus, see meie pataljonikomandör, auastmelt kapten, ammuse hüüdnime järgi Vasja-Vassiljok*, mees, kelle nägu oli nii armiline, et meenutas jalgpallikesta.

Avatud uksele pataljonikomandöri kõrval seisis tema sõber, diviisi poliitosakonna ülema abi komsomolitöö alal vanemleitnant Pjotr Tenov, kirjade järgi Peter Tennoff, kes enda õnnetuseks oli sündinud volga-sakslasena.

Lumerädist vaatasid vastu kunagise jaamahoone mustad ahjud, ahjude juures aga vilksatasid mingid nukrad kujud ülestõstetud kraedega sinelites.

Nukrad kujud olid meie juba oodatud täiendus, seda oli kerge hoobilt aimata. Terasemal silmitsemisel võis ka kindlaks teha, et täienduse võitlejad olid usbekid või tadžikid. Ilm oli neile ilmselt sobimatu ja ka ri-

* Tõlkimatu sõnamäng. *Василёк* tähendab niihästi diminutiivi Vassilist kui ka rukkilille.

des polnud nad ilmastikukohaselt. Meil, stalingradlastel, kandsid ohvitserid poolkasukaid või karusnahkseid veste ning sõdurid vattkuubi ja -pükse, täiendusel aga paistsid sinelite all olevat ainult puuvillased sõduripluusid ja -püksid (tont võtku tagavarapolkude intendante, kui need süüdi on!).

Tuul andis nagu veidi järele. Päikesekiir pani keerlevad lumehelbed särama. Täienduse kõssitõmbunud ja saapaid klobistavate võitlejate seast paistis silma keegi uljas noormees kurgu alt lahtijäetud soojas valges poolkasukas ja nahaga viltides. Paguneid poolkasukal polnud. Välimuse järgi oleks uljas noormees võinud olla kindral või vähemalt polkovnik. Ta kõndis edasi-tagasi ja vahetevahel hüüdis: «Sirutage endid! Tee lõbusam nägu ette, Aasia!», arvatavasti tundes tohutut rahuldust oma füüsilise üleoleku tunnetamisest või lihtsalt sellest, et on noor, terve, karastatud ja tajub kogu oma olemusega, et elu on imetore.

«Vanem Bondarenko minu juurde!» andis pataljoni komandör käsu ja hüppas vagunist välja.

Uljas noormees tuli pataljoni komandöri juurde kiirustamata, oma väarikust tundes. Ta oli polgukomandöri lemmik, teda hindasid diviisi intendandid. Ja isegi see, et esimese pataljoni täiendus oli õigeaegselt päralt jõudnud, võidi kanda tema eriliste teenete hulka, sest kõike, kärakast ja konservidest «Teine rinne» kuni mis tahes transpordivahenditeni, oskas ta hankida sealt, kust mõnele teisele küsijale poleks lundki antud.

«Kandke ette!» käskis pataljoni komandör.

«Just nii, seltsimees kapten. Aasia on kohale saabunud,» alustas vanem ja lisas häält tasandades usalduslikult, «sihuke pimedus, sellistest kolkakišlakkidest, et vene keelest ei tea iid ega aad. Ühesõnaga, nagu öeldakse: eidel muret küll, ostis pörša... Selline mure on meil nendega.»

«Noh ja kuidas te nende eest siis muretsete?»

«Las karastuvad!»

«Karastuvad? Kuulge, vanem!...»

Vanem ei saanud enam midagi kuulda, sest naabervagunist väljusid tüse ja soliidne meditsiiniteenistuse kapten Valentina Platonovna ja tema medõde hüüdnimega Väike. Jutt polnud määratud nende kõrvaldele. Kummatigi oli pataljoni komandöri armiliseks küntud näo ilme selline, et vanem pahvatas:

«Selge, seltsimees kapten!»

«Kas nende seas ohvitseri pole?»

«Üks on... Aga selline... nagu öeldakse, prillipapa.»

«Kutsu siia.»

Prille leitnant Sabir Baribajev ei kandnud, kuid välimuselt oli ta tõe-

poolest selline, et ära hullemat otsigi: põsed aukus, üleni lõdisev, silmad vesised, kõha rinda raputamas.

«Ta on haige,» sõnas ligi astunud Valentina Platonovna tasa, «külmetab enda surnuks.»

«Vanem,» käskis pataljoni komandör, «andke oma poolkasukas leitnandile.»

«Mis te? ... Miks?» imestas Baribajev.

«Täitke käsku, vanem!»

Bondarenkol oli uhkest poolkasukast kahju. Ta võttis selle aeglaselt ja vastutahtmist seljast. Korraga endast võitu saades välgutab ta äkki naeratades hambaid ja asetab poolkasuka Baribajevi õlgadele.

«Saa terveks, ära enam kõhi!»

«Ega te ise ei külmeta?»

Vanem pahvatas naerma.

«On alles veidrik! On alles pime see intelligents!» Bondarenko patsutas käega väliputdelit küljel ja pilgutas silma.

«Kui kaugel on lähim asustatud punkt, vanem?» küsis pataljoni komandör.

«Küüru taga.» Küüruks nimetas Bondarenko väikest kurgaani stepis. «Gorelõi ja Nejelõi küalani on veidi üle kolme kilomeetri.»

«Täiendus üles rivistada ja joostes, marss!» käsutas pataljoni komandör. «Leitnant, teie jääte minu juurde. Ja et keegi maha ei jääks, vanem!»

«Just nii!» karjus Bondarenko lõbusalt täiest kõrist.

Mõne minuti pärast jooksid komberdavad ja hüplevad inimesed lumme kukkudes ja taas tõustes mööda steppi. Kõigi kannul aga müdis-tas Bondarenko otsekui karjus. Naerust läkastades karjus ta:

«Rünnakule, Aasia!»

Baribajev krimpsutas virilalt nägu.

«Pole põhjust solvuda,» sõnas pataljoni komandör, «nad peavad ruttu sooja saama, muidu külmuvad ära.» Pataljoni komandöri hääles kõlas headus.

Nagu oleks ta tundnud seda headust enda peal, eemaldus medõde Väike Valentina Platonovnast, ligines pataljoni komandörile ja sosistas tema selja taga:

«Vasja-Vassiljok...»

Kuid pataljoni komandör astus kõrvale platvormvaguni juurde, millelt laaditi maha neljakümneviiesed ja miinipildujaid, ja hämmastas raevuka röökimisega kohmakaid kahurväelasi, kes pidid kahuri peaaegu külili lumme pillama.

*

Gorelõi külas võttis pataljoni komandör enda juurde Pjotr Tenovi, kes oli otsustanud paariks päevaks pataljoni jääda, ja Sabir Baribajevi. Meedikud sõitsid naaberkülla, kus asus järgmise ešeloniga saabunud polgustaap. Baribajevi jaoks andis Valentina Pavlovna kahju tundmata tollaegset kõige haruldasemat ja väärtuslikumat ravimit sulfidiini. Tolal aitas see kõigi haiguste vastu, päästis haavu mädanema minemisest, ravis tripperit, võttis nagu käega ära kopsupõletiku.

Kolmanda ööpäeva — puhkuse viimase ööpäeva lõpuks koostas Taškendi ülikooli dotsent filoloogiateaduste kandidaat Sabir Baribajev kolmekümnest sõnast koosneva vene-usbeki ja usbeki-vene sõnastiku ja paljundas seda. Täiendus koosnes tõepoolest meestest, kes vene keelt üldse ei osanud. Kümme-kakskümmend poissi, kes midagi mõistsid, korjasid sidelased ja kahurvälased endale, jalaväega aga oli häda. Kolmkümmend venekeelset sõna pidi iga usbekk ööpäeva jooksul ära õppima. Ja kõik komandörid, jefreitorist kaptenini, kindluse mõttes kolmkümmend usbekikeelset... «Pikali!», «Püsti!», «Hajuda, hajuda, hajuda!» Seda sõna käskis pataljoni komandör korrata kolm korda. Oli teada: Kesk-Aasia rahvustest võitlejad suruvad end tule all üksteise ligi, mis toob kaasa õigustamata kaotusi.

Sabir Baribajev pidi täiendusega tegema poliittööd. Ennelõunal juhendas pataljoni komandör teda eelnevalt.

«Peamine ülesanne on kasvatada vihkamist. Te mõistate ju, et viha ja viha vahel on vahe. Üks asi on sõduri viha, kelle maja on maha põletatud, ema tapetud, isa üles poodud, kes on oma silmadega näinud, kuidas lapsi maha lastakse... Teine asi on vihata ajalehe kaudu, tuhandeid kilomeetreid rindest eemal. On ju?»

«Ainult osaliselt,» vaidles Baribajev vastu. «Inimene on mõtleval olend. Pole tingimata tarvis näha, et ette kujutada, pole tingimata tarvis kanda isiklikku kaotust, et jagada üldist valu... Vastasel korral poleks Byron hukkunud Kreeka vabaduse eest, Svetlov poleks kirjutanud «Granadat» ega oleks 1937. aastal Hispaanias olnud internatsionaalseid brigade...»

Pjotr Tenov naeratas nukralt, pataljoni komandör vangutas pead. Baribajevil tõusis veri näkku. Ta ei märganudki, kuidas oli võtnud lektoritooni.

«Leitnant, sõda armastab lihtsaid ja selgeid loosungeid,» lausus pataljoni komandör. «Niipalju kordi, kui sa sakslast kohtad, niipalju ka tapal! Muidu ta tapab sinu! Nii on lugu.»

«Ja ikkagi ei tohi unustada, et lõppkokkuvõttes on sõda klasside-, mitte rahvustevaheline...» märkis Pjotr Tenov.

«Just nimelt, lõppkokkuvõttes,» rõhutas pataljoni komandör, «aga sa

«Ei hakka fritse kuulipildujast niitma loosungi all «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»»

Pataljonikomandör saatis Baribajevi sõdurite juurde, et ta vestleks nendega seltsimehelikult.

«Kas täiendus teeb meelehärmi, Vasja-Vassiljok?» küsis Pjotr.

«Sõjaks on nad seni halvasti ette valmistatud,» ohkas pataljonikomandör. «Saavad kergesti hukka. Mõtlen, kuidas neid kaitsta... Aga mille muuga sa rindel kaitsed, kui vihaga vaenlase vastu?»

«Osmiku tilluke aken kattus jäälilledega, teispool seinä ahju peal askeldas pererahvas, suur perekond: jalutu mees, tööd rühmav naine ja neli lapsukest.

«Mis sul Väiksega sai?» küsis Pjotr.

«Midagi ei saanud. Ja sellele jutule tõmban ka kriipsu peale,» katkestas pataljonikomandör järsult. «Ära pahanda, Pjotr,» lisas ta pärast hetkelist vaikimist. «On asju, mida ei mina ega sina saa muuta ega otsustada.»

Pjotr noogutas pead. Ohkas oma murede peale.

«Ma ei oleks vastu, kui mind degradeeritaks,» lausus ta mahorkaplotskit suitsetades. «Reavõitlejana oleks mul hoopis mõnusam olla. Ainult rindelt ära ma ei taha.»

«Tead ju, et mul pole praegu asetäitjat poliitalal... Vahest küsida diviisiülema käest sind?» küsis pataljonikomandör.

«Einoh, see on poolik otsus... Ah, mis... Las ma magan.»

Nad lebasid külge külje vastas kitsal puuvoodil. Kumbki neist mõlgutas veel kaua vaikides oma muremõtteid.

Pjotr Tenovi oli usaldamatus lõplikult ära piinanud. Mitte võitlejate ega otseste ülemuste oma. Uustulnukad diviisis pidasid teda venelaseks, veteranid armastasid ja hindasid teda, ei mõelnud sellele ega meenutanud seda, et Petja Tenov on sakslane. Ainult ülevalpool, armee ja rinde kaadriosakondades, kus paratamatult tuli tegemist teha ankeetidega, aga mitte inimestega, ilmutati rahutust. Rohkem kui kord oli diviisi saadetud käsk komandeerida Peter Tennoff nende korraldusse. Ja poliitosakonna ülem oleks korduvalt võinud teenida noomituse sellepärast, et ei täitnud käsku ega saatnud Peterit kellegi korraldusse. Üksnes seetõttu, et diviisi viidi iga natukese aja tagant üle ühe armee koosseisust teise, ühelt rindelt teisele, ei jõudnud masinavärk tööle hakata ja seni oli kõik hästi läinud.

Pjotr hoidus külge pöörast, et Vasja-Vassiljokki mitte üles ärata. Ise ta ei lootnudki kiiresti uinuda. Peamine, mis Pjotri südant vaevas, polnud mitte kaadriosakonna närvisaagimine, vaid kunagi justkui juhuslikult pähe kerkinud ja sealt enam mitte lahkuda tahtev kiuslik ja järeleandmatult pealeükkiv kinnismõte: mõte sellest, et kui ta

ise oleks armee või rinde kaadriosakonna ülem, ei usaldaks ka tema mingil juhul kedagi Peter Tennoffi Volga-äärsete sakslaste seast (kui palju on nende seas reetureid!), kes on pugunud diviisi poliitosakonda.

Pataljonikomandör ei liigutanud ennast, et mitte häirida Pjotri uinumist. Pataljonikomandör sai oma hüüdnime Vasja-Vassiljok 1941. aasta suvel, kui ta oli alles nooremleitnant ja rühmakomandör. Kutsuti teda nii viisi siniste silmade, linalakkjuuste ja kena näolapi pärast.

Tol kibedal taganemissuvel korjas Vasja-Vassiljok Narva all teelt üles umbes kuueteistkümnenda aastase valgepäise veriste marraskil põlvedega ja siniseks löödud silmadega tütarlapse ning pani ta istuma haavatute vankrisse. Tüdruk nimi oli Manja. Tema vanemad olid pommitamise ajal tulekahjus hukkunud.

Manja elas polgu medpunktis kõikide ühise ema Valentina Pavlovna juures. Tema tähelepandamatu eesnimi asendus hüüdnimega Väike. Öeldakse: armas pole alati hea. Väike polnud iludus, kuid võitis südameid tütarlapseliku hurmaga.

Loomulikust inimlikust tungist ülevuse ja puhtuse, aga samuti ka kõige liigutava ja lõbusa järele, laskis keegi lendu kuulduse, et Väike ja Vasja-Vassiljok on teineteisesse surmani armunud. Loodi legend, mis ei jäänud millegagi maha legendidest Tristanist ja Isoldest või Romeost ja Juliast, võib-olla isegi ületas neid oma draamatilisuselt. Otsekui tahtmatult vastu tulles kollektiivsele loomingule, lähenesid Väike ja Vasja-Vassiljok aegamööda teineteisele.

Midagi sellist, isegi suudlusi mitte, nende vahel polnud: olukord ei olnud soodne, peamine aga, et Väikest see ei huvitanud, Vasja-Vassiljokil jäi puudu mehisest otsustavusest ning kogemustest...

1942. aastal Kotlubanis Doni ääres asendas Vasja-Vassiljok edukalt lahingus hukkunud pataljonikomandöri, kuid langes samal päeval pikaks ajaks rivist välja: ta sai miinikildudest näkku ja pähe haavata. Vasja-Vassiljok evakueeriti kohe armeehospitali, kus oli suurte kogemustega neurokirurg.

Nagu ilmnes, polnud haavad eluohtlikud. Oma ilu pärast tundis Vasja-Vassiljok vähe muret. Ta isegi eelistas, eriti pataljonikomandöri kohal olles, mitte näida kena poisina, vaid mehise veteranina. Mööda armeehospitali koridore lonkides igavles Vasja oma pataljonist eemaloleku pärast ja igatses Väikese järele. Söönuna ja väljapuhanuna sai ta siin hospitalis äkki tõeliselt aru, et ta tegelikult armastab tüdrukut meeleheitlikult ja ta päevasest tukkumisest unetud ööd täitusid ägeda, meheliku igatsusega tema järele, igatsusega, mis tundus talle häbiväärsena ja magusana.

Saabunud hospitalist oma polku tagasi, tormas Vasja-Vassiljok enne juhtkonnale ettekandmist polgu medpunkti blindaaži. Väike tuli para-

GRIGORI SKULSKI

jasti sellest samast blindaažist välja. Mees sirutas käe tema poole. Kuid Väike ei viskunud talle kaela, nagu Vasja-Vassiljok oli unistanud, isegi ei ulatanud talle kätt, nagu oleks võinud oodata, vaid karjatas ja astus sammu tagasi. Ühest sammust poleks midagi olnud — ootamatus või nii . . . Kuid ta astus veel ühe sammu tagasi, ja veel . . . Siis taipas Vasja-Vassiljok, et ta on nüüd mees jalgpallikesta meenutava näoga, tegi täispöörde ja läks minema.

Väike seisis jahmunult. Ta ei jooksnud talle kohe järele, nagu oleks pidanud. Pärast aga oli juba hilja.

. . . Nüüd öösi, viimasel vaikselt ööl soojas onnis, mõtles pataljoni-komandör Väikesest. Ja kuigi ta oli kindlalt otsustanud, et nende vahel ei saa midagi olla, et ta ei võta mingil juhul vastu armastust hilinenud kaastunde tõttu, ilmus Väike talle unes. Ja tema hellitas tüdrukut nii, nagu polnud tegelikkuses veel kunagi naist hellitanud.

II

Veebruari lõpul ja märtsi algul oli sakslaste kaitse paljudes Kesk-rinde lõikudes hõredavõitu. Me tungisime edukalt ja kiirelt peale. Kummatigi, mida edukamalt edasi mindi, seda raskemaks ja viletsamaks läks. Tuisud matsid kõik teed umbe: rongid rohkem seisid kui liikusid; autosid rohkem kanti turjal, kui sõideti nende peal. Ainsaiks veovahendeiks olid kohalikele elanikele kuuluvad laamitsate ette rakendatud setukad. Kahurvägi jäi maha. Varustamine ei kõlvanud kuradilegi: vintpüssi kohta anti viis padrunit ööpäevas, muust ei maksnud rääkidagi. Sakslased aga tõmbasid teistelt rinnetelt jõudusid juurde.

Enne kui pataljonil võhm välja läks, võttis ta meie pealetungi käigus hooga rünnakuga ära Znobišino külakese: kaks-kolmkümmend lumemattunud jõekese nõlvale liibunud osmikut. Vastane pages nii käbedasti, et ei jõudnud isegi punast kukke valla päästa. Muuseas, kogu elanikkond — vanamehed, naised ja lapsed — oli juba kahte hurtsikusse kokku aetud, ukсед-aknad lukus ja kinni naelutatud ning põletamiseks valmis seatud. Mehi külas polnud, see oli tervenisti partisaniküla.

Kohe selgus, et Znobišinot polnud okupeerinud isegi mitte sakslased, vaid äraandjate jõuk — politseinikud, ülejooksikud, kriminaalkurjategijad —, kes end kõlavalt nimetas Kamenski brigaadiks (lõpuks sai tollest närukaelast Kamenskist üks reeturkindral Vlassovi lähemaid võitluskaaslasi). Bandiitidel olid partisanidega erilised arved, mõnedel kohalikest koguni isiklikud. Isiklike arvete puhul aga, nagu teada, omandab sotsiaalne viha seninägematu teravuse.

Pataljonikomandör käskis valve välja panna ja kas või raadio kaudu uuesti jalule seada katkenud side polgu juhtkonnaga.

Pataljon ründas ilma julgestuseta tiibadel. Ei paremal ega vasakul polnud naabreid, ja see toob alati kaasa halbu tagajärgi. Pealegi oli pataljon võitlusvõimeliste täakide poolest kõigest veidi suurem kui rood. Lahingubarustust linnunokatäis. Süüa polnud üldse midagi. Kohalikud elanikud elasid ammugi mädanenud kartuleist ja kartulikoortest kühpsutatud kakukestest, nii et neilt polnud midagi võtta.

Radistidel olid patareid nõrgaks jäänud; toidet oli vaja kokku hoida ja ka aega ei jätkunud. Kui lõpuks saadi side polgustaabiga, ei raisanud pataljonikomandör enam aega jutuaajamise šifreerimise peale. Et end lahtises venekeelses tekstis edasiantud radiogrammi kinnipüüdmise puhul mitte ohtu seada, otsustati kasutada usbeki keelt, pidades seda igasugusest šifrist paremaks. See oli Sabir Baribajevi geniaalne ettepanek, mille ta ka ise täide viis tänu sellele, et staabi sidelaste seas oli arukaid usbeki poisse.

Polgukomandör kuulas ära pataljonikomandöri kaks korda ümber-tõlgitud ettekande, sai temast siiski aru ja andis pataljonile käsu mitte-taganeda, vaid vastupidi, valmistuda ringkaitseks ja pidada vastu viimase meheni. Polgukomandör arvestas, et teiste allüksuste pealetung on peatunud vaid ajutiselt (tuisk on iga hetk lõppemas, kahurvägi jõuab järele, lennuvägi toetab). Omalt poolt lubas ta metsaradu pidi meile-viivitamatult lisaks saata niipalju «kurke» (mürske ja miine) kui võimalik, samuti ka padruneid, konserve ja ravimeid.

Znobišinost põhja ja loode pool laius lage maa, mida läbisid ainult harvad lumitunud seljandikud, idas ja kirdes oli tihe laas. Sellest metsast oli võimalik läbi hiilida ja kohalike elanike kaasabil viis kilomeetrit märkamatuks edasi liikuda.

Tõepoolest, raadioside polguga saadi keskpäevaks, aga kella neljateistkümne paiku ilmus tuisust kaks paari regesid koos Valentina Platonovna, Väikese, kuivikute, konservide ja kümmekonna suuskadel automaaturiga vanem Bondarenko juhtimisel, kes kandis endisest toredamatki poolkasukat.

Oodati veel üht rühma vanemleitnant Tenovi juhtimisel, mis oli igaks juhuks liikunud mööda teist rada. Rühm aga ei jõudnud pärrale. Ilmselt ei pääsenud see läbi, sest kella kuuteistkümne paiku kostis metsast ägedat tulistamist.

Kuulatanud tulevahetust, käskis pataljonikomandör Bondarenko automaaturitel ja Baribajevi rühmal appi minna. Kuid vaevalt olid võitlejad laskunud jõeäälele, kui nad sattusid ägeda kuulipilduja- ja miinipildujatule alla ja pidid pikali heitma. Tulistati metsast, mis tähendas sissepiiramist.

Kuni hämaruse saabumiseni ei tõstnud võitlejad pead ja varjusid järsu kalda taha surnud tsooni. Vaevalt oli hakanud pimenema, kui

otsustati Znobišinosse tagasi pöörduda, ent metsast pudenesid välja saksa automaaturid vaheldumisi Kamenski kõriloikajatega ja asusid rünnakule. Seal siis algaski käsikähmlus, milles usbeki kišlakkidest pärinevad võitlejad oma õiget palet näitasid. Nad olid nüüd juba talvevarustuses ja jõudnud harjuda tuisu ulumisega, õppinud maha suruma hirmu pommi- ja mürsuplahvatuste ees, kuid alles lähivõitluses, iidses nagu inimkonna ajalugu, tuli nende raev ja osavus täielikult ilmsiks. Nad libisesid löökide eest kõrvale nagu siud, torkasid tääkidega, kägistasid, peksid püssikabadega, heitsid vaenlasi ennenägematute võtetega endast eemale. Tappes töid nad kuuldavale mingeid kõrihäälilikuid, surid aga vaikides.

Rünnak oli tagasi löödud.

«On sul alles kotkad, poleks võinud arvatagi,» sõnas Bondarenko lugupidavalt Baribajevile.

«Mis teiega on, vanem?»

Granaadikild oli Bondarenko poolkasuka vasaku öla kohalt katki rebinud, mööda valget lambanahka voolas veri.

«Las ma seon kinni.»

«Ah, tühja!» Bondarenko sülitas lumme. «Peab kiiremini tagasi minema, seal siis Väike se...» Sõna lõpetamata löi ta vaaruma ja pidi kukkuma. Sabir Baribajev haaras tema võimsa keha, heitis terve käe oma kaela ümber ja hakkas teda lohistama.

Äkki kargas metsapimedusest välja veider kuju. Hea, et tuld ei avatud — saadi aru, et inimene on teise seljas: Pjotr Tenov saksa sõduri kukil. Pjotri pihku oli pigistatud püstol.

«Schneller! Schneller!» karjus ta.

Midagi seesugust polnud veel nähtud ei pataljonis ega polgus, näib, et isegi mitte kogu rindel.

*

Kaks hütti olid muudetud laatsaretiks. Ühes sidusid Valentina Platonovna ja Väike haavu. Teises lamasid sidumiselt toodud raskestihaavatud, nende seas Bondarenko, kelle aseme juures kükitas Baribajev.

«Kuule, Sabir,» lausus vanem valu pärast kõverasse tõmbudes, «ära solvu, et nimetan sind seltsimehe kombel ilma auastmeta.»

Baribajev löi käega.

«Tee minu heaks tead mida... Anna välipudel... Pane automaat padja alla ja lükka voodi akna juurde. Kui midagi juhtub, saan ma veel võidelda. Aga kui ellu jääme — surma ei saa, siis, vennas, varustan ma sind kõigega, kui tahad, nagu marssalit, tahad — nagu Žukovit, nagu Rokossovskit.» Ta naeratas nõrgalt. «Aga nüüd lase jalga!»

Sakslane Kurt Weiskopf kinnitas, et teda ei hirmutanud üldse vene ooberleitnandi püstol, vaid et ta lihtsalt oli juba ammu otsustanud esimesel võimalusel end vangi anda. Tõenäoliselt see nii oligi, kuid võib-olla Kurt ka valetas, sest oli küll õitsva tervisega, ent ilmselt aravõitu.

Tenovi rühm sattus metsas varitsejate kätte, jäi kuulipildujatule alla. Nähtavasti niitis kuulipilduja maha kõik viis sõdurit, hobuse ja kohalikust elanikust küüdimehe. Pjotril vedas äraarvamatult: ta lendas haavatuna käänakul reelt maha ja veeres sügavasse auku. Kohe puistas Pjotri üle tuisklumi.

Kurt sattus tema peale umbes kahe tunni pärast. Pjotr suunas püstitoru temale ja tahtis tulistada. Kurt karjatas hirmunult:

«Genosse!...»

Üldiselt leppisid nad kokku. Muidugi ei pööranud Pjotr püstolisuud Kurtilt kõrvale, kuigi käsi külmetas ja suri ära. Kuid kas siis tuliterve Kurt poleks leidnud vahendit haavatud ja poolkülmunud Pjotrist vabanemiseks, kui ta oleks tahtnud? Võib-olla ka tahtis, ent ei leidnud, sest teadis: Pjotril läheb päästikule vajutamine ruttu.

«Ma olen Hamburgi sadamatöölaine... Proletaarlane... Sotsiaaldemokraat,» seletas Kurt. Võib-olla rääkis tõtt, võib-olla ka valetas.

«Kurat võtku teda ja tema sotsiaaldemokraatiat,» sõnas pataljoni komandör. «Arutame parem sõjaasju.»

Pataljonikomandör istus laua ääres taburetil, sakslane tema vastas. Pjotri jalad olid sidemeis ja ta puhkas voodil. Õnneks olid mõlemad jalaluud terved.

Kõige olulisem seisnes selles, et Kurt oli oma diviisi koosseisus alles sel päeval Vjazma alt meie rindelõiku saabunud.

Pataljonikomandör jättis Kurti edasise küsitlemise Pjotri hooleks, ise aga läks radistide juurde.

Radistid võtsid polgu staabiga ühenduse. Pataljonikomandör kandis ette Weiskopfi ülekuulamisest saadud andmed (Sabir Baribajev tõlkis hoolikalt sõna sõna järel). Pataljonikomandör palus luba minna läbi-murdele juba täna öösi, sest piiramisrõngas polnud täiesti sulgunud ja oli veel mingisugust lahinguvarustust. Pataljonikomandör palus sama-aegset lööki või vähemalt pettelööki vastassuunast rinde poolt. Luba anti, aeg määrati kindlaks: kell viis null-null.

Pataljonikomandör käskis rühma- ja roodukomandöridel teha raskestihaavatute jaoks kanderaamid ja valida välja tugevad sõdurid kandjateks.

Pataljonikomandör ei teadnud, mida teha seitsmekümne või kaheksakümne naise, vanaäti ja lapsega. Ta mäletas, kuidas nad olid tulnud

välja majadest, milles neid kavatseti põletada. Tulid välja ja vaatasid maailma — naised peaaegu hullunud silmadega. Nad kaelustasid sõdu-reid ja nutsid. Vanaätid kõhisid, keerutasid plotskeid, alustasid kiirus-tamata juttu — nad olid rahulikumalt surma vastu valmistunud ja astu-sid inestamata ellu tagasi, teades, et seda pole niikuinii kauaks. Lapsed, need pildusid juba viie või kümne minuti pärast lumepalle... Mis õigus oli temal, Vasja-Vassiljokil, isegi sõjalise otstarbekuse nimel neid uuesti surmale määrata? Kuid millest siis veel pidi lähtuma tema, pataljoni-komandör, kui mitte puhtsõjalisest otstarbekohasusest!

Pataljonikomandör otsustas, tulgu mis tuleb, viia kohalikud elanikud läbi rinde, paigutades kõik tsiviilisikud koos haavatutega võitlusüksuste keskele.

Poliititöötajad, kommunistid ja kommunistlikud noored pidid kohe selgitustöö läbi viima.

*

Jätkates masinlikult jutuaajamist Kurtiga, sai Pjotr selgesti aru, et oli ise sattunud täbara supi sisse, ükskõik, kuidas asjad ka ei pöörduks. Seda, et kogu rühmast imekombel (ime pannakse kindlasti jutumärki-desse) pääses ainult Peter Tennoff ja et sakslase Peter Tennoffi päästis sakslane Kurt Weiskopf, ei anta kunagi andeks.

Muidugi, siin pataljonis ei tule kellelegi pähe teda kahtlustada, ja võib arvata, et ka poliitosakonna töötajad ei kahtle temas. Kummatigi ollakse vastuluures kohustatud kas või ameti pärast ja valvsuse mõttes kogu lugu kahtluse alla seadma. Pjotr ise käituks nende asemel kindlasti samuti.

Isegi kui kõik mööduks suhteliselt hästi, ei jäetaks teda poliitosa-konda, ja ka rindele ei jäetaks, vaid määrataks kuskile tagalasse min-gisse tööpataljoni. Siis aga ei saaks tema, Pjotr Tenov, enam sõdida, või-delda, nagu vandes on öeldud, oma verd või isegi elu hoidmata... Aga siis peab ta ka ise end lõplikult teise sordi inimeseks. «Kuid siis on parem üldse mitte elada,» mõtles Pjotr.

Kurt kandis sel ajal üksikasjaliselt ette «Kapitali» esimese köite sisu, lootes sel viisil oma lojaalsust tõendada.

*

Pataljonikomandör otsustas, et tal on õigus paar tunnikest magada. Käskjalg muretses talle vaikse omaette majakese sooja ahju ja sulgpä-tjades voodiga, ise aga jäi valvesse.

«Aitäh, Fjodor. Ärata pool kaks,» sõnas pataljoni-komandör.

Ta poleks kuidagi oodanud, et kohtab majakeses Väikest.

«Ma ütlesin Fedjale, et sa palusid mul oodata,» prahvatas ta.

Pataljonikomandör vaikis. Jäi ukse juurde seisma.

«Vasja-Vassiljok!» Tüdruk astus otsustavalt ligi, tõsis kikärvule, võttis tal kaela ümbert kinni ja surus huuled huultele. Ta puhus naela otsas rippuva petroolilambi klaasi suhu ja surus end pimeduses kogu kehaga mehe vastu... Tüdruk rebis sõduripluusi seljast, viskas seeliku ära... Siis tõstis mees ta üles ja kandis voodisse.

... Väike ei tundnud toimuvast mingit rõõmu, mitte midagi peale valu. Ta ei tundnud Vasja-Vassiljoki vastu ei armastust ega erilist õrnust. Ja talle sai ainult veelgi selgemaks ja ilmsemaks, et selle mehega pole talle seda kunagi vaja. Siiski oli Väike rahul ja isegi uhke enda peale. Ta oli ju sellest päevast alates, mil ta Vasja-Vassiljokist tema arme kartma lüües eemale taganes, isegi endale vastikuks muutunud ja tundis end alatu lojusena. Nüüd on kõik korras! Kõigest oli võitu saadud!

«Kallis...» lausus Vasja-Vassiljok tasa.

Tüdruk suudles teda emalikult laubale, pühitsedes ikka veel võitu iseenda üle.

«Valentina Platonovna lubas mind ainult tunniks ajaks ära... Seal on haavatud.» Väike hüppas voodist välja.

*

Kell 4.30, pool tundi enne piiramisrõngast väljamurdmiseks määratud aega avasid sakslased tule. Kahurid, haubitsad, raskemiinipildujad tabasid küla. Majade aknad lendasid eest. Medpunktis tungis mürsk seinast läbi.

Polgu staabist anti šifreeritult edasi: «Vastane teeb suurtükitule ettevalmistust. Operatsioon lükatakse edasi!»

Kell 5.15 jäi kõik vaikseks. Znobišinot ründama sakslased ei asunud.

Pataljonikomandör kogus allüksuste komandörid lühikesele nõupidamisele. Siis kuulsime me saksa valjuhääldajat:

«Andke alla,» soovitas pehme, võiks öelda, et näitlejalik hääl vene keeles, «milleks te asjata surma saate. Lööge komissarid ja juudid maha ja tulge meie poole üle. Meil on täna maitsev hommikueine: liha, pastet, leib, või, kohv ja sigaretid. Te olete sisse piiratud. Me teame, et teil pole toitu ja lahinguvarustus on lõpukorral. Me teame seda teie oma pataljonikomandöri sõnadest. Pataljonikomandör, anna kogu pataljonile käsk meie poole ületulekuks.»

«Toppige selle roomaja kõri kinni!» karjus miinipildurite komandör.

«Palju sul miine on?» küsis pataljonikomandör.

GRIGORI SKULSKI

Miinipildurite komandör laskis pea longu.

Valjuhääldajas mindi üle usbeki keelele ja Sabir Baribajev tundis ära ühe polgustaabi sidelase hääle.

«Miks peavad usbekid surema venelaste eest?» küsis hääl.

«Häbi!» pahvatas Baribajev. Ta haaras kätega peast. «Häbi kogu Usbekistanile!»

«Nonoh,» peatas teda pataljonikomandör, «te olete ju intelligentne inimene, dotsent Baribajev. Mis kuradi pärast peab rahvus lurjuste eest vastutama? Mis on minul pistmist Kamenski jõuguga? Sureval vanem Bondarenkol hitlerlaste tallalakkuja Stepan Banderaga? Teil selle limukaga? . . . Ei, rahvus ei vastuta oma reetjate eest. Ta hävitab need varem või hiljem!»

Sabir Baribajev noogutas pead. Kuid reeturite hääled kõlasid teineteist välja vahetades edasi. Mida sai seal välja mõelda? Mida sai neile häälele teha? Kuidas välja kannatada? Kas ohverdada viimased miinid? Minna vandudes kuulide alla, tormata kohale ja kägistada paljaste kätega?

*

Ätid, naised ja lapsed ei läinud majadesse laiali. Nad kogunesid instinktiivselt summa ühes juurviljaaias kolhoosi majandushoonete vahel. Naised kartsid, et viimati lähevad omad ilma nendeta minema. Poisid olid sõjast erutatud, aga ättidele oli kõik kama.

Näitlejahääl valjuhääldajas läks veenmiselt üle hirmutamisele:

«Saksa väejuhatuse hoiatab, et juhul, kui keeldutakse kapituleerumast, hukatakse kõik külas viibijad, olenemata tervislikust seisundist, soost või vanusest. Saksa väejuhatuse . . .»

Äkki astus kohalike elanike salgast välja närudesse mähitud teravainaline umbes kaheistkümnendaastane tüdruk, tema kannul aga poisikesed, üks, teine, kolmas — väike, pisem, päris tilluke. Too tüdruk võttis rinnalt, närude seest pioneeri kaelaräti, lehvitas seda ja hakkas laulma. Ta ei laulnud ükskõik mida, mitte «Katjuušat» ega «Püha sõda», vaid «Internatsionaali», ja poisid laulsid kaasa. Nõrgad lapsehääled suutsid vaevu võistelda tuule ulumise ja näitlejaliku kõne kõuemürinaga. Kuid naised sekkusid vaistlikult laulusse . . . Kähinal hakkasid kaasa laulma vanamehed. Äkki kostis tühjadest aknaaukudest, mürsuaugust medpunkti seinas, pööningult, kus istusid kuulipildurid, «Viimse võitluse maale . . .»

Imetusväärne, kuidas kõlas fantastiliselt enneolematu mitmekeelne *a cappella* koor tuisusel surmaööl. Selle koori kõla oli sedavõrd jahma-

tama panev, et valjuhääldaja jäi vait, nagu poleks ka reeturid ja fašistid julgenud laulu katkestada.

*

«Minna allüksustesse laiali! Läheme läbimurdele!» käsutas pataljoni-komandör.

*

Ma ei hakka täpsustama, kes jäi lahingus ellu ja murdis omade juurde läbi, kes langes. Igatahes ei hukkunud kõik, muidu poleks seda lugu jutustatud. Kuid kõik ei jäänud ka ellu, sest siis poleks sõda sõda.

Tõlkinud VALEERIA VILLANDI

Louis Aragon

DON QUIJOTE TUBA

(Peatükk poeemist „Luuletajad“)

Kui ka luust ja lihast ja tulest hobust igale ulmetäkule aina eelistab rüütel
Siis sellele kes ratsasõidust ei hooli ja keda ei eruta higine karv ega
hirnumine

On kivist hobune ometi suurem oma soklil igavesti tagajalgel püsti
Ometi joovastavam oma tarbetu lakaga mis tasa koos päiksega liigub
Ja tuhku karvaga mil vaheldub vari

Kui hõõgub või jäine loom mehe reite vahel lendlev

Loom karistatav käega peatatav peoga

Nii on sõnad mu suuski kui kivist hobune

Ja nad kõlistavad kõiki kuljuseid kujutusvaljail

Ja nende nahksus pidurdab järsult mõttehoogu

Nad lähevad mu lausete lihha

Ja kannatan mina kui mõistus mind haavab et juba kaugemale jõuan
sellest mida ta mõista lubas

Olen veristatud väljaist ja ükski sõna pole enam selline

Nagu ta selle liikvele ajas Ta ütleb muud kui ta ütleb

Muud kui ta on öelnud Ma joobun

Sellest kuidas kasutan inimtulusi ja värisen

Ei tea isegi mis toimepandud teotusest mis roimast

Oma kanda võetust mis keelereetmisest

Ja ometi kui tänavakivid veerevad kaovad mu eest kukuvad pörkavad

Ei sure mõte mitte vaid temast saab miski muu

Millele keegi muu peale minu poleks eluõigust andnud

Miski muu kui see sillutisele vastav galopp kui see sõit

Siit sinna ja mitte kaugemale

Miski muu kui postiühendus sõiduplaaniga kummaski otsas kindla
nimega linn

Miski muu kui mõtte teekond miski muu

Kui vältimatu keskpäev pärast hommikupoolikut

Miski muu miski muu igavesti muu ja ma kuulen

Iseennast hämmastunult iseennast silpide kahekordses kajas

Nagu mees kes mägedes paneb veermeile jala

LOUIS ARAGON

1685

Ja sealsamas tunneb pagevat kogu pinda olgu taldki kuitahes mõistlik
Nõnda pagevad sõnad üksteist kaasa kiskudes ja ei saa sundida
seisma

Ei rünkade raksuvat kiirust ega algavat pööritust
Ei määratut tolmupilve hõljuvat hullu hägust
Ega metsikut kaja mis pangalt pangale pörkab nagu peeglist peeglisse
pilt

Ja enam ei piirdu endaga miski vaid iga sõna
Toob endast välja langusetähenduse paljastusjõu
Nii et see mida ma ei ütle tungib sellesse mis ma ütlen
Nii et tugevam on sõnade kaasakiskuvus kui unistus mis nendele eelnes
Nii et ma kandun kui õlekõrs murdlevale merele
Nii et ma olen mängukann mis ei saa uue otstarbe vastu
Kui see aga ta eluajal avastatakse
Ja mul pole võimu oma keele üle mis on korraga vool ja voolu põhjus
Mul pole võimalik hääldamata jätta noid häälikuid joobumusraskeid
kui mustad viinamarjad

Ma ei või teeselda et ma noid hääldanud pole
Kõigest üleülemliku kõneande jõust mis mind veeretab pöörab ümber
paiskab

Ja mida te väga kehvasti ära seletate viletsa sõnaga luule
Mida topitakse küll siia küll sinna

Etleja peatub ja me näeme et ta on juba vana
mees kahtlemata hispaania stiili toas kus on kõrge
lagi liigendatud tuhmunud kuldliistudega seintel
tuhanded odad või piigid kuna
nahkhiiri ripub baldahiinidel kardinail raudrüüde
käistel

ja et pole tuld ei helgi rasked tumedad mööblid
vastu nii et milleks küll kõik see jutt ja see suure-
sõnaline manitsuskõne pimedas aga mis seal teha
see hakkab jällegi kostma jällegi nagu poleks
midagi nagu

midagi poleks maailmas muud kui see jutupuhu-
mine ei saa kuidagi seda peatada

Jõudmata vaadata tagasi olengi oma pika elu lõpu ligidal
Nagu mõne juhuslikult öeldud lause lõpu ligidal
Eile oli lapsepõlv ja ei jõudnudki ma kätte tõmmata oma kevade samet-
kindaid

Kui olin juba hambutu tudi kellest enam ei ole ronijat märke

LOUIS ARAGON

1686

Nooleka rüpega läbimurdjat merest mis minuga hooras ükspäinis oma
 laineraha eest
 Meest kes paneks enda all ohkama ilu
 Ise märkamata olengi enda viimasel piiril
 Kust võid vaid tagasi vaadata sest et su ees enam midagi pole
 Ja mis tõelist rõõmu sa lobiseja sealt enam näed
 Tuleb tunnistada et oli mis oli ega midagi muud ei midagi muud ja sina
 ei saa seal midagi muuta
 Parandada taasalustada maha tõmmata ümber teha töödelda kui proosa-
 teost
 Ei midagi muud Kõik mis sa olid see jääbki sa ei saa enam midagi tagasi
 võtta
 Paat on päästetud valla ja lõpuks
 Alalugu on ta hulpinud väljaspool su võimupiiri
 Sa vaatad oma minevikku sel meeleheitlikul näol mida sul peegli ees
 üha olen näinud
 Sa ei saa enam midagi teha minevik on muudetamatu
 Ja kokkuvõtteks pole sul öelda midagi muud
 Ei midagi muud veel kord ei midagi muud sest su peatsele varjule ei
 lööda
 Matusekellagi muud sa vaene mees
 Seal sa seisad oma keele muulil
 Nagu kustunud majakas vastu tähita taevast
 Ja su ees on vaid aja ühetooniline murdlainetus
 Seal sa loed üle kui veeringuid seda mida lõpuks näid olevat öelnud
 Ja ei ole ses viletsuses kole see nälg mis sul on
 Vaid et ainult see viletsus ongi olnud ja selle häda igavene eluase
 Nagu maja ilma majapidamiseta
 Kõik need imed mis mulle tundusid nii kõnekad
 Mu kiilvee mühas ja kajakatiibade paginas
 Kõrvus ja pahemalt poolt mind saatvas
 Delfiinide sujuvas sukeldumises Oh on mida naerda
 Vaata hoolega kui kiilas on see kõik
 Sinu luule oh on mida naerda nii et kas või nõrke
 Naerda ja nuuksuda ses suures tühjas ja külmas toas
 Kus keegi peale sinu sind ei kuula
 Ega midagi räägime sellest mis on su luule

Ta on tõusnud sest on sõnu nagu see mis pane-
 vad tõusma ja ma panin tähele kohe kui ta esimene
 kord ma ei tea enam mis seoses ütles sõna luule et
 ta niudeist käis läbi see nõksatus see väike istmiku-

LOUIS ARAGON

kergitus põgus mehaaniline põrgatus mida sõn-
dega ei saa seletada ja mis näis mingi moraalse
Babinski refleksina nii et ma ütlesin endamisi et
mitte keegi eriti mitte mina ei ole teda koputanud
peopesaga ega arstihaamriga mis avastab mingi
nägematu haiguseilmingu salajases mõttemehhanis-
mis selle kõige peenemate harude seostes üdis gee-
niuse ajupoolmeis jah geeniuuse omis sest teatavasti
teatris on kokku lepitud mitte hetkegi kahelda et siin
on tegemist geeniuusega või siis küsin ma juba et
kus siin on draama Aga tst kuulake

Su luule ah ah Sa teed mulle haiget
Su luule kas sa ka taipad kuidas sa seda ütled nii täispuhutult
Suu pruntis ja põsk kui triitoneil mütoloogias
Su luule selles kuidas sa seepeale kallutad pead
Ja vahid segasi silmi lõpmatusse on midagi
Mille veidrat mõõtmatus sa kahtlemata kunagi ära ei mõõda
Su luule kui naiivne see väike kida su keelel
See sõna mis teeb sust peaaegu viienda a klassi õpetaja
See sõna kui pööninguaken su totruse taevas see sõna kui võti
Su hinge hämmastavasse kohtlusse
Ent kas see ei nüli nahka su huulilt kui ta tuleb kui ta merikarbina
kõmab
Su luule no kuhu küll on jäänud su pea
Ei saa sust iial muud kui paremal juhul mingi pühapäevakunstnik
Nigel pühapäevakunstnik
Kes päris ei virgugi oma nädalast leides eest seitse päeva kuivanud
värvid
Luhtunud pühapäevakunstnik
Kel pole kätt tabada ei pintsli ega mõtet
Rabatud näoga oma lõuendi ees kuhu uskus visandanud nähtamatut
Õnnetu pühapäevakunstnik kes mõõdab oma päeva
Ega suuda end puhastada nädalast mis tuleb pühapäevagi kaasa kui
vari
Kui tüütu armuke kellega õiendama peab liigagi kaua
Kõik elupäevad lõpuks mis ongi vaid ühe pika nädala omad
Ja õieti polegi muud pühapäeva kui lõpuks su surmapühapäev
Sa kõneled oma luulest ja sa ajad end sirgu nagu
Käiks rivi eest läbi kindral kellele tahad endast jätta muljet
Sa kõneled oma luulest otsekui oleks see elavalt su käe kõrval ja sa esit-
leksid meile abikaasat

LOUIS ARAGON

1688

Armas mees provintsivastuvõtude aeg on läbi
 Mitte keegi saad aru mitte keegi ei kirjuta telefoniabonentide raamatusse
 oma nime järele luuletaja
 Isegi kui seda nime on neetud ei ole see päästnud seda olemast naeru-
 väärne
 Nagu koera sappa seotud sinine emailkastrul mis mõraneb tänavakividel
 nii et mõlgid näitavad musta rauda
 Kui keegi end kuskil kasarmus selle sildi all esitleks võid aimata
 Seda nööki koridorides ja õppustel või juba kohe
 Kujutle niisugust aadamaülikonnas noormeest
 Kes vastaks niimoodi vastuvõtukomisjonis
 Ent mida öelda siis veel raugast kes on läbi käinud lõpmatu elutee
 Ja kel ei ole teha enam midagi muud kui sortida oma vanu kirju
 Kes ütleb endast et ta on luuletaja nagu oleks see loomulikem asi maa-
 ilmas
 Jää selle juurde ja kirjuta alla
 Ole vait ära räägi oma luulest

Ta on istunud pea käte vahel valu närvides Ta
 kõrvad kumisevad või vahest polegi see kujutus vaid
 mõne teenija samm kuskil maja teises otsas või
 mõne lapse kisa õues Inimesel pole kerge eraldada
 oma mälestusi sellest mis tegelikult toimub ta elamu
 nähtamatuis osades koridorides või pööningul Ker-
 gesti segunevad sulanevad kõlad Märkamatuult jär-
 givad nad takti Siis öeldaksegi et kõrvad kumisevad
 Lausa salakavalalt algab see masinlik luupainaja
 mingi vaevalt märgatav või märgatamatu silp täiust
 mis meenub ja imbub täis muusikat veel mitte mõtet
 mingi variatsioon alguses tühine poolavali huulil
 mingi maik mis näib kätkevat vähem kui sõna osake
 sest sõnast äkki elav küps hingestatud mingi lõhn
 sest sõnast mingi mahlane ploomimaik säsis ja keel
 mängimas tuumaga Issand Jumal mis sõnade õie-
 kuu mis taastulek taaspuhkemine nagu kuulduks
 koolimaja õues pallipõrgatusi silm luurab ja käsi
 ootab kogu keha on valmis tagasi lööma otseku
 otseku nüüd pörkaksid kokku kalliskivid

Otseku see taasleitud mäng poleks mäng meie
 mõttes vaid see hasart see kõigi asjade tagasivõit-
 misiha mis annab kõigele oma traagilise mõtte ja

LOUIS ARAGON

teeb mingist kullist ja kirjast alati elu ja surma küsi-
muse

Ta on istunud pea käte vahel ta kuuleb kelli
ma vähemalt usun et need on kellad
kellad mis on nüüd kõik see kumin ta silmade
sügavik ta olemuse pulss ta elu ja ta surma samm
Tähelepanu ärge kõhige ta hakkab kõnelema ta
kõneleb

Ma kõnelen oma luulest

Niipea kui see otsus vastu võetud tekib sügav vai-
kus ja tasapisi tuhmub või kustub dekoratsioon
vähemalt raamatud lauanurgal ja kummuli tindipott
kulumiskirjad seintel paberitükid nagu longuvaju-
nud liiliad kastesed pojengid öö tolm kõikjal on
mingi muusika vähemalt mingi valgus otsekui värske
vesi suus pärast pikka matka huulte noorus korraga
langenud palavik kitarri timmimine hääle proovimine
ja põlv väriseb pilli all ja põial kehtel üllatub la'st
mille ta äratav mingite lillede lõhnast kuskil vaasis
mida kunagi keegi teine pole toonud

nii et pole enam võimalik taibata kes tegelikult
kõneleb või kust tuleb laul

ja kõiksus on puhas nagu võib olla puhas mõni
nägu

Tõlkinud AIN KAALEP

MAAILMAGA KOHANDUMISE PROBLEEMI MEILE LÄHEDASI TAHKE

Aastavahetusel siirdume raamatuaastast Koperniku-aastasse. Koperniku sünnist poole aastatuhande möödumise ülemaailmseks tähistamiseks on põhjust eeskätt seepärast, et Koperniku loodud päikesekeskse maailmapildi aktsepteerimine mingi rahva, ühiskonnaklassi või kitsama sotsiaalse rühmituse poolt on nende kollektiivse teadvuse taseme huvitavaks iseloomustajaks. Koperniku-probleem on siiski ainult üks — kuigi seni tähtsaim — aste probleemistikus, mis käsitleb inimkonna järkjärgulist kohandumist kosmosega teaduse ja tehnika edenemise rütmis. Probleemistik ise seisneb vastava mõtteviisi arengu jälgimises ühes kindlas suhtes kõigi pidepunktide põhjal, mida kultuurilugu võiks pakuda. Nendeks pidepunktideks on eelkõige meie vanema trükisõna varumud.

Maailmaga kohandumise probleemistiku algtasemeks võib lugeda topotsentrilist maailmapilti. Selle klassikaliseks näiteks on mui-naskreeklaste kujuteldav maaketas, mida ringina ümbritseb ookean. Näiteks võib tuua ka meie esivanemate topotsentrilise maailmapildi, mida on kirjeldanud J. Hurt ettekandes noortele eesti haritlastele Peterburis (Eesti astronoomia, 1899), ja analoogilise pildi «Kalevipoja» XVI loos («Teekond maailma otsa»).

Merenduse ja hiljem lennunduse arenedes tuli inimkonnal tervikuna harjuda ja ta harjuski mõtlema Maa ümarust tunnustava geotsentrilise maailmapildi kohaselt. See oli inimese uus kohandumine, mille käigus indiviid pidi loobuma mõttest, et tema kaasinimeste seas on «perifeerseid» olendeid.

Kosmose hõlvamine päikesesüsteemi ulatuses on rahvahulkade silmis muutnud elavaks reaalsuseks heliotsentrilise maailmapildi. Üldine kohandumine sellega on niisiis meie ajastule omane vaimne protsess, mille dikteerib massikommunikatsioonivahenditega levitatava informatsiooni sisu, eriti võimalused visualiseerida inimese tegevust kosmose hõlvamisel ning anda selle tegevusega sünkroonset radioreportaazi. Niisiis kohaneb tavaline inimene heliotsentrilise maailmapildiga veel enne, kui ta päikesesüsteemi hõlvamise praktilist kasu tajub või ise kosmoselennu teeb.

Popularisaatorite vahendusel sugereerivad kosmoloogid rahvahulkadele kohandumist enda tunnetatud universumimastaabiliste maailmapiltide või -vormidega. Kuigi nende suhtes seisukoha võtmiseks üldine sotsiaalne vajadus praegu veel puudub, lubavad need siiski aimata uut

laadi massilise kohandumise tendentse. Komplitseeritud maailmapiltidele on iseloomulikud nendesse kätketud taevakehade-süsteemide pluralism ja hierarhilisus. Kopernikliku kosmoloogilise pluralismi teke on ajalukku läinud ühenduses Giordano Bruno filosoofiaga, kes omistas tähtedele päikesesüsteemi omadused, s. o. luges neid planeetidest ümbritsetud päikesteks. Hierarhilise maailmapildi kujunemine aga algas üleminekuga heliotsentrismilt galaktotsentrismile. Siin oli psüühiliseks tõkkeks vajadus kohanduda mõttega, et kõrgema astme süsteemidel ei tarvitse olla füüsiliselt domineerivat silmatorkavat tsentraalkeha, n.-ö. kõrgema astme Päikest. Loodusteadlased ületasid tsentraalkeha eksistentsi nõude teoreetiliselt. See toimus 1840-ndatel aastatel. Kuigi sellal oli statistiline mehaanika veel lapsekingades, üritas Tartu tähetorni juhataja J. H. Mädler näidata, et kujutelm ilma tsentraalkehata tähesüsteemist on mõeldav, sest saab oletada, et tähed tiirlevad lihtsalt süsteemi mõttelise raskuskeskme ümber.

Uuelaadset kohandumist nõuab maailmapilt, mis on rajatud bioloogilisele pluralismile — ootusele, et elu on mitte ainult meie planeedil, vaid mujalgi universumis. Selle sugemeid leiame juba vanadelt kreeklastelt (orfikutelt), rääkimata Nicolaus Cusanusest, Brunost, Campanellast või Descartes'ist. Nn. UFO-loogia ümber massikommunikatsioonivahenditega loodud kõmu oletatavasti osutab algavale massilisele ennatlikule kohandumisele bioloogilise pluralismiga. Tallinna kalendri lugejaid püüdis selle koostaja, kohaliku gümnaasiumi professor G. Himsel aga juba 1646. aastal harjutada mõttega, et Kuul ja planeetidel võib leiduda inimesi, loomi ja muid kreatuure.

Hoopis uut, järjekindlalt dialektilist mõtlemisviisi eeldab tänapäeva teadusliku kosmoloogia aktsepteerimine. Füüsilise sümmeetria nõuetel rajaneva antimaaailma tunnustamine oleks abstraktse maailmapildiga kohandumise alguseks. Nähtavasti oleks see võimetekohane põlvkonnale, keda koolimatemaatika uuenevad programmid harjutavad mõtlema abstraktsemalt, kui olid harjunud eelmised põlvned.

Vastus küsimusele, millal ja kuidas tungisid geotsentrismi ideed meile ning kuidas nendega kohandusid rahvastiku eri kihid, kipub kaduma aegade hämarusse. Geotsentrismi levik pidi toimuma kahel nivool: aristoteleslikul populaarsel ja ptolemaioslikul täppisteaduslikul tasemel. Aristotelesliku maailmapildiga — mille katoliitsismiga olid lepitanud Albertus Magnus ja Aquino Thomas — olid arvatavasti kursis kõik need tuhatkond vanaliivimaalast, kes oma hariduse said Kesk-Euroopas ja Põhja-Itaalias. Need olid enamasti kanoonikud (toomhärnad), kelle silmaring pidi olema lai, või teoloogid, kelle ettevalmistusse pidid kuuluma praktilise astronoomia sugemed, et osata orienteeruda kalendrikorralduses ja organiseerida kellaaaja määramist (neil tuli õpetada köstreid reguleerima päikesekellade abil kirikute ja raekodade ajanäitajaid). Kalendrikorralduseks vajalikud teadmised andis nähtavasti astronoomia, mida esitati vabade kunstide *quadrivium*'i raames kas keskhariduse lõppastmes või kõrgema hariduse algastmes. Õpetus õige aja määramisest — gnomoonika — võis hiljem figureerida ka erikursusena, nagu oli rootsiaegses ülikoolis.

Ptolemaiose kosmoloogilise traktaadi, nn. *Almagest*'i kohta arvatakse, et sajandeil, mis eelnesid trükikunsti leiutamisele, võis igas eurooplaste

põlvkonnas sõrmedel üles lugeda selle tundjaid ja mõistjaid. (Ptolemaiose kosmoloogilise traktaadi esimesed kaks konarlikku tõlget ladina keelde tehti XII sajandi teisel poolel: üks kreeka, teine arabia keelest; viimane sai enam tuntuks.) Kui ptolemaioslikust kosmoloogiast sellal üldse midagi Maarjamaale jõudis, siis esmalt vahest XIII sajandi teisel poolel Tallinna dominiiklase Mauritiuse kaudu, kes Kölnis kuulab Albertus Magnuse loenguid. Viimane kui kahe aristotelesliku astronoomilise traktaadi autor võis olla mõnevõrra kursis ka ptolemaiosliku kosmoloogiaga ja võis seda tutvustada oma õpilastele. Et XIII ja XIV sajandil pidi meil liikuma laia huvide ringiga isikuid, sellele vihjavad tollest ajast pärinevad Pariisi loengute konspektid (nn. *Meditationes*), mida Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilitatakse.

Pole selge, kas orduriigi päevil üldse Eesti alal seesuguseid koole oli, kus kosmoloogiast võis juttu olla — kas mõne siinse kooli programmis võis olla *quadrivium*. Fr. Amelungi oletus, et selle tõenäosus oli suurem just varasemal ajal, kui Läänemere ääres ülikoole veel polnud, tundub küllalt loogiline. Kontaktide vähesusele astronoomiaga osutab asjaolu, et meie raamatukogudes nähtavasti ei ole ühtegi orduaegset eksemplari keskajal üle kolme sajandi kasutusel olnud astronoomiaalasest «standard»-käskkirjast «*Tractatus de sphaera mundi*», nimelt dominiiklase Sacrobosco (Sacro busto, John of Holywood) sulest, mis on koostatud Pariisis 1256. aastal, s. o. mõnikümmend aastat enne Tallinna Mauritiuse sealviibimist. Trükituna saavutas traktaat tohutu leviku. Poolteise sajandi jooksul peale trükise ilmumist 1472. aastal tuli sellest veel üle saja väljaande, sealhulgas rida saksa-, itaalia-, prantsus- ja hispaaniakeelseid.

Mida hilisem on väljaanne, seda rohkem on seda täiendatud kommentaaridega, kuni need hakkasid Sacrobosco traktaati ennast asendama. Uue gregooriuse kalendri tegeliku väljatöötamise lõpuleviija jesuiit Claviuse ulatuslikke kommentaare loetakse täiuslikemateks omataoliste hulgas. Nende 1608. aasta väljaanne on olemas Teaduste Akadeemia Tõraverre observatooriumi raamatukogus. Kommentaarid on aga meile sattunud tõenäoliselt alles XIX sajandil, kui W. Struve Tartu ülikooli tähetorni raamatukogu komplekteeris. Ilmselt keerulisemal viisil on Tõraverre jõudnud Weceslaus Fabri de Budweyszi lühikommentaari-dega väljaanne 1508. aastast. Pühendus osutab, et W. Struve filoloogist vend C. Struve on selle kinkinud ülikooli esimesele kvalifitseeritud astronoomile prof. Pfaffile. Varakult näivad olevat meile jõudnud Wittenbergi ülikooli kasvandiku H. Beyeri kommentaarid 1561. aastast, mida säilitatakse TA Teadusliku Raamatukogu baltika ja haruldaste raamatute osakonnas Tallinnas. Veel hoitakse samas Sacrobosco traktaadi väljatõrjuja Th. Blebeliuse «*De sphaera . . .*» 1629. a. trüki eksemplari, mis algselt kuulus Oleviste avalikule raamatukogule. Näib, et varakult on meile jõudnud ka Tallinna linnaarhiivis leiduv keskaja populaar-teadusliku kirjanduse klassikaline näidis — Augsburgis 1540. aastal trükitud rahvakeelne «*Elucidarius*», kus maestro ja õpilase dialoogis tehakse juttu «igasugustest jumala olenditest, inglitest, taevast, tähtedest, planeetidest . . .». Õpilane ei jäta küsimata sedagi, kuidas antipoodid Maa küljes püsivad.

Raske on otsustada, kas mõned vanaliivimaalased said heliotsentri-
lise mõtteviisiga kontakti juba selle kujunemise käigus. Et antiikaja
pütaagorliku heliotsentrismi taaselustamise lähtekohtadeks tuleb lugeda
Bologna ja Ferrara ülikooli — kreeka kultuuripärandi varamuid, kus
Kopernik süendas oma astronoomilisi teadmisi vastavalt aastail 1497—
1500 ning 1503 ja kus idanes «antiaristotelism» üldse, siis tuleks just
sealt ka neid võimalikke kontakte otsida. L. Arbusowi tuntud Vana-
Liivimaa statistika näitab, et Bolognas õppis aastail 1456 — 1525 vähe-
malt 12 vanaliivimaalast. Näiteks oli aastail 1456 — 1457 Bolognas Pet-
rus de Wedberg Saaremaalt. Aastal 1498, s. o. aasta pärast Nikolai Ko-
pernikut, immatrikuleeriti samas Georgius de Wedberg, *praepositus Osi-
liensis in Iflandia*, nagu matriklis seisab. V. Millerile võlgname selle olu-
lise fakti unustusest päästmise, et Saaremaa toompraost (kanoonikutest
koosneva piiskopinõukogu ehk toomkapiitli esistuja) Georg Wedberg,
varem Rostockis, Erfurdis ja Leipzgis studeerinud mees, viibis Bolog-
nas samaaegselt Nikolai Kopernikuga ja ta venna Andreelega.

Itaalia ülikoolides, kuhu tollal tuldi õppima peaaegu kõikjalt Euroo-
past, oli üliõpilaskonna immatrikuleerimise ja õppetöö korraldamise
aluseks geograafilis-keeleline koondis, nn. *natio*. Immatrikuleerituna-
ühe ja sellesama teaduskonna üsna väikesearvulisse koondisse, Nikolai
Kopernik ja Georg Wedberg ilmselt tundsid teineteist ja liikusid lähe-
dastes ringkondades. Varasemad teatmeteosed on märkinud Georg Wed-
bergi isegi vendade Kopernikute toetajana (näiteks «Allgemeine Deut-
sche Bibliographie»). See väide põhineb siiski usutatavasti eksitusel, mis
on tekkinud sajandeid hiljem ühe lühendi vale tõlgitsemise läbi: *prae-
fatus* Georgiuse asemel loeti ekslikult *praepositus* Georgius.

Seni pole küllalt tähelepanu leidnud erilaadsed kontaktid Warmia ja
Vana-Liivimaa vahel. Warmia piiskopkond, mille eesotsas pikemat aega
seisis Koperniku kasuisast onu ja kus Kopernik ise sai kanoonikuks juba
Bologna stuudiumi ajal, allus tollal Riia peapiiskopile (Warmia piiskop-
kond moodustas enklaavi Preisi ordumaade sees ja tema keskus Frauen-
burg — nüüdne Frombork — asus Danzigi ja Königsbergi vahel). Koper-
niku päevil oli rida Warmia kanoonikuid, enamikus nähtavasti koha-
kaasluse alusel, kas Tallinna, Tartu või Saare-Lääne piiskopkonna ka-
noonikuteks, nagu selles võib veenduda L. Arbusowi teatmičku lehitse-
des. Näiteks Tallinnas olid kanoonikuiks Chr. de Suchten ja H. Nidder-
hoff (Niederhoff); Tartus L. Niederhoff (kellel oli tegemist ka Saare-
mäaga, samuti nagu kanoonik A. Bischoffil), vististi kõigis kolmes piis-
kopkonnas aga M. Ferber, kellele Saaremaal prebendi näol kuulus Pa-
rila mõis, ja A. Sculteti.

Selle kohta, et nimetatud kanoonikud olid Koperniku lähemad kollee-
gid, soosijad või sõbrad, on ühelt tema autoriteetsemalt biograafil-
L. Prowelt rida pidepunkte ja teatmeid. Nii loeme, et Ferber oli Koper-
niku onu järel Warmia piiskopiks (1523 kuni surmani 1537), ühtlasi Tal-
linna, Tartu ja Lüübecki toomhärraks. Tallinna piiskop soovitas Warmia
kanoonikuks meedik Em(me)richi, kes Kopernikut ravis ja kellele Ko-
pernik pärandas oma arstiteadusliku käsiraamatu. L. Niederhoff oli ka
üks nendest, kes Koperniku haigevoodi juures viibis. H. Nidderhoff sai
1501. aastal üheaegselt vendade Kopernikutega loa siirduda meditsiini-
stuudiumiks Itaaliasse. Tollal oli meditsiin tihedalt seotud astroloogiaga.

Ka Kopernikust tuli tunnustatud meedik pärast vastava kvalifikatsiooni omandamist Padua ülikoolis.

Nimetatutest kõige tihedamalt — ja seda eriti teaduslikus mõttes — oli Koperniku saatus seotud A. Sculteti omaga. Mõlemad töötasid mõnda aega piiskoplike valduste kartograafilis-geograafilisel uurimisel. Muide, see, et Kopernikul tuli hakata geograafiks, oli nähtavasti tema astronoomia-alases töös muude takistuste kõrval üheks piduriks. Sculteti lõpetas oma tööd Liivimaal 1529. aastaks. Kui ta tagasi pöördus, palus Ferber teda tulemused Kopernikuga läbi arutada, et viimane saaks kogemusi samalaadseks tööks Warmias. See Sculteti töö on meie kartograafia ja topograafia ajaloo uurijatel (Ü. Alamaa, 1957 ja E. Varep, 1968) vist küll täiesti kahe silma vahele jäänud, kuigi omal ajal Fr. Amelung luges seda meie territooriumi puudutava kartograafia tegelikuks alguseks. Sculteti sümpaatiast Koperniku vastu annab tunnistust eriti see, et oma kapitaalses teoses maailma ajaloost paigutab ta kõikide aegade kuulsuste kõrvale ka Nikolai Koperniku nime.

Oeldu põhjal võib oletada, et mõnedel loodusteadustest huvitatud toomhäradel, Vana-Liivimaa tolle aja akadeemilistel tippudel võis Warmiaga tiheda läbikäimise tõttu heliotsentrilisest mõttest mingi ettekujutus olla.

Toomkapiitlite arhiivide riismed ja muu sellega seotud *estica* (mis on säilinud enamasti võõrsil) võiks teadusliku mõtte ajaloo lehekülgedele Eestis ehk pisut lisa ja täpsustusi tuua. Seni võiks pidada, vähemalt tinglikult, meil ühes kitsas ühiskonnarühmas heliotsentrismiga kohastumise algust vägagi varaseks. See rühmitus aga lagunes peatselt reformatsioonilaines ja Liivi konföderatsiooni kokkuvarisemise protsessis.

Koperniku teooria kui seesugune sai laiemalt levima hakata alles trükistena. Et kopernikluse levikule oli siiski alus pandud juba ilma trükiste vahendusega, seda näitas Wittenbergi protestantlikest õpetlastest koperniklaste rühmituse tekkimine. Wittenbergist oli julgust tulla Koperniku juurde J. Rheticusel ja Kopernikul oli julgust ketserit vastu võtta oma esimeseks ja ainsaks õpilaseks, kusjuures Rheticus võttis Kopernikult üle ka geograafia-alase töö, millest oli juttu eespool. Teistest rühmitusse kuulujatest on Rheticuse esimese õpetaja astronoom Reinholdi kõrval nimekaim G. Peucer, õpetlane, arst ja poliitik, kes oli humanisti ja teadlase Ph. Melanchthoni väimees. Eraviisiliselt soodustas ka Melanchthon mingil määral heliotsentrismi levikut (selles on hakatud veenduma alles viimasel ajal), kuigi Martin Lutheri lähima kaasvõitlejana pidi ta aktiivselt hoolitsema selle eest, et Wittenbergi ülikoolis ei pandaks kahtluse alla geotsentrismi doktriini. Lutheri antikopernikluses aga tuleks näha nende ühiskonnakihtide kollektiivse teadvuse peegeldust, kes moodustasid varase protestantismi selgroo.

Koperniku õpetuse esialgne variant oli 1512. aastal kirja pandud ja hiljem sajandeiks kadunud käsikirjaline nn. *Commentariolus*, mille kaks eksemplari taasavastati alles möödunud sajandil: üks Stokholmis, teine Viinis. Üldse on Koperniku pärandi poolest rikkad just Rootsi raamatukogud, sest Gustav Adolf viis neid sinna sõjasaagina. Meie kogudes aga puudub Koperniku põhiteose «*De revolutionibus orbium coe-*

lestium» esmatrükk 1543. aastast üldse, kuigi Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu tutvustav brošüür veel 1966. aastal väidab vastupidist...

Aastail 1540 ja 1541 avaldas Rheticus trükis mõneleheküljelise eel- teate Koperniku teosest, mida ta toimetas. Selle teate tekst on kätte- saadav meil ülikooli raamatukogus tegelikult leiduvas «*De revolutionibus...*» teises trükis (Basel, 1566). On tähelepanuvääriv, et selle raa- matu nimetatud eksemplar on meile sattunud ülikooli raamatukogu asu- tamise aastail Koperniku sünnilinnast Toruńist (Thornist), kui sealse meediku J. G. Schulzi annetus. Sama annetusraamatukogu sisaldab ka ajaliselt järgmise Koperniku õpetust propageeriva trükise, ni- melt Peuceri «*Elementa doctrinae de circulis coelestibus et primo motu*» ühe kordustrukki eksemplari. (Esmatrükk ilmus Wittenbergis 1551. aastal, kuni 1587 ilmus viis kordustrukki. Selles raamatus antud Koperniku sünnidaatum — 19. veebruar 1473 — on kõige varasem alli- kas ta sünnipäeva kohta.) Mõlemas raamatus on varasemate omanike nimed, kelle isikud vajaksid identifitseerimist. Igatahes eksliibris Peu- ceri raamatus näitab, et Toruńis oli see juba enne Schulzi kätte jõud- mist. Peuceri raamatust leidub ülikooli kogus veel teinegi eksemplar, mis on köidetud kokku Melanchtoni füüsikaloengutega «*Initia doctrinae physicae dictata in academia Witenbergensi Philippo Melanchtoni*» (trük- kinud H. Lufft, 1572), kus muu hulgas väidetakse Maa liikumatust. Kon- voluut kui haruldaselt ilmekas oma aja loodusteaduse vastuolulise olu- korra peegeldaja vääriks erilist tähelepanu. Peuceri teose ühte eksemp- lari säilitatakse ka Teaduste Akadeemia raamatukogus. Selle esialgne omanik näib olevat resideerinud aga Äbos (Turus). Peuceri raamatuga üheaegselt ilmusid Reinholdilt Koperniku teooria põhjal arvatatud pla- neetide asukohtade tabelid («*Prutenica tabulae coelestium motuum*»). Nende teine trükk 1571. aastast ja veel kaks Reinholdi tööd on ülikooli raamatukogu kataloogis sees, kuid nende tegelik olemasolu fondis vajab tõestamist.

Koperniku teose eespool mainitud teise trüki kõrval ilmus järgmistel aastakümnetel prokoperniklikku kirjandust veel väga napilt. Üldsuse tähelepanu aitasid aga uutele õpetustele juhtida esimesed antikopernik- likud teosed, kus figureeris Koperniku nimi ja mainiti tema seisukohti, nagu Claviuse kommentaarid.

1590. aasta paiku algab astronoomias Bruno, Galilei ja Kepleri juh- timisel uus arenguetapp, mille käigus ilmub veel kaks Koperniku teose trükki (Amsterdamis 1617 ja 1640) ja terve hulk pro- ja antikopernik- likke trükiseid. Viimaste hulka tuleb lugeda ka tühhoonlikud, s. o. Tycho Brahe geotsentrilise, poolkopernikliku doktriini kohta käivad teosed. Tartu ülikooli raamatukogus on rida traktaate selle uusaja astronoomia formeerumise ajastu klassikutelt, mis aga enamasti on meile jõudnud alles Schulzi kaudu. Kui ülikooli kogus leiduvaid Kepleri teoste alg- trükke täiendada Tõravere observatooriumi omadega, siis kokku moo- dustavad nad täiesti representatiivse kollektsiooni.

Koperniku õpetuse levimise algaastail möllas meil Liivi sõda. Nagu näitab Arbusowi eelmainitud statistika, jätkus liivimaalaste vool Kesk- Euroopa (mitte aga enam Itaalia!) ülikoolidesse sellele vaatamata. Kaks

soositumat ülikooli olid Wittenberg ja Rostock. Viimase suhtes on teada, et 1590-ndatel aastatel peeti seal loenguid Koperniku õpetusest. Liivi sõja lõpul (1582) üritati kehtestada uus (gregooriuse) kalender, mille ümber käiv «kalendrisõda» võis tõsta huvi astronoomia vastu üldisemalt. Samal ajal seoses jesuiitliku Tartu gümnaasiumi asutamisega kasvas haritlaste kontsentratsioon, kuid ainetsükkel *quadrivium* gümnaasiumi õppekavas ei figureerinud, nagu osutab E. Tarvel («Keel ja Kirjandus» 11, 1971).

Kosmoloogilise murrangu sugemete märkamiseks ja elanikkonna mitmesuguste keskkihtide heliotsentrismiga kohastumise probleemi tõsiseks lahkamiseks oleks vaja läbi töötada XVII ja XVIII sajandi *baltica* ning sulatada Eesti ja Läti kohta käiv andmestik regionaalseks tervikuks. Kui Lätimaal mõjustasid astronoomia-alaseid tõekspidamisi akadeemilise gümnaasiumi tegevus Riias, kontakt Vilniuse ülikooliga ja õeastroloogi olemasolu Kuramaa hertsogi hoovkonnas, hiljem aga Miitavi kõrgemas gümnaasiumis viljeldav täheteadus, siis meil olid tooniandvad Tallinna gümnaasium ja rootsiaegne ülikool.

Varaseim kohalik kalender, mis pärineb 1602. aastast (teatavasti avastas ja restaureeris H. Treumann selle alles poolteist aastakümnet tagasi Tallinna linnaarhiivis), ei kajasta kuidagi uut õpetust. Selle koostaja, astronoom ja Niguliste luterlik pastor L. Kemerling oli kokku pannud ka 1592. aasta Riia kalendri. Järgmine teadaolev Tallinna kalendrite koostaja, juba seoses bioloogilise pluralismiga mainitud G. Himsel, kirjutas aga 1644. aastal, et astronoomide (keda ta ka ise oli) arvates Maa liigub. Seejuures ei olevat nende seisukoht piibliga vastuolus, kuigi see võib nii paista. Samal ajal näib olevat Oleviste avalikul raamatukogul heliotsentrismi-alast kirjandust olnud ja kahtlemata oli seda Tallinna gümnaasiumilgi. Siiski rõhutab Himseli kalendrite uurija Fr. Amelung, et need olid erandlikult progressiivse sisuga, võrreldes Riia ja Saksamaa kalendrite üldise tasemega veel sajand hiljemgi.

Nagu osutab läti teadusloolane I. Rabinovičs, trükiti Riias juba 1688. aastal kohaliku gümnaasiumi ladinakeelne astronoomiline disputatsioon, milles mainitakse Koperniku teooriat. Paarkümmend aastat varem aga, Riia linnaisade palvel komeetide ilmingut analüüsides oli üks autor teinud seda tühhoonlikult. Veel varem, 1619. aastal, mõtestades lahti Kuramaa maavärisemise olemust, oli teinud pastori kirjamees Mancelius seda sõnastuses, mille taga võis oletada koguni topotsentrilise mõtteviisi elemente. Et võimul seisid kihid, kes olid loodusteadustes vähem haritud kui humanitaarias, siis kogu XVIII sajandi vältel nad vististi nägid kopernikluses nende vastu sihitud vaimset relva. Riia olusid vaadeldes oletab Rabinovičs kopernikliku gümnaasiumi kartust rae võimukandjate ees, mistõttu heliotsentrismist kirjutati ja kõneldi seal «läbi lilled», Kopernikut nimetamata. Veel 1769. aastal esinevad ametlikud ideoloogid Riia trükisõnas antikoperniklikult. Niisugune pidi olukord olema enamasti mujalgi.

Nähtavasti ajal, mil mõned edumeelsed akadeemilised tipud huvitusid heliotsentrismi õpetusest, kohandus tolle aja kohta korraliku hariduse saanute enamik — võimukandjad, klerikaalid ja nende mõjualused — tasapisi alles geotsentrismiga. See aeglane protsess jõudis lõpule mitte varem kui 1800-ndate aastate alguseks. Torkab silma, et nõiakoh-

tute sagedus peab olema selle protsessiga mingis korrelatsioonis, sest need vaibusid Baltimail lõplikult just samal ajajärgul. Tõepoolest pidi võim, kes seisis nõiakohtute taga, tunnustama konkreetse kuradimaailma olemasolu. Niisugust allilma postuleerida polnud raske ainult topotsentrilise mõtteviisi puhul. Nõiakohtud olid rootsi ajal oma kõrgseisus, vaatamata sellele, et administratsiooni eesotsas seisid sellised tippharitalased nagu kuninga asehaldur J. Schütte ja Tartu kohtuassessor G. Stiernhielm. Schütte koostas ülikoolidele õppeplaan. Stiernhielmist ei räägi meie kirjandusloolased (E. Raudsepp, «Ülevaade Skandinaavia kirjandusest», 1935) mitte ainult kui «rootsi ilmliku luulekunsti isast» ja matemaatikust, vaid ka kui astronoomist — ja seda mõninga õigusega, kuigi tal sellelt alalt töid pole.

Peale gravitatsiooniseaduse avastamist Isaac Newtoni poolt 1687. aastal, mis kõrvaldas tõkke maiste ja taevaste jõudude vahelt ning seletas antipoodide paradoksi, pidi maailmaga kohandumine märgatavalt edenedema. Rootsi võimu lõppaastail hakkaski vähenema nõiajaht ja heliotsentrism sai eluõiguse ülikoolis.

Algharidusega rahvakihtide, seega valdava enamiku eestlaste ja lätlaste kohanemine heliotsentristliku mõtteviisiga on jälgitav kalendrite, ajalehtede ja rahvaraamatute abil, mida tuleks käsitleda regionaalse mitmekeelse kompleksina. Meie kirjandusloolaste vaev, mille tulemusi näiteks iseloomustab A. Vinkeli «Eesti rahvaraamat» (1966), hõlbustab siin lähtekohtade leidmist.

1763. aasta «Eesti-Ma Rahva kalendris» räägitakse varjutuse puhul Päikese või Kuu «sõomisest», mis kaudselt kõneleb äärmisest primitiivsusest ettekujutuses maailma ehitusest. Pöördepunktiks võib lugeda aastat 1794, mil kalendri lisas ilmub «Lühhikenne Õppetus seitsinnatsest Ma-ilmast». Selles asutakse välja tõrjuma topotsentristlik mõtteviisi (maailm polevat mitte tasane) ja üritatakse geotsentristlik maailmapildist üle hüpata pöörleva ja tiirleva Maa kirjeldamisele. Näib, et esimeseks rahvaraamatuks (kui 100-eksemplarilist trükist nii sobib nimetada), kus propageeriti heliotsentristlikku, oli koolikirjanik G. G. Marpurgi «Kõnne Jutto nink Juttustamisse» (1802), millele järgnes loodusteadust puudutav õpik 1805. aastast. Kuigi Vinkeli teatel pole esimest seni leitud, annab ta piisavalt andmeid selle sisu hindamiseks. Tolleaegset olukorda iseloomustavad etteheited, nagu poleks talurahval vaja midagi teada päikesest, kuust ja tähtedest. Kahjuks Vinkel ei maini, kes olid nende etteheidete taga. Möödunud sajandi esimesel kahel aastakümnel leidis heliotsentristlikku astronoomia siiski veel tublisti kajastust. Küllap avaldas omajagu mõju siin ka tähetorni rajamine Tartusse.

Lätikeelse kirjanduse areng on olnud meie omast tormilisem tänu G. Fr. Stendersi rahvaalgustuslikele raamatutele. Samal ajal kui Lätis ilmus rohkesti saksakeelset antikoperniklikku kirjandust, avaldas Stenders 1776. aastal lätikeelse täheteadusliku brošüüri «Augstas gudribas gramāta no pasaules un dabas» heliotsentristliku maailmapildi tutvustamiseks, mis ilmus veel kahes trükis. Raamat oli mõeldud talurahvale, kuid Rabinovičs väidab, et keeruka esitusviisi tõttu jäi selle mõju rahvas seas nõrgaks ja et seda ostsid agaralt hoopis klerikaalid. Too asjaolu

ilmselt näitab poleemika ulatuslikkust, andes ühe olulise pidepunkti kohandumisprotsessi haripunkti määramiseks mõnedes konkreetsetes sotsiaalsetes gruppides.

Et XIX sajandi esimesel poolel leidis geograafiaõpetus, mis sisaldas algteadmisi maakerast ja päikesesüsteemi ehitusest, tee rahvakooli, siis kohandus rahvas geotsentrilise maailmapildiga küllalt kiiresti, seda enam, et globaalsedki merereisid said igapäevasteks asjadeks. Ka Koperniku nimi ja heliotsentrism said tuntuks, kuid viimasega kohandumine muutus sotsiaalseks paratamatuseks ainult neile, kel oli sellega kui vaimse relvaga vaja opereerida hariduslikus või poliitilises tegevuses. Nagu eespool toonitatud, dikteeris üldise paratamatu kohandumise päikesekeskse maailmapildiga alles kosmosehõlvamise ajastu.

Kuigi heliotsentrilise maailmapildiga kohandumine kulmineerus veel päris hiljuti, võiks rahvamasside seas heliotsentrismi omaksvõtmise protsessi alguse vististi paigutada aega, mil meil näiteks Fr. R. Kreutzwald tegeles teaduse, sealhulgas astronoomia populariseerimisega ja kui temaga kongeniaalne Kr. Barons (kes, muide, J. H. Mädleri professuuri päevil õppis Tartus astronoomiat) taotles samu eesmärke naabrite juures. Kreutzwaldi kirjutised leidsid tõlgetena tee ka Lätisse. J. H. Mädler pidas populaarteaduslikke loenguid nii Tartus kui Riias saksakeelsele publikule. Tema raamatuid aga trükiti Tartus, Miitavis ja Kesk-Euroopas kuni Strasbourg'ini ja need said oma ajale tooniandvaiks.

Kui «Postimehe lisaleht» avaldas 1873. aastal pika anonüümse kirjutise Koperniku juubeli puhul, ei püüdnud autor üldse vajalikuks tema õpetust tutvustada, vaid eeldas lugejalt selle enesestmõistetavat tundmist. Autoril näib olevat ka täiesti soliidne isiklik väatenurk. Kirjutis lõpeb sooviga Koperniku suhtes: «Kes mõistab ja kellel aega käes, kirjutagu temast õppetliku raamatu...»

Niisugune soov täitus olulisel määral alles 1937. aastal V. Lao töö tulemusena sarjas «Suurmeeste elulood». Tõsi, V. Lao on midagi kopeerinud astronoomiaprofessor T. Rootsmäelt, tal on pisikomistusi faktides, on tunda teema arendamise poolikust, seda just niisugustes olulistest asjadest, nagu on Warmia ja Riia piiskopkonna seosed. Sellest hoolimata on teos hinnatav saavutus. Kui eeldustega autorist poleks jäänud ainult kivisse raiutud nimi ülikooli peahoone mälestustahvlil, oleksime ehk Koperniku-aastal rikastunud ajakchase biograafiaga...

Kui jälgida, kuidas see paikkond või rahvas, millega meie oleme seotud, on tegelikult läbi elanud maailmaga kohandumise protsessi, siis kõrvalproduktina jõuame mõnesuguse hinnangu andmisele seda kajastava kultuurivara seisukorra kohta. Eelkõige võime väita, et vabariigi raamatuvaramuid tervikuks liites (ja alles siis!) moodustavad neis sisalduvad teosed esindusliku terviku heliotsentrilise maailmapildi kujunemise teaduslikuks tundmaõppimiseks originaalmaterjali põhjal. Eriti väärtuslik on n.-ö. teisejärgulise tähtsusega teoste rohkus, sest epohhi loonud trükiseid antakse nagunii aeg-ajalt välja faksiimile kujul või kommenteeritud tõlgetena. Teisest küljest aga oleks neid vaja lahutada ajastute ja saatuste järgi. Nii nagu arhitektuurimälestisi üritatakse taastada ansamblitena, nii peaks toimima ka raamatutega. Seepärast

väärrib üsna mitmes suhtes tähelepanu H. Treumanni korduv ettepanek (viimati «Keel ja Kirjandus» 9, 1970) ajalooliste raamatukogude taastamiseks omaette fondidena. Tallinna gümnaasiumi raamatukogu osas ei õnnestunud nende ridade autoril aga jälile saada isegi mitte selle nimesitikule. Tallinna kogude kõrval tuleks silmas pidada ka selliseid fonde, nagu on eelmainitud Schulzi kogu, mis on hajutatud TRÜ raamatukogus, või Tõravere observatooriumi vihma läbitilkkuva laega hoidlas leiduvad rariteedid (nende seas on üks paleotüüpne trükis ja elseviir, väärtusliku graafikaga vanad taevaatlased jms.)...

Kui raamatute uurimisobjektiks on nende sisu, nagu käsitledavas küsimuses, siis ei mängi mingit osa näiteks trüki esmasus või bibliofiilsed kuriositeedid, s. t. nende rariteediväärtus on eelkõige praktiline. Praktiline rariteediväärtus on seda kõrgem, mida täielikuma ansambli raamatud moodustavad ja mida rohkem on teada konkreetse eksemplari minevik: isikud ja institutsioonid, kellele ta on kuulunud. Tuleb ilmsiks raamatu algsete omanikutunnuste ja muude temas leiduvate märkmete väärtus, millest hiljuti tegi juttu P. Ariste («Tartu Riiklik Ülikool», 13. märts 1970. «Edasi», 14. aprill 1972).

Maailmaga kohandumise küsimuse käsitlemisel regionaalsest aspektist võib kogeda V. Milleri raamatuharulduse ja *baltica* kontseptsioonide adekvaatsust («Minevikust tulevikku», 1972). Näiteks astronoomiat ja üldse täppisteadusi puudutavatesse raamatutesse ilmumisaastaga varem kui 1800 ja mõnevõrra hilisematessegi tuleks meil suhtuda kui lokaalse rariteediväärtusega objektidesse, nagu soovitab V. Miller.

Käsitletud teema oleks näiteks ka konkreetsest aktuaalsest küsimusest, mis eeldab *baltica* läbitöötamist ja eesti- ja läti keelse kirjanduse koosvaatlemist. See teema ei ole ükskõikne ka siinsete saksa- ja venekeelsete trükiste bibliograferimise probleemi suhtes, millest on olnud juttu ajakirjanduses («Edasi», 21. november 1971, E. Annuse ja V. Milleri mõtteavaldused).

Torkab silma, et kui meie kirjanduslugu on hästi läbi töötatud ja üldsele tema tulemused kättesaadavaks tehtud, siis haridusloo kohta seda öelda ei saa. Puuduvad ajakohased ülevaated. Hariduslugu ühes paikonnas on tervik, mida ühiskondliku mõtte ja teadvuse uurimise puhul tuleb ka sellisena vaadelda. Terviklik ülevaade peaks hõlmama kõiki ajastuid ja perioode, samuti kõikide rahvusgruppide ja igasuguste õppekeeltega koole nii linnas kui maal. Samuti ei tohiks sealt puududa paralleelid naabritega. Kui niisuguse kapitaalsete töö tegemine üle jõu käib, siis mõnevõrra asendaks seda täielik haridusloo bibliograafia. Samuti vajaks detailset ajakohast ülevaadet meie ajakirjanduslugu koos laiendiga *baltica*'le.

Ka rahva vaimse vanavara kogujad saaksid anda oma panuse maailmaga kohandumise uurimisse, kuigi kosmosehõlvamise ajastu on tegevusvälja tublisti ahendanud. Juba 1932. aastal kirjutas R. Põldmäe ette nägelikult: «Rahvaluule-kogujal peab silma ees seisma rahva terviklik minevikuline vaim maailma, mille moodustavad niihästi sisulised küsimused kui ka avaldamisvormid...» («Tähelepanekuid tänapäevaseks rahvaluule kogumismatkal. Vanavara vallast», OES-i Kirjad I). Ühe sisulise küsimuse näitena toob Põldmäe rahvaluule kogumisel kirjapandud ettekujutuse maailma kohta mehelt,

kes ei olnud suutnud kohanduda antipoodide olemasoluga. Käesolevate ridade kirjutaja aga pidi veel 1950-ndatel aastatel kord lahendama vaidlust selle üle, kas Indias paistab sama päike mis meil või mõni muu.

Koperniku õpetus on sedavõrd üks humanismi elemente sõna otseses mõttes, kuivõrd ta on andnud panuse nõiakohtute ajastule lõpu tegemiseks ja muudeks humaanseteks aktideks. Seepärast pole imestada, et paljud rahvad on uurinud kopernikluse levikut. Maailmaga kohandamise probleemi tema terviklikkuses formuleeris aga nähtavasti esimesena (1956. aastal) üks meie aja astronoomilise maailmapildi loojaid, Harvardi ülikooli tähetorni omaaegne juhataja H. Shapley. Tema seisukohtade tõlkimise vene ja eesti lugejale algatas G. Naan (H. Shapley, «Tähtedest ja inimestest», 1964). I. Rabinovičs andis Shapley kosmopoliitilisele käsitlusele regionaal-sotsiaalse suunitluse, rakendas seda Lätimaale ja õhutas ka meid alustama samaga.

JOONI NÕUKOGUDE FENNO-UGRISTIKA ARENEMISEST

1970. aasta rahvaloenduse andmeil elab Nõukogude Liidus 4 475 600 soome-ugri rahvaste hulka kuuluvat inimest. Võrreldes 1959. aasta rahvaloenduse andmetega (4 233 600) on soome-ugri rahvaste juurdekasv 242 000 inimest ehk 5,9%. Üksikasjalikuma ülevaate sellest annab tabel.

Rahvus	Rahvaarv 1959. a. (tuh.)	Rahvaarv 1970. a. (tuh.)	Peavad emakeeleks antud rahvuse keelt (%)	Juurdekasv (+), kahane- mine (—) (tuh.)	Juurdekasvu või kahanemise protsent
Mordvalased	1285,0	1263,0	77,8	—22,0	— 1,7
Eestlased	989,0	1007,0	95,5	+18,0	+ 1,8
Udmurdid	625,0	704,0	82,6	+79,0	+12,7
Marid	504,0	599,0	91,2	+95,0	+18,8
Komid	431,0	475,0	84,2	+44,0	+10,2
Karjalased	167,0	146,0	63,0	—21,0	—12,7
Ungarlased	155,0	166,0	96,6	+11,0	+ 7,3
Soomlased	93,0	85,0	51,0	— 8,0	— 8,3
Handid	19,0	21,0	68,9	+ 9,0	+ 8,3
Vepslased	16,4	—*	—	—	—
Mansid	6,4	7,7	52,4	+ 1,3	+20,3
Liivlased	0,2	—*	—	—	—
Isurid	1,1	—*	—	—	—
Saamid	1,8	1,9	56,2	+ 0,1	+ 5,5

NSV Liidu rahvastik tervikuna on kahe rahvaloenduse vahelisel ajal kasvanud 32 893 000 inimese võrra, s. o. 15,7%. Soome-ugri rahvaste juurdekasvu protsent on väiksem; põhjuseks on ühtede rahvaste arvuline vähenemine (mordvalased, karjalased, soomlased, vepslased, liivlased ja isurid) ja teiste madal iibeprotsent (eestlased, saamid). Nõukogude Liidu rahvastike iibed on väga erinevad. On häämsastavalt kõrgeid näitajaid: turkmeenidel 52,2%, tadžikkidel 50,8%, usbekkidel 52,3%, Dagestani rahvastel 44,4% jne. Samal ajal on vene rahva juurdekasv 12,9% ja ukrainlastel 9,4%, mis üleliidulisest iibeprotsendist on tunduvalt madalam.

Rahvastiku iibeprotsendi kõrval pakub huvi ka emakeele näitaja. Tuleb välja, et inimeste arv, kes peavad emakeeleks omaenda rahvuse keelt, on valdava enamiku rahvaste juures stabiilne, peaaegu muutumatu. Nii näiteks tunnistasid venelastest omaenda rahvuse keele ühtlasi ka emakeeleks 1959. aastal 99,8% ja 1970. aastal 99,8%. Ukrainlastel oli see näitaja vastavalt 87,7 ja 85,7, usbekkidel 98,4 ja 98,6, kasahhidel 98,4 ja 98,0, aserbaidžaanlastel 97,6 ja 98,2, armeenlastel 89,9 ja 91,4, grusiinlastel 98,6 ja 98,4, moldaavlastel 95,2 ja 95,0, leedulastel 97,8 ja 97,9, tad-

* 1970. aasta rahvaloendusel eri rubriiki ei kantud.

žikkidel 98,1 ja 98,5, lätlastel 95,1 ja 95,2, mordvalastel 78,1 ja 77,8, eestlastel 95,2 ja 95,5 jne. Nagu andmeist nähtub, on see näitaja isegi kasvanud. Assimilatsioonitunnuseid on märgata ainult mõningate väga väikesearvuliste rahvaste juures. Soome-ugri rahvastest võib seda tähele panna karjalaste, soomlaste, hantide, manside ja saamide, mõnel määral ka mordvalaste juures.

Toodud andmed lükkavad ümber mõnede antikommunistliku leeri sulemeeste väljamõeldised, nagu toimuks Nõukogude Liidus väikerahvaste venestamine.

*

Käesoleval ajal eksisteerivad soome-ugri keeled jaotatakse viide rühma — ugri, permi, volga, lapi ja läänemeresoome keeled. Ugri keelte hulka kuuluvad ungari, mansi (voguli) ja handi (ostjaki) keel. Permi keeled on udmurdi (votjaki) ja komi keel, millel komi-sürja ja komi-permi kirjakeele näol on kaks kirjakeele * vormi. Volga rühma arvatakse mari (tšeremissi) keel, millel samuti on kaks kirjakeele vormi — mägimari ja idamari kirjakeel, ja mordva keel oma kahe kirjakeele vormiga — mokša ja ersa keelega. Lapi rühmas on üksainus keel — lapi ehk saami keel. Läänemeresoome keeli on seitse. Need jagunevad lõuna- ja põhjarühmaks, esimesse kuuluvad liivi, eesti ja vadja keel, teise soome, karjala, isuri ja vepsa keel.

Suurem osa Nõukogude Liidus elavatest väikerahvastest sai võimaluse oma rahvusliku kirjakeele väljakujundamiseks alles pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni. Selle suutsid luua teiste seas ka mitmed oma riikliku korralduse (autonoomsed vabariigid ja oblastid, autonoomsed rahvusringkonnad) saanud soome-ugri rahvad. Erandiks on siin karjalased, kes küll said võimaluse autonoomse vabariigi moodustamiseks, kuid kes ei ole siiani loonud oma kirjasõna ega rahvuslikku kirjakeelt. Karjalaste juures etendab oma osa rahvusliku eneseteadvuse väljakujunematus ja assimilatsiooniprotsessi intensiivsus, osa soome-ugri rahvaid aga (liivlased, isurid, saamid) ei suutnud kirjakeelt luua rahvaarvu väiksuse tõttu.

Tähtis koht rahvuste kirjakeelte kujundamises on nõukogude fennougristikal, mille rajajaks tuleb pida NSVL TA korrespondentliiget professor D. Bubrichi (1890—1949). Tema algatusel loodi 1920-ndate aastate teisel poolel Leningradi Riikliku Ülikooli juurde teaduslik keskus (Soome-Ugri Selts) ning Keeleteaduse Instituudis soome-ugri keeleteaduse alane aspirantuur. D. Bubrichi organiseeris

* Püüame jõuda selgusele kahe rahvusvahelises ulatuses käibeloleva termini sisus, mille eritlemine on hädavajalik. Jutt on nimelt kirjakeele kahest ajajärgust, mida vene keeles tähistatakse terminitega *письменность* ja *литературный язык*, saksa keeles vastavalt *Schriftsprache* ja *Literatursprache*, inglise keeles *written language* ja *literary language*. Eesti keeles aga on neid mõlemaid mõisteid käsitletud ühe terminiga *kirjakeel*, mis mõneti raskendab kahe perioodi eritlemist keele ajaloos.

Sellesse küsimusse on püüdnud mõningat selgust tuua A. Kask, kes nii oma «Eesti keele grammatika» I osas (Tartu, 1963) kui ka monograafilises uurimuses «Eesti kirjakeele ajaloo» (Tartu, 1970) on loonud süsteemi, mida kasutatakse ka käesolevas kirjutises. Esimese termini vastena kasutab A. Kask *kirjasõna*, mille all mõistetakse antud rahvuse keeles esimeste kirjapanekute viisi ja laadi; need võivad olla väga mitmesugused, olenevalt esimeste katsetajate arusaamadest ja seisukohtadest, samuti võib kirjasõna teatud perioodidel vahelduda ja muutuda. Teise terminina kasutab A. Kask *rahvuslikku kirjakeelt*, mis tekib koos rahvuse kujunemisega ja mille all mõeldakse nii ilu- kui ka tarbekirjanduse normeeritud keelt. Termin *ilukirjanduse keel* jääks meie pruugis rahvusliku kirjakeele mõiste sisu väljendamiseks liialt kitsaks.

keeleteaduslikke ekspeditsioone soome-ugri keelealadele ning võttis ise aktiivselt osa murdematerjalide kogumisest ja süstematiseerimisest. Selle töö tulemusena olid 1930-ndate aastate lõpuks juba kõigis soome-ugri rahvuslikes nõukogude vabariikides nii teadusliku uurimistöö keskused kui ka teadlaste kaader. D. Bubrich ise oli võimekas teadlane, kelle sulest ilmus mitmeid uurimusi soome, mordva, komi, udmurdi ja karjala keele alal. Tema uurimused «Историческая фонетика финского-суоми языка» (1948), «Историческая морфология финского языка» (1955), «Историческая фонетика удмуртского языка» (1948), «Грамматика литературного языка коми» (1949) ja teised löid soome-ugri keeleteaduse arenemiseks kindla aluse.

Et soome-ugri keeleteaduse arengu ja rahvuslike kirjakeelte väljakujundamise raskused on ühised, see selgus kohe nõukogude võimu algaastail. Rahvuslikke kirjakeeli loovatel rahvastel tekkis vajadus teadusliku uurimise asutuste järele. Muidugi ei olnud neid võimalik luua üleöö. Tsaarivõim oli pidurdanud Venemaa rahvaste arengut sedavõrd, et isegi Gruusias ja Armeenias (Baltikum, nagu teada, jäi sotsialismiaadest eraldatuks kuni 1940. aastani), kus rahvuslik kirjakeel oli välja kujunenud, ei olnud ainsatki teadusliku uurimise asutust. Nõukogude võimu esimesel aastakümnel loodi rahvusvabariikides kõrgemad koolid, kirjastused, trükkikojad, hakkasid ilmuma rahvuskeelsed ajalehed ja ajakirjad. Kuid teadusliku uurimise keskused said tegutsema hakata alles pärast esimeste noorte teadlaste sirmumist Moskva ja Leningradi kõrgemates koolides ja uurimisinstituutides.

Rahvuslike kirjakeelte väljakujundamises etendab suurt osa õige murdealuse leidmine. Kirjakeele aluseks tuleb võtta niisugune dialekt, mida kõnekeelena kasutab rahva enamik, peale selle peaks see dialekt olema võimalikult lähedane teistele murretele. Õige murdealuse väljaselgitamine eeldab teadusliku uurimistöö võrdlemisi kõrget taset. Paraku, et tollal alles asuti looma fennougristika teadusliku uurimise keskusi ja kasvatama teadlasi, siis tehti palju vigu, mis aeglustasid kirjakeelte kujundamise protsessi. Murdebaasi leidmine ühtse rahvusliku kirjakeele loomiseks osutus suurimaks komistuskiviks, küllap see oli üks põhjus, miks mitmes autonoomses rahvusvabariigis selleni ei jõutud.

*

Mordva Autonoomses Nõukogude Vabariigis loodi Mordva Kultuuri Teadusliku Uurimise Instituut alles 1932. aastal. Selle peatülesandeks sai mordva kirjakeele kujundamine. Olukord oli küllaltki keeruline ja paljud küsimused lahendamata. Raamatud ja ajalehed ilmusid normeerimata kirjakeeles, s. o. ersa ja mokša keele mitmesugustes murretes. Koolides õpetati mordva keelt selle dialekti alusel, mis oli õpetaja emakeeleks, isegi ametlik asjaajamine käis mitmesugustes murretes.

Olukorra normaliseerimises etendasid teatud osa noorte kirjakeeltega rahvaste kirjakeele normeerimise küsimustes kokkukutsutavad ülevenemaalised nõupidamised. 1920. aastal toimus niisugune nõupidamine Samaaras (praegune Kuibõšev) ja rida nõupidamisi Moskvast aastail 1924—1928. Peab aga märkima, et nende ettevõtmiste mõjujõudu kahandas tugevasti liiga üldine lähenemine asjale, sest kõikide noore kirjakeelega rahvaste jaoks ammendavaid skeeme ja retsepte välja töötada oli võimatu.

Mordva keele alal tuleks oluliseks pidada mordvakeelsete koolide õpetajate nõupidamist Moskvast 1925. aastal, kus leiti, et ersa-mordva keele aluseks peaks olema Koslovka küla murre (Atjaševi rajoon) ja mokša-mordva keele aluseks Krasnoslobodski-Temnikovo rajooni murre. Mõlemaid kõneldi mordva rahvuse põhilisel

paiknemisalal ja nad olid üldjoontes mõistetavad teisi murdeid kõnelejatele. Siiski ei saa väita, nagu oleks nende murrete väljavallimisele eelnenud mordva murrete sügav ja süstemaatiline uurimine; nagu öeldud, tol ajal polnud veel ei vastavat teaduslikku kaadrit ega ka uurimiskeskust.

Niisiis, mordvalastel tekkis kaks kirjakeelt, sest ühe kirjakeele jaoks ei leitud murdebaasi — samal põhjusel tekkis kaks kirjakeelt* ka komidel ja maridel. Väikerahva edasise arengu seisukohalt ei ole niisugune olukord kuigi soodus. Kaugemas perspektiivis viib see kahe rahvuse moodustumisele, sest lõppude lõpuks on kõik maailma rahvuslikud kirjakeeled formeerunud mingi võimsa murde (või lähedaste murrete rühma) alusel. (On muidugi ka teine tee: üks kirjakeel lõpuks võib jääb elama, kuna aga teine püsib murdena veel teatud aeg. Selle tee on teatavasti läbi käinud ka eesti keel. Omal ajal oli meil kaks kirjasõna — põhja- ja lõuna-eesti keeled, millest möödunud sajandi lõpul põhja-eesti keskmurde alusel kujunes ühtne rahvuslik kirjakeel.) Mordva Kultuuri Teadusliku Uurimise Instituut ühtse mordva keele probleemi juurde siiski enam ei pöördunud, vaid asus täie jõuga kahe mordva keele normeerimisele. Hakati kokku kutsuma teaduslikke konverentse, et lõplikult välja kujundada ersa-mordva ja mokša-mordva kirjakeele grammatika. 1933. aasta märtsis toimus Saranskis esimene keeleteaduslik konverents, kus arutati teadusliku uurimise instituudi töötajate ettepanekuid ülalmainitud küsimustes. Sellekohaseid otsuseid hakati ellu rakendama. 1934. aasta aprillis toimunud teisel keeleteaduslikul konverentsil arutati juba terminoloogiat ja süntaksit. Ka 1935. aastal korraldatud kolmas konverents jätkas nende probleemide vaatlust.

Mõne aja pärast leiti, et kolme keeleteadusliku konverentsi töös oli olnud puudujääke. Mordva kirjakeele normeerimise kõik aspektid polnud kaugeltki ammendatud, pealegi polnud mõnede küsimuste lahendus õige ja nõudis revideerimist, mordva keelte grammatikad ei olnud süsteemikindlad. Sellepärast kutsuti 1933. aasta märtsis kokku neljas keeleteaduslik konverents, mis vaatas veel kord läbi eelmiste konverentside seisukohad ortograafia, morfoloogia ja keeleteaduse terminoloogia alal. Selle konverentsi otsused kinnitati Mordva ANSV valitsuse poolt 28. aprillil 1938. aastal.

Nüüd olid mõlemad mordva kirjakeeled saanud arenguks aluse. Hiljem selgus küll, et terve rida probleeme oli jäänud lõpuni lahendamata ja teadlastele jäi hulk pikaajalist ja sügavat uurimist nõudvaid ülesandeid. Erilist raskust tekitasid interpunktsiooni ja süntaksi küsimused, mille lahendamiseks kutsuti 1938. ja 1940. aastal ja hiljem kokku rida konverentse ja sessioone.

*

Tugevasti andis ettevalmistatud filoloogide puudus end tunda mari keele alal**. Mari rahvusliku kirjakeele kujundamise küsimustes peeti vabariigis 1924.—1925.

* Kas kaks kirjakeelt või kaks kirjakeele vormi? Selles küsimuses puudub veel selgus. Mõnedes uurimustes räägitakse kahest kirjakeelest, mõnedes kahest kirjakeele vormist. Nii näiteks kirjutavad mari keele uurijad järjekindlalt kahest mari kirjakeele vormist, mordva keele uurijad aga sama järjekindlalt kahest mordva kirjakeelest. Küsimuse põhituum seisab nähtavasti selles, kas antud keele alal loodetakse kujundada ühtset rahvuslikku kirjakeelt või seda enam ei loodeta. Esimesel juhul räägitakse kirjakeele vormist, teisel juba väljakujunenud kirjakeelest.

** 1921. aastal loodi Mari Autonoomne Oblast, 1936. aastal moodustati oblasti asemel Mari ANSV.

aastal keeleteaduslik diskussioon, mille põhiprobleemiks oli ühtse mari kirjakeele loomine, peamiselt kirjakeelele murdebaasi leidmine. Sellest peale hakati suurt tähelepanu pöörama mari murrete uurimisele ja murdematerjali kogumisele. 1920-ndate aastate teisel poolel käis vaidlus peamiselt selle ümber, kas mari rahvusl on ühe või kaks kirjakeelt. Juba siis ilmnis, et kahe peadialekti — idamari ja mägi-mari — vahe oli nii suur, et ühtse kirjakeele loomine muutus küsitavaks. Diskussioon kestis aastaid. See sundis keeleteadlasi asuma mari keele grammatilise ehituse sügavamale uurimisele. Hakkas ilmuma uurimusi, mis peamiselt olid pühendatud grammatikaprobleemidele. Nimetagem nende hulgast niisuguseid nagu V. Vassiljevi 1927. aastal ilmunud «Mari keele elementaargrammatika», G. Karmasini «Система письма определений с определяемыми словами двойных и сложных слов в марийском языке» (1924) ja «Из истории финно-угорских гласных в исходе именительного падежа единственного числа имен с двухсложной основой в марийском языке» (1928).

1928. aastal ilmus V. Vassiljevi kapitaalne «Марий мутер» («Mari sõnavara»), millesse autori pikaajaliste vaatluste tulemusena on kätketud mari rahva mitmesuguste kihtide kõnekeele iseärasused. See töö kujutab endast seletava sõnaraamatu tüüpi mari-vene sõnaraamatut, mis põhineb rohkel illustreerival materjalil; toodud on rikkalikke andmeid kõigist mari murretest, teos annab keele sõnavarast üsnagi põhjaliku ülevaate. Kahekümnendatel aastatel pöörasid mari keeleteadlased suurt tähelepanu leksikograafiale. Selle tulemusel ilmuski 1928. aastal autorite kollektiivi suur «Vene-mari sõnaraamat». Samal ajal hakkas tulema ka terminoloogia-alaseid töid. Kahjuks ei ole mari keeles ilmunud terminoloogia-sõnastikke, vaid kogu materjal on avaldatud ajakirjades. Puuduseks oli kalkeerimine, mida võib märgata kogu tollases mari sõnaloomingus. Arvestagem aga, et viimane oli tervenisti allutatud praktilisele ülesandele luua ja panna funktsioneerima mari rahvuslik kirjakeel, mida oli nii väga vaja sotsialistlikus ülesehitustöös. Just neil aastatel pandi alus mari keele teaduslikule uurimisele.

Kui 1930. aastal Jožkar-Olas loodi Mari Teadusliku Uurimise Instituut, mis peale keeleteaduse tegeleb ka kirjandusteaduse, ajaloo, etnograafia, arheoloogia, folkloori ja majandusega, intensiivistus fennougristika-alane töö Mari vabariigis veelgi. Asuti mari keele dialektide laiaulatuslikule uurimisele, organiseeriti ekspeditsioone, mis koondasid instituuti suurel hulgal murdematerjali, algas nende materjalide süstemaatiline läbitöötamine.

Kolmekümnendate aastate alguseks selgus, et mari keeles oli kaks kirjakeelt praktiliselt juba välja kujunenud. 1937. aastal toimus mari esimene keeleteaduslik konverents, mille päevakorras seisis rahvusliku kirjakeele probleemid. Tegelikult kinnitati sellel konverentsil kirjakeele kahe vormi olemasolu. Kuigi veel praegu kõneldakse ja kirjutatakse mari rahvuslikust kirjakeelest kui mingist ühtsest nähtusest, sekka räägitakse kahest kirjakeele vormist, on praktiliselt siiski tegemist kahe — idamari ja mägi-mari kirjakeelega. Nende ühendamist ei ole muidugi päevakorralt maha võetud. Mari keeleteadlaste uus põlvkond, kelle hulka kuuluvad N. Pengitov, L. Gruzov, I. Galkin, L. Vassikova ja teised, laiendavad mari keele uurimise teoreetilist baasi. Viimaste aastate tööde hulgast tuleks esile tõsta I. Galkini kaheköitelist uurimust «Историческая грамматика марийского языка» (1. köide 1964, 2. köide 1966). On valmimas ka kolmeköiteline koguteos «Современный марийский язык», mis käsitleb foneetikat, morfoloogiat ja liitlause süntaksit.

Permi keelte valdkonnas kujunes kolm rahvuslikku kirjakeelt: udmurdi, komi-sürja ja komi-permi keel. Eksisteerib ka kolm riiklikku moodustist: Udmurdi ANSV, Komi ANSV ja Komi-Permi rahvusringkond.

Udmurdi keele alal oli areng analoogiline.* Kahekümnendatel aastatel alustati sõnaraamatute ja grammatikate koostamist, sest neid oli hädasti vaja koolidele. Selle kõrval hakati uurima murdeid, et leida rahvusliku kirjakeele jaoks murdebaasi. Suurt osa etendas udmurdi kirjakeele kujundamisel D. Bubrich. Udmurdi noored teadlased A. Jemeljanov, T. Borissov, P. Perevoštšikov, V. Alatõrev, V. Vahrušev, I. Tarakanov ja teised asusid looma normatiivseid grammatikaid ja sõnaraamatuid, korrastama terminoloogiat. 1962. aastal ilmunud «Грамматика современного удмуртского языка» oli suureks panuseks udmurdi keele edasisel teaduslikul läbiuurimisel.

Suur tähtsus oli 1930. aastal Iževskis loodud Udmurdi Teadusliku Uurimise Instituudil, mis kasvas noort teadlaste kaadrit, korraldas murdeekspeditsioone ja murdematerjali teoreetilist läbitöötamist. Nagu juba eespool märgitud, õnnestus udmurdi teadlastel vältida kirjakeele kahe vormi tekkimist ja kujundada ühtne udmurdi rahvuslik kirjakeel, mida praegu kasutab enam kui 600 000 inimest.

Komidel ühtse kirjakeele loomine ei õnnestunud. Ka neil kujunes kaks kirjakeelt: komi-sürja ja komi-permi keel. Sõktõvkaris Komi ANSV Ministrite Nõukogu juures loodi 1930. aastal Komi Teadusliku Uurimise Instituut, mis peale keeleteaduse tegeleb veel ajaloo, kirjandusteaduse, antropoloogia, rahvaluule ja arheoloogiaga. Komi dialektide uurimine ja materjali teoreetiline läbitöötamine sai hoo sisse just pärast instituudi loomist.

Kui enne revolutsiooni komidel kirjakeel ja nimetamisväärne kirjandus puudusid, siis pärast 1917. aastat pilt järsult muutus. Praegu töötab komi keele alal rida silmapaistvaid teadlasi, kelle hulgast võiksime märkida V. Lõtkin, D. Tamuševit, N. Kolegovat, A. Zubovit ja T. Netšajevat.

*

On teada, et tsaariajal oli Karjala Vene impeeriumi üheks mahajäänumaks nurgaks, kus polnud ühtki kõrgemat kooli ega teadusliku uurimise keskust. Venestamispoliitika käis siin täie hooga nagu ka teistes rahvuspiirkondades. Pärast Oktoobrirevolutsiooni oldi esialgu arvamisel, et karjala kirjakeeleks peaks jääma soome keel, millele oli lähedane karjala keele põhjapoolne murre. Kahekümnendatel aastatel asutigi koostama koolidele õpikuid, mille autoriteks olid V. Salo, U. Tuurala ja teised. Kuid see kurss oli ilmne viga, sest karjala kirjakeele loomulikuks aluseks võisid olla vaid karjala keele kaks põhidialekti: põhjapoolne aunuse ehk livvi murre sobis loodava kirjakeele põhialuseks, kuna lõunapoolne lüüdi murre võis kirjakeele kujundamisel anda oma panuse. Sellest sai väga hästi aru D. Bubrich, kes 1928. aastal selle küsimuse tõstatas ja karjala keele murdeid uurima asus. Kui 1931. aastal Karjalas loodi kompleksne teadusliku uurimise instituut, mille koosseisus oli ka etnograafia ja keeleteaduse sektsioon, hakkas see hoolega koguma etnograafilist ja murdematerjali. Töö etteotsa asus D. Bubrich. Tema ümber koondus rida noori karjala rahvusest teadlasi, kelle hulgast võiks nimetada A. Beljakovi, M. Hämäläinenit, A. Anissimovi ja N. Bogdanovit. Töö tulemusena võttis Karjala ANSV valitsus 1936. aastal vastu otsuse karjala kirjakeele kasutusele võtmise kohta. Pärast seda arenes töö karjala kirjakeele rakendamiseks.

* 1926. aastal moodustati Votjaki Autonoomne Oblast, mis hiljem (1936. a.) kujundati Udmurdi ANSV-ks.

seks koolides ja vabariigi asutustes eriti intensiivselt. 1937. aastal ilmus trükist D. Bubrichi raamat «Karjala keele grammatika, foneetika, morfoloogia», mis lõi teoreetilise pinna karjala kirjakeele tarvis ja ühtlasi sai ka kooligrammatika aluseks. Ja tööpoolest hakkasid Karjala koolidele samast aastast peale ilmuma õpikud, lugemikud, aabitsad ja teised õppevahendid. Sellesse töösse rakendusid nii instituti töötajad (A. Anissimov, A. Barantseva, A. Beljakov, M. Hämäläinen jt.) kui ka vabariigi haridusministeeriumi ja kirjastuse töötajad, samuti kooliõpetajad (A. Volkova, T. Vosnessenskaja, A. Galaktionova, G. Gurjev, A. Rigojev jt.). Võrdlemisi lühikese aja jooksul valmisid karjala keele õpikud ja kirjandusõpikud keskkoolidele. Karjala keeles hakkas ilmuma ajakiri «Karjala».

Rahvusliku kirjakeele sisseviimine nõudis kõigi Karjala murrete ja murrakute põhjalikku tundmaõppimist ja teoreetilist läbitöötamist. Seda püüti järgnevate aastate jooksul teha. Eriti edukalt läks murdematerjali kogumine 1937. aastal. Instituut organiseeris neli murdeekspeditsiooni, mis kogusid rikkaliku materjali 150 eri murraku alalt. Sellest tööst võtsid osa nii uurimisinstituudi töötajad kui ka Karjala Pedagoogilise Instituudi üliõpilased ja maakoolide õpetajad. 1938. aasta alguseks koostas D. Bubrich kogutud materjali põhjal ligi 200 murdekaarti, mis üsnagi põhjalikult kajastasid karjala murrete olukorda.

Mitmesuguste asjaolude tõttu jäi aga karjala rahvusliku kirjakeele loomine soiku, kuni lõpuks hoopis vaibus. Oma osa etendas siin Stalini isiku kultusega seotud voluntaristlik poliitika. Nagu teada, loodi 1920. aastal VNFSV koosseisus Karjala Autonoomne Oblast, millesse kuulus osa endise Olonetsi ja Arhangelski kubermangu territooriumi karjalastest elanikega. Kuigi 14. oktoobril 1920. aastal kirjutati alla rahuleping Soomega, tungisid valgesoomlased juba järgmise aasta oktoobris Karjalasse, et seda Soomega ühendada. 1922. a. avantüür aeti nurja ja kallaletungijad kihutati maalt välja. 1922. a. septembris ilmus valitsuse määrus, mille järgi Karjala AO veelgi laiendati: sellesse lülitati kogu endine Olonetsi kubermang ja lisaks veel rida valdu Arhangelski kubermangust. 1923. aasta 23. juulil sai Karjalast autonoomne nõukogude sotsialistlik vabariik. Rahulik elukord kestis kuni 1939. aastani, millal puhkes uus sõda Soome ja Nõukogude Liidu vahel, mis ka seekord lõppes interventide lüüasaamisega. 1940. aasta märtsis muudeti Karjala Autonoomne Nõukogude Sotsialistlik Vabariik Karjala-Soome Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks, s. o. rahvuslikuks liiduvabariigiks. Suure Isamaasõja ajal sattus kaks kolmandikku territooriumist Saksa fašistliku armee ja tema liitlase Soome armee okupatsiooni alla.

Kui elujärg lõpuks stabiliseerus, oli karjala kirjakeele arenemine soikunud, sest 1940. aastal, mil Karjala sai Karjala-Soome nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks, langes karjala kirjakeele probleem üldse päevakorralt ära. Karjala kirjakeele asemel võeti kasutusele soome keel. Karjala taasmuutmiseks autonoomseks vabariigiks Venemaa Föderatsiooni koosseisus ei ole karjala kirjakeele probleem uuesti päevakorralt tõusnud. Nii ongi Karjala põhirahvus jäänud kirjasõnata ja rahvusliku kirjakeelele.

Praegu jätkub töö, mida omal ajal nii innukalt alustas D. Bubrich. Kui 63% karjalaste üldarvust (146 000 inimest) tunnistab karjala keele oma emakeeleks, siis hakkab seda kirjakeelt rääkima üle 90 000 inimese. Nõukogude korra ajal on aga palju väiksemaarvulistel rahvastel (handid 27 000 inimest, mansid 7700 inimest *) saanud võimalikuks luua oma rahvuslik kirjakeel ja emakeelne kooliõpetus.

* Handi ja mansi kirjakeelt kujundavaks tsentrumiks on Põhja Rahvaste Instituut Leningradis.

Karjala keele murrete edasise kogumise kõrval uurivad Karjala teadlased usinasti läänemeresoome keeli, peamiselt soome keelt. 1958. aastal ilmus kollektiivne teos «Soome keele grammatika». Viieköitelise väljaande «NSVL rahvaste keeled» jaoks kirjutasid karjala teadlased rea artikleid (G. Makarovi «Karjala keel», M. Hämäläineni «Vepsa keel», G. Kerdi «Saami keel»).

1969. aastal ilmus trükist G. Kerdi monograafia «Saami keel (kildi murre)», mis annab põhjaliku ülevaate ühest hästisäilinud lapi murdest ja esitab huvitavat materjali keelte tüpoloogilise klassifitseerimise probleemi uurimiseks. Suure karjala keele murdesõnaraamatu kõrval on instituudi teadlastel lähemal ajal plaanis asuda karjala murrete monograafiate koostamisele. Kavas on ka vepsa keele monograafiline kirjeldus. Peale selle jätkub töö läänemeresoome keelte ja nende naaberkeelte omavaheliste suhete ja mõjutuste uurimisel.

Peale autonoomsetes vabariikides tegutsevate fennougristika keskuste tekkis 1940-ndatel ja 1950-ndatel aastatel NSV Liidus veel kolm niisugust teadusliku uurimistöö tsentrumit. Neist üks asub Moskvas, NSVL Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudis, ja ülejäänud kaks Eesti NSV-s Tartu Riiklikus Ülikoolis ja ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis.

Moskva Keeleteaduse Instituudi koosseisus loodi 1950. aastal soome-ugri keelte grupp, mis 1957. aastal muudeti sektoriks. Praegu on sektoril kümme teaduslikku töötajat, keda juhib permi keelte hea tundja filoloogiadoktor V. Lõtkin. Sektori töösuundadeks on üldine soome-ugri keeleteadus, selle kõrval uuritakse ungari, mordva, udmurdi, mari, komi, handi ja mansi keelt. Moskva keskuses töötavad niisugused silmapaistvad fennougristid nagu NSVL TA korrespondentliige B. Serebrennikov, teaduste doktorid K. Maitinskaja, V. Lõtkin, teaduste kandidaadid I. Jelissejev, A. Feoktistov, R. Batalova, G. Jermušin, J. Kovedjajeva, J. Rombandejeva, G. Tepljašina ja N. Terešin.

Sektori üheks töö sihiks on olnud soome-ugri keelte grammatiliste probleemide väljaselgitamine. Seni on trükist ilmunud K. Maitinskaja kolmeköiteline monograafia «Ungari keel», J. Jelissejevi monograafia süntaktilistest sõnaühenditest kaasaegses soome keeles, V. Lõtkini toimetatud komi keele materjalide kogumikud, A. Feoktistovi ja J. Kovedjajeva monograafiad mordva ja mari keele kohta. Sektor võttis aktiivselt osa viieköitelise väljaande «NSVL rahvaste keeled» koostamisest. Viimase 15 aasta jooksul on trükist ilmunud V. Lõtkini monograafiad komi keele ajaloolise grammatika ja permi keelte ajaloolise vokalismi kohta, B. Serebrennikovi monograafilist laadi «Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп» (1960), «Историческая морфология пермских языков» (1963), «Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках» (1964) ja «Историческая морфология мордовских языков» (1967), K. Maitinskaja uurimused «Местоимения в мордовских и марийских языках» (1964), «Словообразование имен в старо- и средневенгерском языке» (1965) ja «Местоимения в языках разных систем» (1969).

Sektori vaateväljas seisab samuti soome-ugri kirjasõna vanade mälestusmärkide uurimine ja seletamine, etimoloogiliste uurimuste korraldamine, keeltevaheliste kontaktide uurimine, toponüümika ja onomastika küsimuste käsitlemine jne. Praegu käib töö kaheköitelise «Sissejuhatus soome-ugri keeleteadusse» kallal, millest peale Moskva keskuse töötajate võtavad osa ka eesti ja karjala teadlased.

Nõukogude ajal sai läänemeresoome keelte uurimise keskuseks Tartu Riiklik Ülikool oma eesti keele ja soome-ugri keelte kateedritega. Eesti keele kateedrit juhib Eesti NSV TA korrespondentliige A. Kask, soome-ugri keelte kateedrit akadeemik P. Ariste. 1947. aastal Leningradis toimunud üleliiduline soome-ugri filoloogia alane kongress pööras erilist tähelepanu soome-ugri keelte murrete uurimisele. Koordineerimise korras jaotati sellel kongressil peamised uurimissuunad kõigi olemasolevate teaduslike asutuste vahel. Tartu Riiklikule Ülikoolile jäi eesti, liivi, vadja ja isuri keele kompleksne uurimine. Sellest ajast peale on akadeemik P. Ariste juhtimisel süsteemikindlalt korraldatud ekspeditsioone vadja, isuri, vepsa, karjala ja liivi keele aladele ning kogutud rikkalikku keelelist materjali.

P. Ariste sulest on sõjajärgsetel aastatel ilmunud rida uurimusi vadja, liivi ja isuri keele kohta: «Происхождение водского языка» (1947), «К вопросу о развитии ливского народа» (1954), «Ливы и ливский язык» (1958), «Vadja keele grammatika» (1948), «Isuri keelest» (1956), «Vadjalaste laule» (1960), «Vadja muinasjutte» (1962) ja rida teisi töid. P. Ariste, kes on mitmekülgne ja erudeeritud soome-ugri keelte tundja, on oma töödes pööranud tähelepanu paljudele fennougristika tähtsatele probleemidele. Kaua aega on ta uurinud eesti keele foneetilist struktuuri, märkimisväärne on tema raamat «Eesti foneetika» (1946). Ta on põhjalikult uurinud eesti murdeid, eesti kirjakeele ajalugu, toponüümikat jne.

Tartu Riiklikus Ülikoolis töötab teinegi silmapaistev läänemeresoome keelte tundja A. Kask. Erilised teened on tal eesti murrete uurijana. Märkigem «К вопросу об образовании и группировке эстонских диалектов» (1956), «Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest» (1962), «Valimik eesti murdenäiteid» (1962). Kuid A. Kase huvi ei piirdu üksnes murretega. Ta on kuulus kui eesti kirjakeele ajaloo põhjalik tundja. Sellel alal on ta sulest ilmunud: «Lühike ülevaade eesti keelest ja selle arenemisest» (1949), «Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles» (1958), «Eesti kirjakeele ajaloo» I, II (1970). Tema «Eesti keele grammatika» kolmes osas (1963—1967) on tänu oma põhjalikkusele tõhusaks abimeheks nii keeleuurijaile kui ka kooligrammatikate koostajaile.

Eesti leksikograafia ja leksikoloogia uurimine on tihedalt seotud Eesti NSV TA akadeemiku J. V. Veski (1873—1968) nimega. Tema aktiivsel osavõtul viidi vabariigis läbi kõik sellealased tähtsamad tööd. Tema algatusel asuti omal ajal «Suure õigekeelsus-sõnaraamatu» koostamisele ja avaldati esimesed vihikud (I — 1948, II — 1951). Koos B. Pravdiniga viis Veski lõpule suure «Vene-eesti sõnaraamatu» koostamise (1947). Sõjajärgsetel aastatel kirjutas Veski rea töid, mis olid pühendatud eesti kirjakeele ja selle ortograafia küsimustele: «Üldkeelse sõnaraamatu ulatusest» (1949), «Õigekirjutuse küsimusi» (1952), «Arenemise sihtjooni eesti kirjakeele foneetikas ja morfoloogias» (1955), «Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta» (1955), «Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles» (1956), «Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras» (1956), «Eesti keele korraldamise huvides» (1956) ja teisi kirjutisi. J. V. Veski peamised keeleteaduslikud kirjutised on avaldatud raamatus «Johannes Voldemar Veski keelelisi töid» (1958). Eesti keele süntaksi küsimustega tegelevad Tartus H. Rätsep ja E. Uuspõld.

Tartu Riikliku Ülikooli kõrval on Eesti NSV-s teiseks fennougristika keskuseks TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Instituudi soome-ugri keelte sektoris, mida juhatab filoloogiakandidaat V. Hallap, uuritakse vadja, isuri, vepsa, mordva ja saami keelt. Sõjajärgsetel aastatel on instituudi töötajad avaldanud hulgaliselt uurimusi eesti ja teiste soome-ugri keelte alal, nagu A. Laanesti «Isurid ja isuri keel — meie lähemaid sugulaskeeli» (1964); A. Pikamäe «Tüveline astmevaheldus lääne-

meresoome keeltes ja lapi keeles» (1956); K. Kondi «Käändsõnaline objekt lääne-meresoome keeltes» (1963); K. Kure «Eesti keele lauseehituse põhiküsimusi» (1963); K. Mihkla «Sõnaühend kaasaja eesti keeles» (1963); M. Musta «Keskmurde tekstid» (1965) jm. Instituudi töötajad V. Hallap ja M. Hint on pannud aluse eesti fonoloogia uurimisele. V. Hallapilt on sel teemal ilmunud uurimused «Otstarbekohasuse printsiip fonoloogias» (1962), «Fonoloogiline etüüd eesti keele veldete alalt» (1963), «Morfemaatika küsimusi» (1964) ja teised. M. Hindilt ilmus 1964. aastal kirjutis «Fonoloogilistest võrjoontest normeeritud eesti kirjakeeles», milles uudest aspektist vaadatakse mitmeid praktilise õigekirjutuse küsimusi.

Alates 1965. aastast annab Keele ja Kirjanduse Instituut välja üleliidulist keeleteaduslikku ajakirja «Советское финно-угроведение», mille peatoimetajaks on akadeemik P. Ariste. Ajakiri ilmub neli korda aastas, selles avaldatakse uurimusi vene, inglise, saksa ja prantsuse keeles. Peale eesti keeleteadlaste on ajakirja kaastööliseks Moskva, Leningradi, Petrozavodski, Joškar-Ola, Saranski, Iževski, Sõktõvkari, Sverdlovski ja teiste linnade fennougristid. Välismaa teadlastest on ajakirja veergudel esinenud soome, ungari, rootsi, tšehhoslovakkia ja jaapani fennougristid. Ajakirja tellitakse üle kogu NSV Liidu, välistellijaid leidub 22 riigis.

Fennougristika viimaste aastate tähtsaimaks sündmuseks oli kahtlemata 1970. aasta augustis Tallinnas toimunud III rahvusvaheline fennougristide kongress, mille korraldamise pearaskust kandis Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Kongressi presidendiks oli P. Ariste, peasekretäriks E. Sõgel. Võrreldes eelmiste kongressidega oli seal tunduvalt avardunud fennougristika mõiste. Peale keele, kirjandusteaduse ja folkloristika olid III kongressil vaatluse all juba ka etnograafia, arheoloogia ja antropoloogia. See kongress sai suureks ja tähtsaks rahvusvaheliseks foorumiks, kus kohtusid 435 fennougristi 16 riigist, nende hulgas oli 313 teadlast sotsialistlikest riikidest, mis ilmekalt näitab sotsialistliku maailma teadlaste osatähtsuse kasvu. Kongressist võtsid aktiivselt osa kõik NSV Liidu fennougristid, esitati 271 ettekannet, oli 3 näitust. Kongressi puhul ilmus Eesti NSV-s trükist 34 raamatut kõigilt kongressi puudutatud aladelt üldmahuga üle 600 trükipoogna.

ÜHTSUS MITMEKESISUSES

Paljurahvuseline nõukogude kirjanduse olemus, areng ja vormid on pidevalt olnud arutlusel üleliidulises ajakirjanduses ja teaduslikes väljaannetes. Eelmisel aastakümnel ägenenud väitlused on praeguseks muutunud arutlevamaks, süvenenumaks, hõlmavamaks. Oma mõju paljurahvuselise kirjanduse probleemistiku aktualiseerumises on kindlasti läheneval Nõukogude riigi juubelil. «Voprossõ Filosoofii» (nr. 8, 1972) juhtkirjas «Internatsionalismi kui poliitika ja ideoloogia teoreetilised probleemid» rõhutatakse, et internatsionaalse — rahvusliku probleemistikus väärub erilist tähelepanu rahvuskultuuride keerukus, nende mitmekülgne vastastikune toime: rahvuslik-spetsiifilise areng rahvuskultuurides, kultuurivääratuste vahetamise protsess, üldiste-ühtsete osiste kujunemine nõukogude ühiskonnas ja kultuuris. Peamine on ilmselt siiski rahvuskirjanduste eristumise ja ühildumise pidev dialektiline protsess ise, üheaegselt eripäraste ning ühisprobleemide senisest selgem nähtavakstulek ja huvi tõus teiste rahvaste loominguvaramu vastu. Ühelt poolt on see seotud nõukogude kirjanduse kvantitatiivse kasvuga, diferentseerumisega, rea uute kirjanduste tekkega peale 1917. aastat. Teiselt poolt on vana- ja rahvuskirjandused, nõukogude kirjandus tervikuna komplitseerunud, jõudnud uude kvaliteeti, rikastunud uute nähtustega, mis teistes ühiskondlikes tingimustes oluksid võimatud. Selle kõige kaasnab ka uus uurimuslik ja kriitika tase. Keskajakirjandust sirvides leiame aspekte, mis on mitmeti iseloomulikud sellele nüüdisel kirjanduse uuele arutlusetapile.

Nõukogude kirjandus pole rahvuskirjanduste kogum, summa, toonitavad ikkajälle kõige erinevamad literaadid ja teadlased, vaid ühtne protsess. «See ühtsus,» kirjutab J. Surovtsev («Znamja» nr. 6, 1972), «on unikaalne maailmakirjanduse ajaloos, inimkonna esteetilises kogemuses — unikaalne ja ometi iseloomulik, seaduspärane: meie paljurahvuseline kirjandus esineb teatud mõttes prototüübina, «mudelina», mis prognoosib sotsiaalsetest ja rahvuslikest antagonismidest vabanenud rahvaste kunsti arengut.» Kirjanduse arengukäiku näevad arutlejad välja kasvavat ühiskonna arengukäigust kui tervikust. «Nõukogude rahvas on uus ajalooline terviklus, uus ja ennenägematu. Inimkonna ajalugu pole tundnud ja ei võinud tunda teist sellist liitu, sellist rahvaste, rahvaste vendlust,» nendib M. Parhomenko («Voprossõ Literaturõ» nr. 5, 1972). Näidates, et jutt ei ole lihtsalt omavahel etniliselt, keele, naabruse või muu läbi seotud rahvaste regionaalsest terviklusest, osutab J. Surovtsev ka selle ühtsuse alusele. «Nõukogude kirjandus, ühtne ja paljurahvuseline, on sotsialismi resultaati (ilming), kusjuures sotsialismi mõistetagu mitmekülgset: kui miljonite töötajate reaalsel ühiskondlikku praktikat; kui masside demokraatliku teadvuse sotsialistliku demokraatlik tasemele tõusmise vaimset protsessi; kui marksistlik-leninliku partei poliitikat, mis väljendab rahvaste progressiivseid huve — seda ka rahvussuhete osas — ja juhindub sotsialismi ülesehitamisest; kui proletariaadi ideoloogiat, sotsialistlikku internatsionalismi, rahvaste sõprust ja vendlust; kui uut moraali, uut

ÜHTSUS MITMEKESISUSES

olmet, uut esteetikat.» «Praktika näitab, et vastavalt rahvuste lähenemisele ühegi rahvuskultuuri panus üldisesse kunstivaramusse ei kahane, vaid kasvab. Sotsialism lülitab igas rahvuskultuuris tegevusse sellised vaimse arengu sfäärid ja reservid, mis teistes ühiskondlikes tingimustes oluksid täielikult sulgunud. Kõigi rahvaste kultuurid, suheldes teiste rahvuskultuuridega, omandades nende kogemuse, seostades selle kogemuse oma rahvuslike traditsioonidega, saavad edasiliikumiseks uut energiat,» täiendab G. Lomidze («Literaturnaja Gazeta», 15. III 1972). Nõnda siis sotsialism ja ainult sotsialism võis ühendada selle, mis võinuks näida ühendamatu, võis teha ja tegi võimalikuks eelmistega võrreldes kõrgema, praeguse kunsti- ja kultuuriühtsuse tüübi, on üks tänavuaastasi kirjandusartikleid läbiv mõte.

Väga olulisel kohal on arutlustes küsimus, mida see ühtsus endast kujutab, milises vahekorras on selles ühiskondlik ja rahvuslik, rahvustevaheline ja rahvuslik. Märkides, et sotsialistlike kultuuride ühtsuse ideele on antisovetistid vastu seadnud ühtse rahvuskultuuri idee, mille sisu on selles, et üle kõige, sotsiaalseist asjaoludest sõltumatult peavad püsima rahvuslikud huvid, taunib G. Lomidze Henno Jänese raamatus «Ülevaade eesti kirjandusest» (Stokholm, 1950 ja 1957) esitatud seisukohta, nagu oleks eesti nõukogude kirjanduse tihe side ajastu sotsiaalsete probleemidega, kogu nõukogude rahva elu ja mõtetega kõrvaldanud ta põlised, ajalooliselt kujunenud jooned, nagu oleks eesti kirjandus kaotanud pinna, väljundes avarusse ja ületades etnilise isoleerituse, kinnisuse — need justnagu ainsad eesti rahvusliku karakteri kandjad. («Literaturnaja Gazeta» 15. III 1972.)

Jättes kõrvale taunitud seisukohas sisalduva ilmse tendentsi fetišeerida nn. rahvuslikku tüüpi, mõelgem üsna levinud väitele, et rahvuslik iseloom on «vere hää!», midagi iidolitaolist, mis seisab (ja peabki seisma) kõigest sotsiaalsest ülemaal, igatahes sellest lahus. Tolle seisukoha üle vaieldi pikka aega ajalehe «Literaturnaja Gazeta» ja ajakirja «Družba Narodov» veergudel kuuekümnendail aastail. Tookordsetegi vaidluste põhjal on ilmne, et iga rahva rahvusliku arengu erilises väljenduse kaheti: antud rahva ühiskondlikus olemises ja tema rahvuslikus iseloomus, vaimulaadis. Seejuures on seosed sotsiaalse ja rahvusliku vahel kahepoolsed. Rahvuslikku vaimulaadi tingivad sotsiaalsed tegurid, progressiivse ja reaktsioonilise võitlus ajas, elutingimused, tööprotsesside iseloom jmt. Sotsiaalsed protsessid on omakorda sõltuvuses ajast, kohast, rahvuslikest iseärasustest. Nii pole rahvuslik karakter mingi eksootiline tätoveering üldinimlikkuse pinnal, vaid on ikka sotsiaalsega läbi põimitud, ilmneb konkreetset sotsiaalseis protsessides. Ta pole mingi üldinimlikust lahus puhaskahe, vaid sellega dialektilises seoses: rahvuslik iseloom n.-õ. murrab (nagu prisma) seda igas oma konkreetses avalduses. Niisuguste arusaamade valguses osutub H. Jänese kartus eesti nõukogude kirjanduse rahvuslikkuse pärast muidugi asjatuks. Rahvusliku ja üldinimliku dialektika, rahvusliku ja sotsiaalse dialektika elus tingib dialektilised vahekorrad ka kunstis. Nende dialektiliste seoste funktsioneerimise intensiivistamine tähendab hoopiski siis rahvusliku õitsengut eesti kirjanduses!

Selles on vastus ka küsimusele, kas rahvuskirjandused internatsionaalses ühtsuses ja sotsialismi tingimustes nivelleeruvad või mitte ja kuivõrd loomulikult kulgeb ühtse paljurahvuselise kirjanduse areng. Viimase kolmveerandaasta samast vaatevinklist lähtunud arutlustes on ühed tüüpilisemad A. Salijevi ja G. Lomidze arvamused. «Kuivõrd tõeliselt rahvalikke teoseid läbib humanism ja elujaatus, sulavad nad täiesti loomulikult uue, sotsialistliku ühiskonnakorra kultuuri, mis on kutsutud teostama inimkonna kõige kõrgemaid ühiskondlikke ideaale. Iga rahvuskunst toob üldisesse midagi eriomast, mis rikastab maailmatunnetust ja aitab kaasa uute kunstivormide otsingule,» kirjutab esimene («Voprossõ Filosofii» nr. 4,

1972). «Uurijad kirjutavad õigesti sellest, et nõukogude paljurahvuseline kirjandus pole üksikrahvuste mehaaniline summa, vaid kõrgem internatsionaalne ühtsus, ajaloos ennenägematu kunstinähtus. Mõnikord võrreldakse nõukogude kirjandust ookeaniga, kuhu suubuvad eri rahvuskirjanduste hoovused. See võrdlus patustab ebatäpsusega. Jõed kactavad ookeani suubudes oma eripära, lahustuvad temas. Ent Nõukogude rahvuskirjandused, moodustades paljurahvuselise ühtsuse, ei kaota oma algupära, oma värve,» sõnab teine («Literaturnaja Gazeta» 15. III 1972). G. Lomidze seisukohta (kogumikus «Rahvuslik ja internatsionaalne nõukogude kirjanduses»), et internatsionaalse ja rahvusliku alternatiivne vastandamine on ebatäpne, dogmaatiline, toetab J. Surovtsev: «Täna kaob juba mõõdanikku kujutus, et «natsionaalne» on üks asi, «internatsionaalne» aga miski hoopis muu, mis eksisteerib natsionaalsega justnagu kõrvuti või väljaspool seda.» («Literaturnaja Gazeta» 8. III 1972). Ta tuletab meelde, et 1920-ndail ja 1950—1960-ndate aastate pöördel peetud vaidlustes tehti dialektikaahtraid ennustusi rahvuslikest tunnustest puhastatud internatsionaalse kultuuri tekke kohta, ja lisab, et tänapäeval tunduvad säärased kujutelmad niisama anakronistlikud nagu püüd absolutiseerida rahvuslikku, teha see isoleerituks, ennastrahuldavaks. Ka A. Salijev ei ole sellega nõus, et rahvuste kultuurisaavutused, saades laialt kasutatuks teiste rahvaste seas, võiksid lakata olemast antud rahvuste kultuuriväärtused või üldse kultuuriväärtustena rahvuslikud. «Ei,» kirjutab A. Salijev, «internatsionaalne on alati elav rahvuslik nähtus, mis kuulub nii oma alg-, kodupinnasesse kui ka kõigile selle ülevõtnud rahvastele võrdselt nende endi teostega. Kui rahvuslik ja internatsionaalne moodustavad dialektilise ühtsuse, siis dialektika seisneb nimelt selles, et iga kultuur sisaldab endas ja tõstab esile üldinimlikud elemendid, aga üldinimlikud nähtused võivad eksisteerida ainult konkreetseis rahvuskultuurides.» («Voprossõ Filosofii» nr. 4, 1972.) Paraku, nagu märgib J. Surovtsev, tuleb ikka veel ette juhtumeid, kus kas tahtlikult või tahtmatult vastandatakse internatsionaalne igasugusele rahvuslikule, kõigele rahvuslikule ja kus (õigesti pidades internatsionaalset progressiivse sünonüümiks) rahvuslikku mõistetakse kas lausa kui konservatiivse sünonüümi või «paremal» juhul kui elu edasises arengus väljatõrjutavat.

Kas võib «internatsionaalse» ja «rahvusliku» vahele seada võrdsusmärgi? Muidugi mitte. Niisugune võrdsustamine oleks omakorda ebadialektiline. Asja olemus on natsionaalse enda dialektilises vastuolus: temas on objektiivselt progressiivsed ja konservatiivsed küljed, elemendid. Nagu märgib A. Salijev, on igas kultuuris hulk elemente (harjunusi, maitseid, uususeid), mis on küll teistele rahvastele sel või teisel määral tuttavad, kuid mida need rahvad ometi omaks võtnud ei ole. Ainult iga rahva kultuuri piiratud eripäraste kunstiväärtuste ring saab laiemalt tuntuks, omastatakse («Voprossõ Filosofii» nr. 4, 1972). «Endastmõistetavalt rahvuslik-spetsiifilist olmes, kultuuris, rahvaste elulaadis hoitakse, ja hoitakse hoolikalt, kuid need on sellised elulaadi, olme, kultuuri vormid, mis ei räägi arenenud sotsialistliku ühiskonnakorraga maal kinnistunud põhilistele sotsiaalsetele normidele vastu ja mis üldiselt ei riiva nende poolt reguleeritavaid elutegevuse põhi-vorme, kuigi on antud rahvaste traditsioonide, nende vaimse kultuuri iseärasuste ja psüühika mõistmisel täiesti olemuslikud,» leiame käesoleva aasta «Voprossõ Filosofii» augustinumbrist juhtkirjast. Kirjandusteadlaste, filosoofide (meenutagem näiteks M. Džunussovi töid) tööd tõendavad veenvalt, et mitte igasugusel rahvuslikkusel, mitte kõigil rahvuslikul ei ole ühesugune internatsionaalne tähendus ja et arenenud sotsialistliku ühiskonna tingimustes osutuvad nimelt rahvusliku kunstikogemuse progressiivsed küljed, saavutused, traditsioonid jne. kõige enam

ÜHTSUS MITMEKESISUSES

võimelisteks laialt levima erisuguste kultuuride hulgas, internatsionaliseeruma meie, sotsialistlikus tähenduses.

Nõnda siis on oluline just see, et paljurahvuseline nõukogude kirjandus, mis oma ühtsuses elab rahvuskirjanduste õitsengutulvas, baseerub sotsialismil. «Rahvuslik» ja «sotsialistlik» on nõukogude kirjanduses olulised kategooriad. Juba mainitud 1960-ndate aastate vaidlustes astus V. Oskotski välja vormeli «sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik» sellise tõlgendamise vastu, nagu tähendaks sotsialistlikkus üheülbalisust sisus ja nagu oleks rahvusliku eripära tarvis vaid sisust lahutatud vorm. Nüüd toob vastuväiteid skeptikutele A. Salijev. Rahulolematust mainitud vormeli suhtes põhjendatakse tavaliselt tõigaga, et iga rahva kultuuris on üldinimlikke ja üldnõukogulikke kultuurivorme alates ooperist, maalikunstist jne. üle stiilprintsiipide jne. kuni organisatsiooniliste printsiipideni välja. Milleks on vaja suruda seda vormelisse «vormilt rahvuslik», küsitakse. Väideldes ütleb A. Salijev, et küsijad lasevad silmist seaduspärasuse, mille kohaselt ükski internatsionaalne nähtus ei eksisteeri isoleeritud, ilmetu fakti kujul, vaid ilmtingimata rahvuskultuuride elavates süsteemides, orgaanilises ühtsuses rahva konkreetsete tegude ja teostega. Nõukogude rahvad elavad vabariikides ja oblastites, mille piirid on kujunenud vastavalt ajaloo objektiivsele käigule, aga nende rahvaste kultuurid, peegeldades vastava arengukäigu, vastavate tingimuste iseärasusi, kasutavad oma enamikus ammu kujunenud traditsioone ja eluvorme. Seepärast pole üheski nõukogude rahvuskultuuris ooperit üldse, pole mitterahvuslikku, eripärata balletti, sümfooniat, maali ega skulptuuri, mitterahvuslikke stiilivõtteid. Kõikjal on need nähtused põimitud rahvuskultuuride elavasse organismi ning valgustatud nende elu ja vaimse maailma valgusest. Nõnda nagu üldinimlikud omadused tööarmastus, headus, patriotism jm. avalduvad igal rahval tema konkreetseis tegudes, traditsioonides ja kommetes, nii kehatavad ka ooperid, balletid, romaanid, stiilivõtted vaid neid loonud rahvuste vaimuilma ning kannavad nende nime. On itaalia ooper, flaami maalikunst, vene ballett, jaapani graafika jne. Kõik nad viitavad nende kunstinähtuste ajalooliselt konkreetsele, s. o. rahvuslikule iseloomule. Kas pole kõige selle põhjal silmanähtav, et enamikku Nõukogude rahvaste poolt omandatud internatsionaalsetest vormidest tuleb vaadelda nende tegeliku eksistentsi aspektides ajalooliselt kujunenud rahvuslikult organiseeritud kultuurisüsteemide kaupa?

Toetutakse ka sellele, et rahvuslikud elemendid on sel või teisel määral tingimata seotud mitte ainult kunstiteoste vormi, vaid ka sisuga, ja küsitakse, miks siis sel juhul tuleb kultuure pidada rahvuslikeks ainult vormi poolest. Jah, tõesti, leiab A. Salijev, kunstis nimelt asi nii ongi, kuna teose sisuks on kunsti sisendatud kujutluste, tundmuste, mõtete ring, mille hulka kuuluvad ka puhtrahvuslikku laadi kujutlused, reaktsioonid. «Kuid kunsti sisu rahvuslikud elemendid osutuvad vormiks selle päris üldise sisu suhtes, mida me määratleme kui sotsialistlikku, pidades silmas kogu uue kultuuri laia sfääri alates kunstist kuni olme mõningate külgedeni, moraalist kuni teaduse ja hariduseni,» väidab A. Salijev («Voprossõ Filosofii» nr. 4, 1972). See üldine määratlus ei osuta kultuuri vahetu sisu otsesele kuuluvusele sotsialistliku ühiskonnakorra ideede sisse, lõpetab ta, on täiesti selge, et mõiste «sisult sotsialistlik» osutab ainult meie kultuuride ühtsele sotsiaalsele funktsioonile, eesmärgile ja suunale.

Niisiis on ühtse paljurahvuselise kirjanduse kujunemine komplitseeritud protsess, mis oma suhtelise suveräänsuse juures on sügavalt seotud nõukogude ühiskonna koguarenguga. Rahvuslikke iseärasusi peegeldades saab kunst, kirjandus paratamatult enda peal tunda ka antud rahvuse sotsiaalse struktuuri mõju. Nagu

märgitakse ajakirja «Voprossõ Filosofii» eespool mainitud juhtkirjas, on nõukogude ühiskonna sotsiaalse struktuuri ühtlustumine teaduslik-tehnilise revolutsiooni, kultuuri ja hariduse toimele praegu rahvaste lähenemise peamine tingimus. Kuid nagu kirjutab G. Lomidze märkmetes «Literaturnaja Gazetale» (15. III 1972), on juba praegu soodsaid eeldusi, et ühed rahvused mõistavad, omastavad, omandavad teiste rahvaste kultuuri, kirjanduse väärtuslikke külgi ja osiseid: «Sotsialistlik revolutsioon avas inimteadvuse kõik «aknad». Kauni, harmoonilise tunnetus, ilu paljubähäälse maailma adumine on kõigil rahvail, kes varem pimedusse vajunult kiratsesid kehvast oleluses, ennenägematult edenened. Kindlasti pole ka praegu kadunud erinevus selles, millega seostab maaligaleriis nähtut või ooperis kuuldu ukrainlane, kasahh, eestlane, grusiinlane, jakuut, baškiir või evenk. Kuid seda teravat kontrasti, mis varem oleks teinud erakordselt raskeks kunstikriteeriumide väljatöötamise, mis ligilähedaltki vastaksid kõigi meie maa territooriumil elavate rahvaste maitsele ja kujutelmadele, nüüdisajal ei ole.»

Kõneldes paljurahvuselise nõukogude kirjanduse praegustest suundadest ja sihtidest, märgitakse keskajakirjanduses kirjanduse arengujärgu loomuliku osana ka kriitikat. NSVL Kirjanike Liidu pleenumil käesoleva aasta veebruaris leidis V. Ozerov, et on põhjust rääkida selle nüüd paljumeelse kriitika uuest arengujärgust: kümme-viisteist aastat tagasi oli meil õige vähe kriitikuid, kes hästi tundsid vennasvabariikide kirjandust. Õieti on see uus kriitikutuüp, kes rahvuskirjanduste argipäeva tundes ka üleliidulise kirjandusprotsessi püüpäeva jälgib, alles kujunemas. Aga G. Lomidze, J. Surovtsevi, Z. Kedrina, M. Parhomenko, J. Karabutenko, V. Ogneva, V. Oskotski, A. Botšarovi ja A. Turkovi nimi räägivad küll juba ise enda eest. Rahvuskirjanduste käekäiku ja üleliidulist kirjandusprotsessi süvitsi jälgivate kriitikute arvu suurenemine, teoreetiliste teadmiste täienemine võimaldab nõukogude paljurahvuselise kirjanduse arengut vaadelda sünteetiliselt. Seda tuleb väga tähtsaks pidada, sest «kunstilise mitmekesisuse probleemi olemuse vaatluses pole me peaaegu edasi liikunud — et mitte öelda, et tammume paigal,» märkis V. Ozerov («Voprossõ Literaturõ» nr. 4, 1972).

Nõukogude rahvuskirjanduste ühtsus on liikuv, muutuv, arenev realiteet. J. Surovtsev arvab, et «ainult sotsioloogiliste, üldesteetiliste, konkreetsete kirjandusteaduslike aspektide ühtsuses võivad oma tähtsusest hiiglaslikud nõukogude paljurahvuselise kunstikultuuri protsessid leida adekvaatset peegeldamist teaduses.» («Znamja» nr. 6, 1972.) M. Parhomenko on oma töös «Oktoober ja nõukogude kirjanduse paljurahvuselise ühtsuse kujunemine» rõhutanud selle ühtsuse uurimise aktuaalsust kirjandusloolisest vaatevinklist. Kuid nagu märgib J. Surovtsev, võimaldab historismiprintsiip etappi vaatluse kõrvale asetada esteetiliste teoreetilise vaatluse; nii saab antud etappi kirjeldada mitmekülgselt ja samal ajal esile tõsta võrdlusjooni etappide vahel; nii näeme kirjandust ikka protsessina. Nende kahe lähenemisviisi dialektilist seost on oluline silmas pidada stiilivoolude probleemi käsitlemisel. See tähelepanu vääriv, aktuaalne probleem on objektiivselt seotud rahvusliku isepära ja sotsialistliku kirjanduse internatsionaalse ühtsuse küsimustega. Võib öelda, et nende kahe probleemsõlme lõikumisest tõuseb uuriija ette eri valdkond.

J. Surovtsev («Znamja» nr. 6, 1972) võtab stiili määratluse aluseks G. Pospelovi, A. Sokolovi, M. Kagani jt. seisukohad, kes vaatlevad stiili kui erilist suhet kunstiteraviku elementide vahel. See määratlus võimaldab esile tuua stiili aspekti kõige erinevama mahuga kunstinähtustes, eritleda teose, koguloomingu, suuna, erinevate kunstiliikide stiili. Märkides, et mõiste «epohhi stiil» kasutajad said õpetliku lüüa-

ÜHTSUS MITMEKESISUSES

saamise osaliseks, kuna nüüdisaja loomingu mitmekesisust see ebamäärane mõiste ei haara, tõstab J. Surovtsev esile stiilivoolude mõiste.

Üldiselt omaksvõetud terminit meil veel pole. Kuid stiilivoolude mõistetakse meie kriitikas ja teaduses mitte kui suuri, ajaloolis-epohhaalseid «suundi», vaid kui lokaalseid joomi, mis on iseloomustatavad nimelt nende stiililise määratletusega. Seda peetakse kõige sagedamini silmas just siis, kui jutt on sellest, et sotsialistliku realismi kunst pole mitmekesine mitte ainult autorite individuaalsete stiilide poolest, vaid ka stiilivoolude osas. Individuaalsetest stiilidest eristumise mõttes peaks stiilivoolude mõiste olema rahuldav. Igatahes on selge, et öeldes «stiilivool», peame me silmas kindlat, ajas fikseeritud kunstiteoste kogumit — nimelt teoste stiili, aga mitte autorite oma (autorid võivad oma stiili muuta või oma teistes teostes üle antud stiili piiride astuda).

Stiilivoolude kujunemine, eksistents ja funktsioneerimine ühiskonnas on kaheldamatult seotud nende vaimuelu realiteetidega, mida nimetame ideelisteks, ideoloogilisteks vooludeks, suundadeks. Üksikuid stiilivõtteid võib kirjeldada, süvenemata nende ideelisse aluspõhja, aga mõista stiilivõtete kogumi esteetilist suundlust, ideelis-kunstilist sihti ilma süvenemata ei saa. Kõige selle juures ei tohi mõisteid «stiilivool» ja «ideeline (ideelis-kunstiline) vool» samastada. Esimesed tekivad teiste baasil, kuid ei ole nende sünonüümid. Ühel ja samal ideelisel pinnasel võivad tekkida erinevad stiilisüsteemid, -kogumid, -grupid ja -voolud. Kuid teiselt poolt võivad stiililt sarnaneda hoopis erinevail ideelistel platvormidel olevate autorite tööd.

Stiilivoolude areng on nüüd sotsialistliku orientatsiooniga, vaba sotsiaal-ideoloogilistest vastuokstest. See fakt on nõukogude kirjanduse arenguperspektiivide, sealhulgas stiilirikkuste seisukohalt sügava, epohhi loova tähendusega, märgib J. Surovtsev. «Just sotsialism annab kunstnikele täieliku avaruse üha uute ja uute stiilivoolude väljaarendamiseks; vähe sellest, «sotsialistlik realism eeldab stiilide mitmekesisust, nõuab stiilide mitmekesisust»,» lisab ta A. Lunatšarskit tsiteerides.

Kuid kui stiilivoolu mõiste ei kannu endas tunnuseid, mis eraldaksid sotsiaal-ideoloogilises mõttes erinevaid loovnatuure meie ühiskonnas (seda asjaolu ei tule hoopiski mõista nii, nagu kaoks sotsialismi ajal igasugune side stiilivoolude ja kunstnike ideeliste positsioonide vahel, ütleb J. Surovtsev vahele), siis tekib küsimus, milline sisu on tegelikult meie ühiskonnas «rahvusliku stiili» mõistel. Asudes vastust otsima, ei saa arvestamata jätta, et iga stiilivool kuulub teatud rahvuskultuuri, tema stiilide struktuuri, aga sealjuures on stiilivoolud rahvuslikus loominguulises kogemuses, rahvuslike kunstitraditsioonide üldistamise suhtes ilmselt erineva kaaluga, nendib J. Surovtsev. Teiseks on stiilivooludele omane teatav suhteline iseseisvus, mis ilmneb muu hulgas selles, et nende eksistentsi ajalised piirid võivad ajaloolis-kultuurilise perioodi piiridega, milles nad on tekkinud, kokku langeda ja võivad seda ka mitte teha. Üldrahvusliku tähendusega stiilid ja stiilivoolud kestavad üle oma aja. Näiteid tuues märgib J. Surovtsev, et «kui mitmekesine ka poleks eesti proosa stiililine pilt 1950-ndate aastate keskpaigani olnud, ikkagi andsid eesti kriitikud ja kirjandusteadlased domineeriva tähenduse stiilivoolule (ja stiilitraditsioonile), mida võiks nimetada «sotsiaalseks-panoraamseks» kõigi sellest tulenevate kompositsioonilise koe iseärasustega, jutustamisvõttega, tegelaste psühholoogilise maailma väljaselgitamise ja lugejale esitlemise iseärasustega jne., see on kõigega, mida me võtame kui antud stiili seaduspärast ühtsust».

Kuid J. Surovtsev hoiatab ka mõne stiilivoolu ületähtsustamise eest, mida näiteks omal ajal tegid A. Upitsi, V. Lācise, A. H. Tammsaare ja A. Hindi teoste põh-

jal läti ja eesti kirjandust panoraamteoste prisma läbi vaatavad kriitikud. «J. Semper märkis oma esinemises NSVL kirjanike kolmandal kongressil selle prisma eba- piisavust, selle abil avatud stiililise pildi ebatäielikkust. Kirjanik rääkis, et eesti proosas olid ka romantilised, subjektivistlik-lüürilised stiilivormid, ja kutsus üles mitte kiirustama üldistuste tegemisega kogu stiililise rahvusliku «näo» kohta ühes või teises kirjanduses, muidu, ironiseeris kirjanik, «võib juhtuda kaasus nagu selle ränduriga, kes esimeste vastutulijate järgi otsustades leidis, et kõik holland- lased on punapead.» Ka nüüd Tbilisi nõupidamisel kinnitasid V. Vassilake, M. Auezov jt., et nagu näitab kirjanduse praktika, on viljakaim vormide ja stiilide mitmekesisuse ning võrdõiguslikkuse printsiip — seda osalt selle pärast, et Nõu- kogude rahvaste ühtsuse baasil tekkinud stiilide ja vormide rikkus mõjutab oma- korda dialektiliselt nõukogude kirjanduse ühtsust, soodustab kultuuride lähene- mist. V. Bökovi, F. Mussini ja mõningate teiste sõnavõtjate arvamus, et mõnel vormil või žanril võib olla suurem perspektiiv kui teistel, pälvis vastuväiteid. Tea- tud žanride, vormide ja stiilide ületähtsustamist, nende eeliste liiga kateoorilist kinnitamist, nende seadmist etaloniks, «peamise» auastmesse, pidasid I. Dzerevin jt. vääraks, kirjanduslikust praktikast irduvaks arvamuseks. Selline arvamus tähendaks paljurahvuselise kirjanduse ühtsuse printsiibi asendamist ühe- sugususega. Ärgem unustagem ka, et vormid, stiilid ja žanrid on arengus, lii- kumises. Ja M. Sluckise arvamus järgi on veel paraku täheleatav tendents ennat- likult taandada nähtusi ühe nimetaja alla, ühele jutustamislaadile, ühele (sageli lihtsalt moodsale) stiilile, kinnitades, et üks laad, vorm, stiil on teistest põhimõtteli- selt parem... («Literaturnaja Gazeta» 19. VII 1972.)

Erinevad stiilivoolud mõjutavad üksteist positiivselt: vormudes esteetiliselt ise- seisvatena, on stiilivoolud alid kõigele väärtuslikule, mida on võtta teistest voolu- dest. Selle ümber arutledes viitab J. Surovtsev («Znamja» nr. 6, 1972) E. Mallese arvamusele, et sotsiaalne panoraamromaan pole eesti kirjanduses läbikäidud etapp, ainult ta peab olema nüüd teistsugune. Ja 1970-ndate aastate eesti panoraamromaan tundubki E. Mallesele sünteesina, milles ühinevad 1950—1960. aastate eepika- kogemus ja tegelikkuse sihikindel kunstiline analüüs, mis haarab ka tegelaste peenimaid hingeliigutusi. «Selles seisnebki üks meie esteetilise arengu tähtsaid ise- ärasusi, et antud stiilivoolu positiivne kogemus on tänu ühisele ideelisele alu- sele avatud arvelevõtmiseks ja kasutamiseks teisteski stiilisüsteemides,» toob J. Surovtsev esile ühe olulisema arutlusõigu. «Tal [s. t. antud stiilivoolul] pole i d e e l i s t põhjust eralduda teistest, sulguda endasse. Piisab, kui võrrelda kas või selliseid raamatuid nagu R. Sirge «Maa ja rahvas» ning P. Kuusbergi «Südasuvel», et märgata nii stiili erinevusi neis eesti proosa teatud stiilitendentsidele iseloomu- likes raamatuis kui ka ilmtingimata nendevahelist seost, mis haarab mõningaid stiililisi «sarnasusi.»

Toonitades, et stiilivoolud on muutlikud, seostuvad, ajalikud, astub J. Surovtsev välja ikka veel esineva seisukoha vastu, millega sisuliselt pannakse võrdsusmärk rahvusliku eripära ja rahvusliku stiili vahele: «Need nähtused ei asu mitte üksnes analüüsi eri tasandil (stiili aspekt on üks rahvusliku eripära aspekte), vaid on erinevad mahult ka sel juhul, kui pidada silmas ainult «rahvusliku eripära» mõiste stiililist külge.» Tuues esile vastuoksusi K. Bobulovi raamatus «Realismi arengu- teed kirgiisi proosas», näitab ta, et «ajuti venitatakse rahvusliku stiili mõiste antud kirjanduse kogumõõtmeteri, millega soodustatakse ainult üht stiili, kusjuures vii- mase arengut käsitletakse kui avaratumist... täieliku määramatuseni! Mõiste konk- reetsus, sisukus muidugi kannatab. Küsimus, kas käsitleda Nõukogude rahvaste kirjanduste kunstilist-stiililist arengut ühe (ja ainult ühe) stiilivoolu laienemise

platsdarmina, kusjuures sellele siis vältimatult omistatakse «rahvusliku stiili» järk (ainsuses!), või näha seda arengut stiilivoolude kogu struktuuri täiustumises, selle struktuuri komplitseerumises ja dünaamikas, mis kristalliseerib rahvuslike stiilivoolude kogumi — see pole lihtsalt terminoloogia küsimus. See on printsiibi, metodoloogia küsimus, kirjutab J. Surovtsev. Esimene arusaam hoiab (sel määral, mil teooria on kunstipraktikale võimeline mõju avaldama, ja sõltumatult teoreetikute subjektiivsetest headest soovidest, kes muidugi tahavad kunsti rikastumist) otsingud stiili vallas kitsais raamides, õigustab nimelt «vaesust» ja kunstnike argust. Teine arusaam teritab teaduse tähelepanu nimelt rahvusliku kunsti otsingute suhtes, toetab — õigeaegsete ja põhjendatud teaduslike fildistuste autori-teediga — kirjanduse püüdu oma rahvusliku stiili spektri laiendamisele.

Stiilide (stiilivoolude) struktuuri komplitseeritus ja rikkus rahvuskultuurides on nende kultuuride arengutaseme esteetilisi, puhtkunstilisi tõendeid. Sageli võrreldakse stiilide arenemist kirjanduses puu kasvamisega: stiile peetakse ühest tüvest tõusnud võraks, «Laskumata siin stiili ja meetodi vahekordade teoreetilise problemaatika vaatlusse üldse, mis nõuaks eri kõnelust, märgime, et niisugune kujund on õigustatud ainult siis, kui «oksad», olles seotud üksteisega «tüve» ja «juurte» kaudu, ikkagi ei sarnane üksteisega,» kirjutab J. Surovtsev. Ka see on kirjanduse käsitlemine ühtse organismina, mille osad, lülid, üksikorganid on üksteisele vajalikud just oma erilises, eri funktsioonides. Stiilide mitmekesisus rahvuskirjandustes, kogu nõukogude kirjanduses tervikuna ei vähene, ei unifitseeru (stiilide kogu vastastikuse mõju juures), vaid suureneb (osalt tänu sellele vastastikusele toimele). Tuleb silmas pidades, et ühel ja selsamal stiilivoolul ei pruugi erinevais kirjandustes olla sama tähendus ja tähtsus. Ja see on seaduspärane, sest «tungi-des» teatud kirjandusse, põrkab uus stiilivool selle kirjanduse püsivale rahvuslikule isepärale, mis pole taandatav millelegi ebamäärasele, ornamentaalsele. «Meie aeg — see on sünteesi aeg, mis ei sünni mitte rahvusliku ja internatsionaalse vastandamisel (kas — või), vaid dialektilise ühtsuse alusel,» märkis Tbilisi nõupidamisel A. Efendijev («Literaturnaja Gazeta» 19. VII 1972).

Kuidas avaldub rahvuslike stiilivoolude üleliiduline iseloom? Asudes selle küsimuse juurde, meenutame, et oleme stiilivoolu lugenud rahvuslikeks mitte nende «erilise» rahvusliku geneesi ja nimelt antud kirjandusse kuulumise mõttes, vaid nende reaalse olemise mõttes. Puhtloogilise lähenemise korral võiks eeldada, et üks või teine stiil kuulub «ainult» mingisse antud kirjandusse, ometi lükkab paljurahvuselise nõukogude kirjanduse reaalne ajalugu selle ümber isegi tema ajaloo varasemate perioodide osas, nagu tõestab F. Turzun-zade uurimus «V. I. Lenini tööde metodoloogiline tähendus kunsti rahvusliku omapära probleemi lahendamisel». Nõnda siis — üleliiduline iseloom. See võib avaneda mitmeti.

Pole raske teemaatilisel grupeerida rahvuskirjandustes leiduvaid teoseid, selleks annab alust Nõukogude rahvaste ühisajalugu. Kas või kollektiviseerimine, mille olemus protsessi rahvuslikele iselaadidele ja kohalikele iseärasustele vaatamata oli üks ja seesama, annab sellised erinevad ja ometi ühte teemaatilisse ritta kuuluvad teosed nagu näiteks M. Šolohhovi «Ülesküntud uudismaa» ja Kiatšeli «Gvadi Bigvaa». Muidugi ei tähenda teemaatika kokkulangemine, paralleelid tingimata stiililist sarnasust, teemaatiline grupeerimine ei tähenda, et iga grupp vastaks mingile stiilivoolule. Märkides mõningaid kunstilis-formaalseid sarnasusi «Ülesküntud uudismaa» ja «Gvadi Bigvaa» vahel, ei taha J. Surovtsev sugugi arvata mõlemat romaani ühte rahvustevahelisse stiilivoolu.

Vaevalt võib juttu olla mingist stiilivoolust ka siis, kui grupeerime eri rahvustest kirjanike teoseid žanriliste tunnusoonte järgi. Muidugi kuulub

žanrgi stiili mõjutavate faktorite hulka ja sellest vaatepunktist leiab J. Surovtsev mõningaid stiilelementide sarnasusi lüürilise päeviku laadi, memuaarilistes, «Jäise raamatu» tüüpi teostes. Kuid ta lisab, et ka siin on stiili sarnasused määratud mitte stiili endaga, mitte selle esteetilise tagapõhjaga, vaid sarnaste žanrilis-kompositsiooniliste ülesannetega. Ainult konkreetne, ükskõik uurimine saab näidata, kas tegu on tõesti kuulumisega mingisse rahvustevahelisse stiilivoolu või on sarnasus ainult üksikuis elementides — teema, žanri, idee sarnasus ei pruugi siin iseendast mingisse stiilivoolu kuulumise tõendiks olla.

Nõukogude kirjanduse internatsionaliseerumisprotsessi osana täheldame suveräänsete rahvusvaheliste stiilivoolude teket. See on keerukas, peent eritlemist nõudev nähtus. Tähtis on märgata, et suveräänsete stiilivoolude teke on küll silmatorkav nähtus, aga ei kattu internatsionaliseerumisprotsessi tervikuga. Samuti tuleb neile vooludele läheneda ajas konkreetset, seostades neid nõukogude kirjanduse kui terviku arengu ja rahvuskirjanduste arengukäikudega. Säärase lähenemise korral ilmneb muide, et ideelis-esteetilise ühtsuse tugevdamise mõttes on rahvuskirjanduste stiilstruktuurid üheaegselt oma komplitseerumisega saanud üksteisele lähedasemateks.

Nõustudes, et järgnevat liigitelu võib täiendada ning et see on mõneti valeldav, püüab J. Surovtsev konkreetset määratleda mõningaid stiilivoolu. 1950—1960-ndate aastate poeesiast koondab ta ühte venelaste Martõnovi ja Voznessenski, lätlase Väcietaise, leedulase Mieželaitise, kirgiisi Eraliievi, aserbaidžaanlase Rza ja kasahhi Suleimenovi loomingu. Proosas eristab ta nn. suure eepose stiilivoolu. Selle traditsioonilise, püsiva, kindla eepilise suuna esidajaina mainib J. Surovtsev venelaste Fedini, Markovi, Simonovi, Borodini, Abramovi, A. Ivanovi, Konovalovi, kasahhide Jessenberlini ja Nurpeissovi, kabardiin. Kešokovi, valgevenelase Meleži, aserbaidžaanlase Šihlõ, tadžiki Ikrami nime. Eelmise voolu kõrval, osalt selle «sees» leiab ta stiilivoolu, milles eepiline üksikasjade küllus esineb sedavõrd, kui see on vajalik «teise plaani» loomiseks; tegelasi joonistavad selle voolu esindajad erilisel tüüpilistena, sageli peaaegu sümboolsetena. Selles reas seisavad Drutse «Stepiballaadid», Gontšari «Tsüklon», Aitmatovi «Ema põld» ja «Valge laev», Belovi «Igapäine asi», Matevosjani «Meie ja meie mäed», Muhtari «Tšinarar» jt. Tbilisi nõupidamisel sellest voolust rääkides tähendas F. Mussin, et viimasel ajal on kirjanikud uute väljendusvahendite otsinguil pöördunud rahvaloomingu poole («Literaturnaja Gazeta» 19. VII 1972). Lühiromaanis, jutustuses, novellis avaldub J. Surovtsevi arvates läbiv joon selles, et sageli konflikt n.-ö. tõmmatakse kõvasti sõlme ja selle saab lahti harutada dramaturgia seadustest lähtudes; seejuures pole autor mitte jutustaja, vaid olukorra esitaja osas, nii et tegevus hargneb «iseseisvalt» nagu laval. Sellised on Tendrjakovi ja Astafjevi, kasahhi Ahtanovi («Lumetorm»), lätlase Birze («Liivakell»), usbekki Jakubovi («Lind elab, kui tal on tiivad»), meie Vetemaa («Väike reekviem suupillile») teosed.

Rahvustevaheliste stiilivoolude otsinguil aetakse meil sageli veel segamini temaatiline, žanriline ja päris-stiililine, nendib J. Surovtsev. Tuleb püüda arusaama poole, et suureneva stiililise mitmekesisuse seaduspärasus on otseselt seotud nõukogude ilukirjanduse internatsionaliseerumise probleemiga. Seda probleemi ja tema stiiliaspekti ei tohi taandada ainult üldiste, eri rahvuskirjandusi läbivate stiilivoolude otsimisele. On väär eeldada, et mida vähem stiilivoolu, rahvuslikke stiile, seda internatsionaalsem on stiililise struktuuri poolest ühtne palju rahvuseline nõukogude kirjandus. Vastupidi, mida enam on stiilivoolu, rahvuslikke stiile iga nõukogude rahva kultuuris, seda kindlam ja arenenum, ühtlasi komplitseeritum on nende kultuuride ühtsus, terviklus, sest stiilide mitmekesisus, stiili-

ÜHTSUS MITMEKESISUSES

struktuuride rikastumine on toimunud ja toimub nõukogude kultuuri üha tugevneva ideelise ühtsuse baasil, Nõukogude rahvaste ühiskondliku elu suureneva internatsionaliseerumise baasil, üleliidulise, üldnõukoguliku esteetilise kogemuse baasil, rõhutab J. Surovtsev.

Nõukogude kunstnikud ja kirjanikud tuginevad ikka enam üleliidulisele, eri rahvaste liitkogemusele; sellele kogemusele toetumise õigustatuse tajumine, selle kogemuse tajumine o m a n a avaldab mõju järjest laienevale kirjanduste ringile.

INIMESED PUURIS JA PUUR INIMESTES

Nagu teame, saab ilukirjandus tegelikkust käsitleda kõigis kolmes ajavormis — minevikus (ajalooline ja biograafiline žanr), olevikus (suurem osa žanridest) ja tulevikus (utoopiline ja ulmekirjandus). Siiski, vaatamata sellele, kas konkreetse kirjandusteose tegevus toimub kauges minevikus või on tõstetud sadu aastaid ette homsesse, on lugejad teosest alati otsinud oma t ä n a s e peegeldust, aega, milles nemad elavad. Nad on otsinud (ja tihtipeale leidnud) oma ajastu kirjandusest tegelasi, kellega tahaksid sarnaneda, või teisi, keda tahaksid ühiskonnast hoopis välja lülitada. Lugejad on otsinud proosast, luulest ja draamateostest probleeme, mis päevast päeva puudutavad nende tundeid. Selliseid leidub küllaltki palju ja nende hulgas on ka igavesi ning alati igavesteks nimetatuid, nagu armastuse ja surma probleem.

Inimene ja ajalugu.

Ühiskond ja isiksus.

Kohustus ja vastutus.

Neile küsimustele antakse igal ühiskonna arenemise etapil, olgu üksikutes teostes või kogu kirjanduses, erinev sisu ja koos sellega erinev lahendus. Eriti suur tähtsus on neil sotsiaalsete muutuste poolest rikkal XX sajandil. On loomulik, et meie paljurahvuseline nõukogude kirjandus ja väliskirjanduse paremik käsitlevad isiksuse ja ajaloo ning kollektiivi ja isiksuse keerulisi suhteid. Nimetatud ja nendega seotud probleemid on tähelepanu keskpunktis ka 60—70-ndate aastate nõukogude läti kirjanduses, nagu näitavad viimaste aastate proosa (eriti romaani) silmapaistvad saavutused (M. Birze, V. Lāmsi, E. Līvsi, B. Saulītise, E. Vilksi jt. teosed).

Kõrvuti nende, meie kirjandust läbivate ja kriitika poolt täheldatud probleemidega võime vaadelda ka teisi, mida varem pole kuigivõrd analüüsitud või mis on isegi märkamata jäänud. Siinjuures tahaksin peatuda läti uuema proosa seesugustel teostel, kus ühest või teisest aspektist vaadeldakse isiksuse potentsiaali ja elu tegelikkust. On loomulik, et seda küsimust ei saa lahutada ega mehaaniliselt välja tõsta teiste tänapäeva probleemide ringist, eriti isiksuse ja ühiskonna vaheliste suhete kujutamises, samuti ei saa nimetatud probleemi käsitledes kõrvale jätta inimese vastutust ajaloo, oma kaasaja ja ühiskonna ees. Seepärast pöörame käesolevas artiklis, kus jälgime mõningaid läti proosa ulatuslikumaid teoseid, peatähelepanu just nendele momentidele.

On iseloomulik, et ükski kolmest autorist — A. Bels, I. Lubējs ja A. Kalve —, kelle töid on sellest aspektist vaadeldud, pole möödunud küsimustest, kui suurel määral vastavad nende teose tegelase sisemised reservid ja võimalused ta panusele ühiskonna heaks. Ārija Elksne värssi kasutades võib öelda, et ka tänapäeval on ja jääb inimese elu väärtuse ainsaks tõeliseks mõõdupuuks tema töö. Artiklis «Inimest pole vaja välja mõelda! Inimest on vaja uurida!» («Literatūra un Māksla»,

1972, nr. 10) väidab teatri- ja kirjandusteadlane Gunārs Bērziņš: «... üks kesksest isiksuse hindamise kriteeriumidest on inimese sotsiaalne kvaliteet — see, kui suurel määral mõjutab isiksuse tegevus ühiskonna arengut. Kõige täisväärtuslikuma ning otsesema väljenduse leiab see kommunismi ideedest kantud töös ning vastutuses kaasinimese ees.»

Mitme eri nurga alt leiame sellele teesile kinnituse ka meie uuemast proosast ja draamast.

1

Isiksuse võimete ja ühiskonna nõuete vahekorra on keskele kohale tõstnud Alberts Bels oma teises romaanis «Puur» (1971). Juba esimeses romaanis «Uurija» (1966) laskis ta teose peategelasel skulptor Juris Rigersil arutleda mitte ainult kunstiteose ja loomingu tähenduse üle, vaid ka inimese ja ajastu ning südame-tunnistuse puhtuse üle, mõelda vastutusest ühiskonna ees jne. «Puur» näitab, et A. Bels jätkab teda kõitnud probleemide lahendamist, kuid seekord asetab pearõhu loomingu ja kogu inimkonna olemist hõlmates isiksuse ja ühiskonna suhete dialektikale.

Mõlemad A. Belsi romaanid osutavad, et autor on detektiivide põneva tegevusala austaja. Ainult kui «Uurija» aluseks oli kujutletud kuritegu, siis «Puuri» süžee toetub reaalsele roimale, mis on sooritatud vägagi ebatavaliselt.

Ühel septembriööl, sõites maalt Riiga, jääb kadunuks arhitekt Bērzs. Bērzi abikaasa teatab juhtunust kriminaaljälituse osakonda ning kadumaläinu otsimisega hakkab tegelema miilitsatöötaja Strūga. Mõne aja pärast, kui pole enam lootust, et otsitav võiks elavate kirjas olla, leitakse autovaraste kamp koos asitõenditega. Paar päeva hiljem võetakse tühjas talus kinni ka kamba juht Kārlis Dindāns, kes tunnistab end süüdi ning teatab, kus on arhitekt. Armukadeduse ja kättemaksu ajendil on Dindāns lukustanud Bērzi sügavasse laande peidetud teraspuuri, mis oli sakslaste poolt sinna jäetud 1944. aastal. Olles ilma toiduta ja veeta, mõisteti arhitekt aeglaselt surema, teiselt poolt aga kindlustas roimar end võimaliku mõrvasüüdistuse vastu. Kui kuriteost on möödunud nelikümmend päeva, leiavad miilitsatöötajad lõpuks üksildasest puurist lumega kaetud ja ainult mõningaid elumärke avaldava Bērzi. Arstidel õnnestub kannatanu päästa, ja Bērzs jätkab oma tööd. Kārlis Dindāns antakse kohtu alla.

Ebatavalise materjali, millest võrdlemisi suur osa kuulub tinglikkuse sfääri, on Alberts Bels esitanud triptühhoni vormis. Iga osa kannab üks romaani peategelastest, taustaks muidugi ülejäänud. Eelkõige tutvume energilise ja vilunud, olgugi aastatelt alles noore miilitsatöötaja Valdis Strūgaga. Tema otsene missioon on leida mõistatuslikul viisil kadunud arhitekt Bērzs koos autoga ning võimalust mööda aidata kaasa mõrvari tabamisele (oletatakse röövmõrva). Temale omase lakoonilisusega visandab A. Bels tegelase kuju. Seekord huvitab meid miilitsatöötaja sümboolne isik vähem kui see iseloomustus, mille autor annab tänapäeva ühiskonna teatavale osale. See on oluline mitte ainult arhitekti leidmise seisukohalt, vaid ka paljudele lugejatele arvustamiseks iseennast, oma tuttavaid, sõpru ja sugulasi.

«Nad olid advokaadid, arstid, insenerid, teadlased, luuletajad, kirjanikud, heliloojad — see oli intelligents, kelle hulka kuulus ka Strūga, ja tihti, kogudes fakte Bērzi kohta, oli tal tunne, nagu otsiks ta iseennast.»

Nad olid vaadanud ühtesid filme, lugenud ühtesid raamatuid, kuulanud üht ja

sama muusikat, ühtemoodi huvitunud progressist ja majandusest, jutustanud ühtesid ja samu anekdoote, käinud mitmel korral turismituusikutega välismaal, nende arusaamine huumorist oli ühesugune, nad kannatasid tihti hüpertoonia, kõhukinnisuse, närvihäiguste ja podagra all, neid vaevas peavalu ning nad olid külmatuslikud, kuigi neil oli kadestamisväärne tervis, visa elutahe ja sidemed ühiskonnaga.

Peab ütleva, et see on väga täpne ja põhjalik intelligentsi teatava kihi iseloomustus, mida — nagu traagilisele sündmusele vaatamata kogu romaanigi — läbib Alberts Belsi tabav iroonia. Nüüd me juba teame, missugusesse ühiskonni kuulub Bērzs, kuigi see pole monoliitne ning ka siin on igal inimesel oma individuaalne eripära. Asjata ei avaldata otsimise käigus Bērzi kohta mitmeid vastandlikke arvamusi: «Inimesed olid temast heal arvamusel»; «Ta oli imelik inimene»; «Mõnikord võis ta olla kohutav» — seda ütleb Bērzi iseloomustamiseks üks ja seesama isik, kadunud arhitekti otsene ülemus Antlāvs, rääkides Strūgale juhusest, mil Bērzs oli tahtnud oma ideed iga hinna eest läbi suruda, apelleerides sealjuures ülemuse südametunnistusele ja koguni püüdes Antlāvi perekonnaliikmeid vajalikus suunas häälestada. Lõpuks saavutanud Bērzs võidu — ja tal eli õigus, nõustub Antlāvs.

Kuid seda, kes on tõeline Bērzs — on ta veidrik, tööotsija, omakasupüüdjaja või veel midagi, võib lugeja romaani selles kolmandikus ainult uduselt aimata. Bērzi iseloomustavad jooned on antud üsnagi vastuoluliselt, sõltudes sellest, kas kadunud on vaadatud abikaasa Edīte, noorpõlvesõbratari Jaunlona või mõne tuttava silmade läbi. Ka kirjanik Nupāts, kes kohe pärast Bērzi kadumist hakkab juhtumist kriminaaljutustust kirjutama (ei tohi ju nii head teemat käest lasta), peab tunnistama, et vaatamata ühistele suusamatkadele on Bērzs talle mõistatuseks. Ainult et Nupātsile kui kirjanikule ei jäänud märkamata Bērzi sarm, isikuomane veetus, mis vormib inimesest isiksuse, kelle tunneb ära massi hulgast ja keda on võimatu kellegi teisega segi ajada. Tal oli oma «mina». Seda pole teatavasti paljudel.

Seejärel jätab autor hüvasti esimeses osas toodud Bērzi portree kildudega, et näidata inimest, kes teda õnnetusse tõukas — kurjategijat Kārlis Dindānsit. Loeme üle ja jätame meelde otsekui juhuslikult pillatud lause: «Kõnelustes figureeris tähtis küsimus, kas Bērzi kaotades oleks kaotajaks ühiskond või oleks kaotajaks pooleks Bērzs, kes kaotas ühiskonna.» Oluline küsimus, kuigi autor esitab ta väikese naeratusega. Mida annab inimese ühiskonnale ja mida annab ühiskond temale? Kui suurel määral on isiksus vajalik ühiskonnale? Tuleb välja, et need küsimused on vaevanud ühtaegu ka Kārlis Dindānsit, autovaraste kamba juhti ja Bērzi vangistajat.

Dindānsiga tutvustab Alberts Bels meid niisama välkkiirelt nagu romaani teiste tegelastega. «...sisse kirjutatud Riias, kolmekümneaastane, keskharidusega, kolm aastat armees teeninud, kaks aastat töötanud taksopargis, kolm autobaasis. Taksopargis oli taksojuht, baasis automehaanik.

Dindānsi vanemad elasid Riias, mõlemad olid õpetajad, pensionil, jõukad inimesed, lugupeetud kodanikud. Kārlis oli nende ainuke laps.»

Muidugi on see paljalt ankeet, mis võib avada üksnes nähtuse pealispinna, mitte olemuse, sest nende andmete järgi otsustades peaks meie ees seisma korralik füüsilise töö tegija, vastava psüühika ja ühiskondliku käitumisega. Tegelikkus, nagu seekordki, esitab tihti hoopis muid variante.

Töö taksopargis meeldis Dindānsile, kuid siis hakkas talle külge meie sajandi moehaigus — hirmutõbi. See on autojuhi hirm sõitjate ees, hirm, mille aluseks on konkreetsed röövimisjuhtumid, kus kannatajajaks olid Dindānsi kolleegid, «Hirm

kasvas iga söidetud kilomeetriga ja kogunes verre iga mootoripöördega.» See on terve hirmulaviin, mis haarab kaasa Dindānsi, viies ta peaaegu psüühilise laostumiseni, või, nagu kujundlikult ütleb autor, Dindāns hakkab ennast üha enam ja enam tundma kloroformianumasse pandud prepareerimisobjektina.

Kahtlemata on see puurisituatsioon, millest Dindāns püüab pääseda. Aga kuidas?

Ta jätab juhiameti ja hakkab töötama automehaanikuna. «Ikkagi: töö ei valmis-
tanud talle rõõmu.» Paanilise hirmu küüsisist pääsedes hakkab Dindāns mõtlema sellele, kuidas kaval inimene saaks seda piinavat hirmu kasutada oma tuluks. Muidugi oleks see siis juba teiste inimeste hirm.

Ka Dindānsil on oma elumõte ja oma filosoofia. «Kiriklikke dogmasid ta ei uskunud. Kommunistlik ühiskond tundus võõras, sest ta arvas, et just erandlikud üksikisikud viivad elu edasi. Talle tundus, et maailmas on praegu segased ajad, kus ühed inimesed täidavad lammaste osa ja teised neid pügavad.» Tema tahtis olla pügaja. Oli vaja pügamiskääre.

«See ühiskond,» arutas Dindāns omaette, «surub mu kuivaks nagu sidruni ja viskab kõrvale. Ühiskond mõtleb ainult selle peale, kuidas minust rohkem kätte saada, mahla välja pigistada, mind jooksutada ja pärast end pensioniga lunastada.»

Selle arvamuse kujunemist ja arenemist autor ei motiveeri ega näita laiemalt, ent juba eelmisest tsitaadist ilmneb Dindānsi ühiskonnavastane seisukoht. Dindāns lakkab olemast andja. Ta saab olla ainult võtja, kui mitte muul viisil, siis võimule toetudes. Haarata kust aga võimalik — selline on Dindānsi deviis. Et tegelikult on töö ainus, mis annab inimesele elu mõtte ja isegi õhu hingamiseks, sellest ei taha ta kuuldagi. Ta loob endale süsteemi, kus peamist rolli mängib ebaseaduslikult saadud raha, ilusad asjad ja ilusad naised. Selline maailm osutub Dindānsile puuriks, millest ta ise ei pääse ja mis on ohtlikum tõelisest puurist metsas, kuhu on kinni pandud süütu Bērzs.

Dindāns tunneb pimedat viha Bērzsi vastu, kes tema arvates on õnne pailaps. Ta ei taha Bērzsi tappa, vaid talle ainult tunda anda, kui ebakindel on Bērzsi ja temataoliste eksistents. Antihumanismi puur, mille kurjategija on iseendas ehitanud, purustab lõpuks tema enda, see kõlbab ainult ajutiseks kasutamiseks. Oma käitumisega tõukab Dindāns ühiskonnast välja eelkõige enese ja mõistab end üksindusele. Kuid üksindust ta ei talu. Tema poolt loodud maailma-konstruktisioon laguneb, see ei saagi kaua eksisteerida. Oma saatust ise muuta Dindāns aga enam ei suuda: «Oma puuri kandis ta pidevalt kaasas. Puurist vabastada võis teda ainult surm. Või tõeline kahetsus. Surra Dindāns ei tahtnud ega mõelnud. Kahetseda ei osanud. Ainult ootas.»

Dindānsi puur purustatakse väljastpoolt — seda teevad teised inimesed. Kuri-teole järgneb karistus. Aga kildudega, mis jäid Dindānsi puurist, tema vaimsest struktuurist, peab ta ise hakkama saama.

Ka arhitekt Bērzs saab võitu oma puurist. Tegelikult on neid kaks — reaalne puur ja selles peituv «puuritunne». Bērzsi võitlust puuriga näitab autor kolmandas osas, kus ta lõpetab peategelase portree, mida alustas esimeses osas.

Vägivaldselt puuri kinnipandud Bērzs kontsentreerib kogu tahtejõu, mõtlemisvõime ja tegutsemise ainult ühes suunas — kuidas kasutada ümbrust selleks, et ellu jääda. (Jah, Bērzsil on tahtejõudu, mida Dindānsil pole, kuigi viimane ise selle olemasolus kindel oli.) Nii leiab kinnituse see, mida märkas kirjanik Nupātsi professionaalne silm. Bērzs on isiksus, kes tõuseb üle keskmise inimese, kuigi ka tema, elades mõnusat elu mugavas korteris ning töötades kindlal töökohal, pole

kasutanud täielikult oma vaimset jõudu, energiat ja annet. Puur on Bērzi isiksuse proov, mille ta ausalt läbi teeb.

Küsimus pole ju ainult füüsilises eksisteerimises, kuigi ka selles mõttes on siin tingimused rängad. Bērzs ei saa ennast päästa ega oma elu pikendada kaasainimeste arvel, nagu sageli juhtub siis, kui elatakse teiste inimeste seas; siin on Bērzs ühiskonnast täielikult isoleeritud, pandud silmitsi puuriga ja seda ümbritseva loodusega ning ta peab oma suhted ühiskonna ja endise eluviisiga korraldama täiesti iseseisvalt, ilma välise abi ja nõuta.

Neljakümne puuris veedetud päeva jooksul mõtleb Bērzs välja enda jaoks küllaltki palju uut. «Kui ta oleks sündinud puuris ja kasvanud üheksa pähkli, seente ja jänesekapsaste lähedal, tuvijalgade ja mulla... lähedal, tunduks see elu talle normaalne ja rohkemat ta ei soovikski.» Kuid asi seisab selles, et Bērzs on sündinud ja kasvanud teistsuguses keskkonnas — tsiviliseeritud ühiskonnas, ning peamine, nagu tunnistab Bērzs ise, on seal olnud töö. Puuris seda ei ole, sellest tekib võrdlemine ja väärtuste muutumine. Bērzs tõdeb, et seal, «välismaailmas» on ta elanud konformistlikult, liialt kummardades moes olevate asjade ees ja kultiveerides mugavusi. Korterisisustuse poolest püüdis ta ületada alluvaid ja sarnaneda ülemustega. Ühiskonnas on kõikide küsimuste peale valmis vastuseid, mis oli omaks võtnud ka Bērzs, kasutades liiga vähe iseenda aru. Puuris see süsteem ei kehti, siin peab ta igale küsimusele ise vastuse leidma. Tegelikult on siin üksainuke küsimus — kas elada või surra? Normaalses keskkonnas tunduks see naljakas, kuid normaalses keskkonnas on paljud asjad teistmoodi.

«Inimene iseenesest pole midagi, ainult ühiskonnaga suheldes saab temast inimene,» arutab Bērzs. «See on aabitsatõde, mida teadsin juba ammu, aga alles puuris on mul himu karjuda inimese järele. Väljas olles ma tihti põgenesin tema eest.»

Puuris avastab Bērzs iseenda, mõistab, kuidas peaks töötama ja elama. «Ma arvan, et ei saa rääkida kergemast ega raskemast teest. Peab valima üheainsa tee.» Tänu puurile hakkab võimekas arhitekt mõistma, mida õieti tähendab elu ja inimesed. Puur tapab temas tarbija, jättes looja. Viimase jõuga veab ta puuri beetoonpõrandale söega jooni — ta töötab. Mõte enesetapust tundub võõras. Teadvust kaotades võib ta enda kohta julgelt ja uhkelt öelda: «Ma jään inimeseks.»

Arhitekt Bērzi mõtiskluste kaudu on Alberts Bels avaldanud ka oma arvamuse inimese vastutusest ühiskonna ees. Sellega ühenduses on läti kirjanduskriitikas tihti tsiteeritud Rainise värssi: «Ma, osa maailmast, vastutan kõige eest.» A. Belsi arhitekt tunnistab: «Pean ma vastutama kogu maailma eest? See on ainult tühi loba! Eelkõige vastuta enda eest, oma töö eest, oma suhete eest inimestega. Ära vangista ennast egoismi puuri, ja ma ütlen sulle: maailm muutub paremaks.

Meie — see on ainuõige vastutamise vorm.»

Kontekstist nähtub, et Bērzi mõtisklustes indiviidi vastutuse üle ei ole saja-protsendilist selgust. Siiski ta tõestab, et suudab vastutada küll iseenda, küll oma sõnade, küll töö eest. Ta pole tolmukübe tuules ega tahtejõuetu ning mõtlemisvõimetu automat. Ta on inimene. Kuid inimene olla, see pole vähe. See on — palju.

2

Sellest, kes inimene õigupoolest on, mõtleb palju ka ajakirjanik Antons Krusts Ints Lubējsi pikemas jutustuses «Kiusatu» (1970). Ainult kui A. Belsi romaanis on arhitekt Bērzs vägivaldselt isoleeritud sotsiaalsetest ja perekondlikest vahe-

kordadest ning jätud silm silma vastu looduse, puuri ja iseendaga (selles suhtes on ta omamoodi Robinson), siis I. Lubējsi kangelast näeme suhtlemas töökaaslaste, ülemuse, tuttavate ja naabritega, s. t. sellega, mida me tavaliselt nimetame ühiskonnaks. Jutustuse «Kiusatu» süžee arenduse lähtepunkt pole just tavaline: ühel oktoobrikuu hilisõhtul näeb Antons Krusts, «olles täie aru ja teadvuse juures» — nagu ta ise ironiseerib —, ebatavalist taevakeha, mille ümber ringlevad kuulitaolised moodustised. Mis see on? Uus leiutus astronoomias või lihtsalt silmapete? Saadik kaugest galaktikast? Küsimus jääb lahtiseks, sest teadlased pole sel ööl imeilukku võõrkeha tähele pannud, kuid Krustsi vapustab nähtu hingepõhjani. See viib ta välja (analoogia Bērzsiga «Puuris») argipäevast, rutiinist, inert-susest. Lõpuks temast endastki, täpsemalt ohtlikust puurist, mis viimastel aastatel on tekkinud ja hakanud Krustsis kujunema.

Kes on Antons Krusts? Kui Bērzs kuulub selle intelligenti hulka, kes on kasvanud ja kujunenud sõjajärgsetes tingimustes, siis Antons Krustsil hakkab kätte jõudma juba neljakümnes talv ning sellesse mahuvad ka kolm Isamaasõja aastat, töö taastamisperioodil ja pikk ajakirjanikustaaž. Kuid ühel eluetapil on Krustsi olemus murdunud. Ta on nagu väsinud eluvõitlusest ja tööst, laokil välimusega, teatud määral sattunud alkoholi küüsi. Järjest sagedamini annavad tunda sõjas rikutud närvid ja süda. Ka isiklik elu on sel muidu võimekal ajakirjanikul (Krusts on populaarse ajakirja «Atstari» kultuuriosakonna juhataja) nurjas — naine on Krustsi juurest ära läinud, ta elab ebamugavas ja kitsas korteris, üksi ja üksinduses.

Ja siiski on Krustsis säilinud positiivne tuum, mida aitab avastada juhuslik taevakeha nägemine. Nagu tugev vedru tõukab see ärkvele Krustsi vaibunud teo-tahte ja uudishimu. Nood omadused panevad teda taotlema uut, novaatorlikku teaduses, elus, kultuuris ja tema enda ajakirjanikuargipäevas: «Riia peaks jalga-dele tõstma, kurat võtaks!» naljatab vihane Krusts, puutudes kokku teadlaste rutiini ja ükskõiksusega. Kabjuks ei suutu ka Krustsi kolleegid mõistvalt tema äkki ärganud tegutsemishimusse, mis tahab liikuma panna ajakirjanduse vaikselt vee, purustada ohtliku rutiini- ja konformismikorra, mille mõjule oli hakanud alluma ka Krusts ise.

Seega ületab konflikt Antons Krustsi ja ajakirja peatoimetaja, Isakeseks nime-tatud Voldemarsi ning tema pooldajate vahel n.-ö. ühe toimetuse töötajate lahk-helid. Tekib küsimus, kas trükkida võimeka, kuid vaieldavate ideedega astro-noomi Skrīne problemaatiline artikkel võõraste tsivilisatsioonide esinemisest ja võimalikust kohtumisest või mitte? Siin pörkavad kokku kaks vastandlikku seisukohta, kaks erinevat lähenemist elule ja selle peegeldusele ideoloogia sfääris. Ja veel: kaks erinevat isiksuse alaliiki — leiutaja kordajaga ning looja tarbijaga. Muidugi pole see puhtalt eristatav.

Tundub, et formaalselt võttes on Isakesel isegi õigus. Ei saa ometi vastu vaielda tema väitele: «Liiga palju oleme ajakirjanduses maalinud igasugust juhuslikkust, ajakirjanduse aabitsa aga oleme unustanud. Pärast oleme isegi häbenenud.» See on ju tõsi, kuid seda kasutab Isake selleks, et vajaduse korral õigustada oma hirmu riski ning ebameeldivusi töötava sammu ees. Olemasolevat töökorda ei ürita Isake purustada, tehku seda teised (kas või seesama Krusts), kui tahavad. Ent samal ajal tähendab ajakirjanduses töötamine Isakesele olemasolu mõtet ja sisu — see on kogu ta elu.

Antons Krusts seevastu tundub vahetevahel vähem organiseerituna, vähem kiindunud oma otsestesse ülesannetesse. Nagu öeldakse, on temalgi omad kompleksid, mis tulevad esile pahanduste puhul, küll eraelus, küll toimetuse asjus.

Krusts suudab lühiajaliselt innustuda, seista oma meelest progressiivse ja vajaliku eest, kuid raskustele, mis paratamatult tekivad uudse mõtte juurutamisel, annab ta suhteliselt kiiresti alla ning sulgub oma kesta, sisemisse puuri. Raha, kuulsus, jõukus, kena korter (sellest loobub ta justkui mängides), pole talle olulised, kuid ta elab valuliselt üle kaasinimeste mõtteloidust, talle teevad valu enda ja teiste inimeste lünklikud teadmised ja veel rohkem viitsimatu purustada teadmatusse puuri, rebida end lahti rutiinist, et jõuda võõra, praegu veel tundmatu, kuid kindlasti omandatava juurde. Juhtum eksinud taevakehaga võiks seepärast stimuleerida selle puuri purustamist, mis märkamatu on kujunenud Krustsis endas, eraldades teda ümbritsevast maailmast.

Krustsi puuris-olemise tunnet tugevdab veel üks moment. Olles ükskõikne materiaalseste hüvede suhtes, pole ta leppinud ega suuda leppida omaenda seisundiga, praeguse tegevuse ja küllaltki ähmase tulevikuga. Endise sõjamehe jaoks nagu peaksid olema lahti kõik teed, kuigi elu paremad aastad on möödunud kaevikutes ja sõjaväehaiglates. Ja siis, millalgi ja kusagil, võib-olla ka et pikka mööda ja märkamatu on Krustsi arenemine peatunud, tema olemus purustatud (selle kohta ei anna autor meile lähemat informatsiooni ega motiveeringut). Kunagi on Krusts proovinud kätt isegi kirjanduses ja mõnede esseede tõttu on teda peetud andekaks algajaks, kuid siis on ta enesekriitiliselt jätnud selle ala unarusse. Ka teadlast pole temast tulnud. Ta on pillanud oma võimeid mitmes suunas nagu kergemeelne oleskleja, suutmata leida peateed, on otsinud ja kahelnud. Ja nüüd ei saa Antons Krusts lahti igavesest küsimusest, mille esitab endale iga inimene, kes hakkab tunnetama ennast kui isiksust. Kes ma olen? Misugune on minu koht ühiskonnas, maailmas, jah, isegi igavikus?

«...inimese elul on tarvis oma konksu, kuhu saab enda riputada nagu pildi,» arutleb Krusts. Just see konks on tal puudu. Krusts mõistab, et ühiskonnal ei ole teda ülepea vaja. Raske südamega tunneb ta, et igaüks (Isake, tuttavad, Krustsi endine naine Inta, kellest nüüd on saanud Isakese armuke) on keegi, aga Antons Krustsi ainult peetakse kellekski.

«Leida oma koht suures ühtsuses, omaenda lüli selles ahelas... — kas see pole Inimese üllaim ülesanne? Niikaua kui see pole selgitatud, on võimalikud kõik-mõeldavad arusaamad — mõni arvab end olevat maailma naba, mõni asetab end võib-olla liiga madalale.» Selles autoritektis, mis põimub Krustsi mõtete ja tunnetega, on tegelase mõistmise võti. Otsinud oma olemise mõtet, kuid seda mitte leides kannatab ta järjest rohkem oma tühja jooksnu elu pärast ning sulgub oma «mina» puuri, mis aastatega on muutunud tugevaks ja purustamatuks. Ebaõnnestub ka Krustsi viimane katse seda purustada. Purjuspäi teeb ta Isakesele skandaali, ülemus saab närvišoki, ta ise aga kaotab teadvuse ning hiljem kahetseb. Kurvalt lõpeb see kanalend, ilma positiivse tulemuseta nii eeldustega inimese kui ka ühiskonna jaoks. Krusts ei lähe põhja, ta pühitseb oma juubelit (mis ei kujune küll nii pidulikuks kui vanameistril Kudreikal), jätkab oma tööd kas toimetuses või mujal, kuid uute teede rajajat ega leidjat temast enam ei ole. Loov säde temas on kustunud igaveseks. Lõpus annab jutustuse autor mõista, et mõningad üldised inimlikud omadused (elementaarne ausus, seltsimehelikkus) Krustsil siiski säilivad. Aga kas sellest piisab? Eitava vastuse annaks vist mitte ainult I. Lubějsi tegelane ise, vaid ka lugeja. Toimekas mees on kaotanud oma kesta — huvitavuse. Võitluses puuriga on ta jäänud kaotajaks.

Kui Antons Krustsi jaoks on elus juba midagi seljataha jäänud (jutustuse lõpus astub ta üle neljakümne viienda aasta läve), sealhulgas ka peamine — ammendamata võimalused temas endas, siis näitlejal Uldis Mārsēnsil Aivars Kalve romaa-

nis «Tuulekanep» (1972) on tulevikust veel palju oodata. Kui ainult — nagu rõhutatatakse romaani refräänina korduvas motiivis — Uldis Mārsēns suudab hoida trompetit suul. Kui mitte, siis võib ka teda tabada I. Lubējsi Krustsi kahetsusväärne saatust.

Romaanis näeme noore Mārsēnsi elust ainult seitset päeva, kuid sellest piisab saamaks ettekujutust Uldise senisest elukäigust ja praegusest eluseisust. Kõrvu otseselt tänapäevast antud piltidega on romaani monteeritud pilte ka Uldise lapsepõlvemälestustest, mille hulgas on kõige meeldesöövivamad fašistliku okupatsiooni viimase aasta sündmused Kuramaal.

Missugune on Uldis Mārsēns praegu? Ta on võimekas, kuid küllalt tuulepäine noor näitleja. Lobisemine, joomine, vaidlemine ja mõned sekeldused purjuspäi — see moodustabki Uldis Mārsēnsi argipäeva. Suur osa Uldise elus on juhusel. Rääkimata sellest, et ta tavaliselt hommikul ei tea, millega lõpeb õhtu, käitub Uldis ka palju tähtsamates asjades, nagu oleks see mäng (suhted Silviaga, tööluusid teatris). Loomulikult tekib küsimus: miks see inimene nii toimib? Kas ta tõesti tahab purustada just alustatud elu? Miks ta nii kergemeelselt raiskab oma aega ja jõudu?

Ei saa öelda, et nn. välised tingimused poleks Uldis Mārsēnsile soodsad. Naine, kuigi üsna raske või komplitseeritud karakteriga, armastab Uldist ja poeg Imants hoiab isa väga. Teatris peetakse Uldisest lugu, kolleegidel on ilma temata igav, üks töökaaslane, mitte eriti andekas näitleja Džulija on Uldisesse koguni armunud. Kõikjal avavad inimesed talle oma südame, võhivõõrad usaldavad teda, kiinduvad temasse, räägivad temaga kui vana sõbraga. Silvia kõrval, kes perekonna rüppe tagasi tulnud hulkuri alati vastu võtab, leidub ka teisi, kes poisilikult kelmil Uldist heameelega aitaksid. Ka isa, professor Mārsēns, kellega Uldisel küll erilist sobimist pole, kutsub teda elama Solitüde eramajja.

Kui arhitekt Bērzs kadudes ühiskond külmalt arutleb, kes on nüüd õigupoolest suurem kaotaja — ühiskond või Bērzs, kui ajakirjanik Krustsi tutvuskond teda üleolevalt veidrikuks ja lootusetuks unistajaks peab, siis seda ühiskonnakihti, kus liigub näitleja Mārsēns, ei saa süüdistada ükskõiksuses, külmuses või noore ande tõrjumises. Hoopis vastupidi — isegi see noormees, kes Mārsēnsiga nüüdsama kohvikus tutvus, saanud teada, kellega tal tegemist, kutsub teda enda juurde. Asjade nii olles peab ühiskonnavõõra suhtumise juuri otsima noore kunstniku enda olemusest. Sest taas on puur, nagu paistab, mitte inimese ümber, vaid tema sees.

Mõneti põhjendab autor Uldis Mārsēnsi käitumist. Mälestuskatkendeist ilmneb, et juba lapsepõlvest peale kannatab Uldis ebamäärase hirmu all, mis ei kadunud hiljemgi, teiste poistega koos ulakust või julgustükke tehes. See hirm käiks nagu Uldisega kaasas ja paneks teda tegema sedagi, mis on tema olemusega lausa vastuolus. Teiste sõnadega: Uldis on end katnud klounikostüümiga, mis teda soomusrüüna peaks elutegelikkuse eest kaitsma. Ka selliselt tekib inimeses puur, mis teda eraldab kaasinimestest.

Teiseks on autoripoolne motiveering seotud Uldise vanemate ebaõnnestunud eluga ja sõjajärgsel aastail vana Mārsēnsi kui teadlase põlu all olemisega. Kahjuks ei ole teoses piisavalt valgustatud, kuidas on nimetatud asjaolud mõjutanud Uldis Mārsēnsi isiku kujunemist, olgugi see antud juhul eriti tähtis. Seda tähelepanuväärsem tundub oletus, et Uldise laaberdamine, mis tegelikult tähendab ühiskonnale esitatud väljakutset, on seostatav kasina panusega, mis näitleja Mārsēns seni on andnud oma publikule, see tähendab sellele ühiskonnale, kelle liige ta on. On päris selge, et mängides teenrite ja paažide osi, pole noormees lavateel jõudnud eriti kaugele. Ka sellest võiks otsida alust küll konfliktile, küll isiksuse ka-

hestumisele, küll samale puuritundele, mis on haaranud Uldis Märsēnsi. On vaja tugevat esimest tõuget, ükskõik kas endas kogunenud jõuvarudest või ühiskonna poolt, et temas vabastada sisemisi reserve ja panna neid voolama õiges, sotsiaalselt kasulikus suunas.

Ühiskonnale on Uldis Märsēns andnud veel vähe. Kas noore näitleja põgenemine Cēsisesse viib ta välja tavalistest rööbastest ja vabastab individuaalsuse kestast, see jääb romaanis ütle mata. Kuid punkt «i» peal pole ka alati tärvilik.

*
Siin nimetatud teosed esindavad läti tänapäeva proosas neid hääli, mis juba paar aastat tagasi kõlasid meie luules, kutsudes inimest ühiskondlikule aktiivsusele, vabanema sisemisest tardumusest. Näib, et see liin kirjanduses ei ole juhuslik, vaid seaduspärane ja ajalooliselt põhjendatud. Selle teemaga on kooskõlas ka Egons Līvi minanovell «Kõrkjamets» (1971) ning selle järgi tehtud, tõsi küll, mitte just õnnestunud film. Mööduvad aastad, muutub tegelikkuse nägu, muutuvad inimesed ja kirjandusse tulevad uued kangelased teise tunnetusgammaga ja muusuguste muredega, kuid inimesed, kes on vastu astunud puuritundele iseendas ja oma ümbruses, jäävad 70-ndate aastate alguses läti kirjanduses huvitavateks probleemikäsitlusteks.

TARTU-PEATÜKK V. DALI ELUS

Kirjaniku ja teadlase 100. surma-aastapäeva puhul

1. jaanuaril 1826 — seega üsna varsti pärast dekabristide ülestõusu — lahkus leitnant Vladimir Dal Kroonlinnas omal soovil mereväeteenistusest, katkestades sellega kümme aastat kestnud sõjaväelise karjääri. Selle sammu sisemised motiivid ei ole tänapäevani päriselt selgunud, kuigi on arvatud, et üheks tõukejõuks võis olla pooleaastane eeluurimise all viibimine admiral A. Greighi riivavate epigrammide pärast. Nende autoriks peetuna paigutati Dal Nikolajevist, admiralil silma alt ümber Kroonlinna, kuid Greighil leidis ka siinses kõrgemas ohvitserkonnas mõju-kaid sõpru, kes võisid noore leitnandi elu kibedaks teha. Teisalt on Dali erruminekus nähtud ka varjatud poolehoiuavaldust dekabristidele.

Nii või teisiti, erruläinu seadis kohe sammud Tartu poole, et valmistuda siin arsti elukutseks. Niisamuti oli aastate eest toiminud ka tema taanlasest isa Johann Dahl, kes juba täismehena läks Peterburist raamatukoguhoidja ametist Jena ülikooli arstiteadust õppima ja töötas hiljem Luganskis arstina.

Tartu valimine stuudiumikohaks ei sündinud juhuslikult. Koos nooremate poegade oli Nikolajevist Tartusse asunud Dali lesestunud ema, rahvuselt sakslanna. Pealegi oli õppetöö Tartu ülikoolis selleks ajaks pälvitud rahvusvahelise tunnustuse.

V. Dali astumist ülikooli 1826. aasta jaanuaris kinnitavad ka ta uuemad biograafid (M. Bessarab, V. Porudominski).

Teatavas vastuolus sellega on autoriteetse teatmeteose «Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat» andmed, mille järgi Dal immatrikuleeriti 1828. aasta I semestril. («Album Academicumi» teadet uskudes jääks küll küsitavaks, kuidas jõudis Dal juba järgmisel aastal väitekirja kaitsta.) Või arvati endine Peterburi mereväe kadetikorpuse kasvandik Tartu *alma mater*'is esialgu ainult vabakuulajaks? See küsimus nõuab eraldi selgitamist.

1826. aasta jaanuaris immatrikuleeriti Tartus ka veel teine Neevalinnast tulija — Viisu mõisa valitseja poeg Friedrich Reinhold Kreutzwald. Ühiste õppejõudude kuulamine ühistes auditooriumides pidi ju mõlemat Asklepiose jüngrit vähemalt ruumiliselt lähendama. Kui kumbki olnuks teadlik teise muudest huvialadest — keele ja kirjanduse kõrval paelusid Daligi tudengipõlvest peale etnograafia ja folkloor, eriti muinasjutud —, võinuks lähenemine olla veelgi suurem. Praegu puuduvad selle kohta paraku igasugused andmed.

Et Dali ema oli selleks ajaks kolinud Võrru noorema poja Leo juurde, kes teenis sealses garnisonis, tuli Dalil Tartus leppida toleaeagsetele üliõpilastele nii harjumuspärase katusekambriga, missuguses elas ka ta luuletajast sõber N. Jazõkov. Dal, kes ta enda sõnade järgi armastas «pikki jalutuskäike», ei pidanud paljuks vahetevahel jalgsi Võrus ema vaatamas käia. Kahtlemata andis see talle võimaluse heita pilku ka meie talupoegade ellu. Et Dali ilukirjanduslik looming tõendab taluraha eluolu head tundmist, seda nentis juba V. Belinski: «Ta oskab mõelda tema [s. o. vene talupoja — J. Š.] peaga, näha tema silmadega, kõnelda tema keeles.»

V. Dal on oma õppejõududest erilise soojusega esile tõstnud üldkirurgia professorit J. Moierit, kelle majas ta hiljem mõnda aega elas. Pärastine vene arstiteaduse korüfee N. Pirogov iseloomustab oma memuaarides Moierit järgmiselt: «Ta oli silmapaistev ja väga anderikas isik. [— — —] Tema ettekanne oli alati selge, täpne ja ilmekas. Loengud paistsid silma lihtsuse, selguse ja plastilise näitlikkuse poolest. [— — —] Moier oma praktilise mõistuse ja põhjaliku haridusega, mille oli saanud ühes kõige kuulsamas koolis [Paduas], tõi oma õpilastele kõige suuremat kasu.» Anatoomiat, füsioloogiat ja kohtumeditsiini luges tollal prof. L. E. Cichorius, patoloogiat ja dieteetikat prof. J. Erdmann, günekoloogiat prof. G. Chr. Deutsch, farmakoloogiat prof. G. Sahmen, keemiat prof. F. Goebel, füüsikat prof. J. Parrot. Viimasel alal premeeriti Dali kahel korral hõbemedaliga — 1827. ja 1829. aastal — ülesannete eduka lahendamise eest. «Ta oli kõige peale meister,» kirjutab ta parim ülikoolisõber N. Pirogov. «Mida aga Dal käsile võttis, kõike läks tal korda omandada...»

Kuigi Dali kui üliõpilast iseloomustasid erakordne töökus ja mereväest kaasa- toodud raudne enesedistsipliin, jätkus tal studiumi kõrval siiski aega osa võtta kohaliku vene akadeemilise seltskonna elust. See aga oli kõnealusel aastakümnel Tartus küllaltki vilgas. Prof. Moieri pool peatus korduvalt Vassili Žukovski, vene romantilise rahvalaulupärase luule üks rajajaid ning Goethe, Schilleri, Uhlandi jt. ballaadide üldtunnustatud tõlkija. (Ühenduses romantismi edukäiguga hakkas saksa kirjandus Venemaal parajasti laiemat huvi äratama.) Pealinnast külastas Moieri perekonda tihti naiseõde Aleksandra Vojeikova, kellele Žukovski pühendas oma kuulsa ballaadi «Svetlana». A. Vojeikova austajate hulka kuulus ka filoloogia- üliõpilane Nikolai Jazõkov, keda Moierite salongis võis tihti kohata. Luuletajana ühendasid Jazõkovit lähedased sõprussidemed Mihhailovskojesse pagendatud A. Puškiniga. Kui S. Issakov väidab, et «Tartu vene kultuurikeskus oli kõigi kirjandusuudistega kursis, peeti kirjavahetust A. Puškiniga ja tema uutest teostest saadi mõnigi kord teada varem, kui nendest hakati rääkima Peterburis», siis on ühe sellise keskuse all mõeldud just Moierite salongi. 1826. aasta suvel oligi Jazõkov Trigorskojes Puškiniga esmakordselt kohtunud, varem oli sellele eelnenud viimase värsiläkitus Tartusse Jazõkovile:

Ju iidsest ajast ühendab
 poete taie omavaהל:
 hing talle hümne pühendab.
 Seob kõiki ainus loitev ahel.
 Meid võõrastab vaid eluring,
 kuid sihiks ühine meil hari.
 Oo, tunnista Ovidiuse vari,
 Jazõkovi mind köidab hing!
 Ma oleks Tartu teele ammu
 läin'd koidikul, mu raske sau
 viiks sõbra künnisele sammu,
 kus ootab muretus ning au.
 Sealt taanduks jälle elurõõmus,
 mind paeluks vabaolu taust,
 seal õnne rüüpaks igas söõmus
 ja jälle uneleksin aust.

(Artikli autori tõlge)

Teatavasti ei andnud Pihkva võimukandjad Puškinile luba Tartusse sõiduks, tema tutvumine dr. Daliga toimus alles 1832. aastal Peterburis. Kuid kahtlemata aitasid Tartu—Mihhailovskoje sidemed veelgi süvendada luulehuvilise Dali kiindumist suure poeedi loominguks.

Kaasvõitlejatest arstiteaduse alal sõbrunes Dal eeskätt N. Pirogoviga, kes valmistas siin professuuriks. Hiljem liitus nendega veel Fjodor Inozemtsev, pärastine Moskva ülikooli kirurgiaprofessor.

Üldiselt meeldis Tartu elu Dalile, kes oli tulnud tööd tegema. «Siin [— — —] käsutab igaüks enda ja oma aja üle nõnda, nagu tal on parem ja hõlpsam, lõpuks ka nii, nagu tal on mugavam ja nagu ta ise soovib,» märgib ta tunnustavalt. Teisel nimetab ta Tartu-aastaid oma elu «kuldseks ajastuks».

Perekondlik läbikäimine Moieritega õhutas Dali kirjandusliku tegevuse jätkamisele. Professori väikesele tütrele Katariinale muinasjutte jutustades tuli Dalil tahtmine neid ka kirja panna. Ühe neist pühendas ta sõber Jazõkovile.

Tartus jätkus ka materjali kogumine kavatsetava vene keele seletava sõnaraamatu jaoks, nagu see teisiti ei võinud ollagi. «Jutustus Dali elust on paratamatult jutustus sellest, kuidas sündis «Толковый словарь». Elu kinkis Dalile sõnu: paljud sõnad, mis on sõnaraamatusse paigutatud, ei väljenda üksnes mõnესugust tähendust, vaid avavad meile terveid lõike Dali elust, «olustikku, tegevust, toiminguid, seiklusi ja muud». Sõnade tõlgitsemine — see on Dali isiksus, tema iseloom, veendumus ja vaated.» (V. Porudominski.) Kui on väidetud (viimati O. Mutt «Keeles ja Kirjanduses» 1966), et Dal töötas oma seletava sõnaraamatu koostamisel pool sajandit, siis kuuluvad sellesse aega loomulikult ka Tartu-aastad. (Iseloomulik detail sellest perioodist: vene keele eksami sooritas Dal professor Perevoštšikovi juures. Konservatiivne professor kirjutas tulevasele kuulsale leksikograafile pärast eksamit hinde prantsuse keeles: «Ta valdab vene keelt nagu ehtne venelane.»)

Vastandina baltisaksa buršidele, kes enamasti põlvnesid aadli või jõukama linnakodanluse hulgast, tundsid kehvema sotsiaalse päritoluga vene rahvusest üliõpilased tihtipeale elavat huvi ka ühiskondlike päevaküsimuste vastu. Noorte vene teadusejüngrite järele valvamiseks oli ametisse seatud spetsiaalne agent, kelle kohuseks oli Peterburis ette kanda, kui ustavad nood on «troonile ja õigusule». Hoolsale järelevalvele vaatamata meenutab N. Jazõkov oma kaasvõitlejate üht lemmikharrastust järgmiselt:

Jutt Kodumaast, mu armas, käis meil rataskaari,
koos kirusime Vene valitsust ja tsaari.

(Tõlkinud Kalju Kangur.)

Ja ühes teises ülemeelikus tudengilaulus ütleb Jazõkov:

Kui ilmuks siia Vene tsaar,
ei joomalauast tõuseks keegi;
ka siis meil kestaks pillerkaar,
kui Looja süütaks pikseleegi.
Kui ilmuks siia Vene tsaar,
ei joomalauast tõuseks keegi.

(Tõlkinud Kalju Kangur.)

Kuid ka tsaariimpeerium ise koputas Emajõe Ateena — muusade linna — väravatele. Puhkenud Vene-Türgi sõjas vajati võitlustandril järjest enam arste, keda

JURI ŠUMAKOV

ka ülikoolid pidid kiirendatud korras ette valmistama. Nii lõpetas V. Dal tava-
kohase nelja-aastase kursuse kolme aastaga. 18. märtsil 1829 kaitses ta edukalt
väitekirja arstiteaduse doktori kraadi saamiseks. Sõbrad saatsid värskeltküpsetatud
doktori tõrvikutega rongkäigus postijaama. Teekond viis rindele Irboska—Šklovi—
Mogiljovi—Berditševi—Jassõ kaudu; ta reisikaaslasteks oli kaasvõitleja Tartu üli-
koolist, prantsuse emigrantide järglane dr. med. Georg Barbot de Marny, kes järg-
misel aastal langes sõja ohvrina. Juba märtsi lõpul määrati Dal ordinaatoriks pea-
korterit välihaiglasse, mis parajasti paiknes Silistria kindluses Bulgaarias.

Ent V. Dali suhted Tartuga ei katkenud sellega veel lõplikult. Kui Dal avaldas
1832. aastal kasakas Vladimir Luganski pseudonüümi all oma «Vene muinasjutud»,
mida A. Puškin ja N. Gogol soojalt tervitasid, tegi Tartu ülikooli rektor J. Parrot
haridusminister K. Lievenile ettepaneku nimetada kirjanik vene kirjanduse profes-
soriks. Lieven algul kõhkles — oligi veidi kummaline määrata arstiteaduse doktor
kirjanduse õppejõuks —, kuid leidis siis väljapääsu: esitagu Dal oma raamat filo-
loogiadoktori kraadi saamiseks. Kõik oleks klappinud, kuid õnnetuseks oli teose
vastu hakanud huvi tundma kurikuulus «Tema Majesteedi Isikliku Kantselei III
osakond», kus nähti muinasjuttude allegooriates monarhia aluste salakavalat õnes-
tamist. Järgnes autori areteerimine. Nikolai I korraldusel Dal küll vabastati, kuid
nii kahtlase raamatu väitekirjaks esitamine ei võinud enam kõne allagi tulla.
Tartu asemel määrati kirjanik eriliste asjade ametnikuks Orenburgi sõjakubernerit
juurde.

Siin kohtus Dal 1833. aasta septembris teistkordselt A. Puškiniga, kes otsis koha-
peal Pugatšovi jälgi. Kauge provintsikeskuse eraldatuses oli mõlemal kirjanikul
paljust vestelda. «Puškin «kinkis» Dalile muinasjutusüžee «Vaprast Georgist ja
hallist hundist» ning kiindus ise selle kirgliku rahvaluulekogu suulistesse aare-
tesse.» (L. Grossmann.) Dal viis poeedi ajaloolisse Berda staniitsasse, kunagisse
Pugatšovi «pealinna», kus Puškin lootis leida seda jõulist rebelli mäletavaid
vanakesi.

Ametisõitudel tuli Dalil korduvalt viibida naabruses asuvas Baškiirias, kus ta
hoolega jälgis maa põlisrahva elu. Oma tähelepanekuid avaldas ta Tartu õpetlaste
eestvõttel ilmuvas väljaandes «Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und
Kunst besonders Russlands», mida algul kirjastati Riias, hiljem Leipzigin. Sarja
kolmandas köites ilmus tema sulest paarikümneleheküljeline uurimus «Mõnda
Baškiiriast», mis on dateeritud Orenburgis 1834. Kirjutis sisaldab materjali Baš-
kiiria ajaloo ja rikkalikult uudset etnograafilist andmestikku baškiiride eluolu
kohta. Joonealuses märkuses soovitas autor seda materjali kasutada entsüklopee-
diate koostajatel. Viendas köites jätkas ta oma tööd artikliga «Mitmesuguseid
märkmeid Orenburgi ümbritsevate maade ja rahvaste kohta». Baškiiride kõrval
vaatles ta siin kirgiise, tatarlasi jt. Ei puudu näited ka baškiiri rahvaluulest. Vene
rahvaluulet käsitles Dal «Dorpater Jahrbücheri» neljandas köites. Sama väljaande
vahendusel võis ta Tallinna folkloristi A. H. Neusi tõlkes tutvuda eesti rahva-
lauludega.

Aastakümneid kestnud töö viljana pääses 1863—1866 viimaks ilmuma Dali pea-
teos «Elava suurvene keele seletav sõnaraamat», mis moodustab vene rahvakeele
materjalide monumentaalse kogumiku. Vene Geograafia Selts autasustas teadlast
selle eest kuldmedaliga, Vene Teaduste Akadeemia Lomonossovi preemiaga ja
auliikmeks valimisega, Tartu ülikool aga Heimbürgeri preemiaga. Küllap seegi
tunnustus võis kunagise Tartu kasvandiku meelt liigutada. Jenast andis üks juh-
tivaid saksa slaviste prof. A. Schleicher akadeemik A. Schiefnerile Dali teose kohta
kiitva hinnangu.

JÜRI SUMAKOV

Selleks ajaks hakkas tekkima juba ka eesti rahvusest slaviste, esimeste hulgas prof. Leonhard Masing (1845—1936), kes võisid Dali elutööd juba ka oma teaduslikus tegevuses kasutada. Mõni kuu enne surma teatas prof. M. Veske Kaasanist akadeemik J. Grothile, et ta on oma uurimuse «Slaavi—soome kultuurisuhted keeliste andmete järgi» koostamisel kasutanud ka Dali sõnaraamatut. Missugusel määral tegid seda esimeste vene-eesti ja eesti-vene sõnastike koostajad M. Salem, J. Kõrv, K. A. Hermann ja T. Kuusik, selle selgitamine jäägu meie leksikograafia ajaloo uurijate ülesandeks. Igatahes märgib sajandi algul senistest tunduvalt täielikumana «Vene-eesti sõnaraamat» (Tartu, 1903) autor J. Jurkatam kasutatud kirjanduse hulgas Dali oma kohe teisel kohal ja lisab: «Sõnaraamatu sisu kohta on tähendada, et tema peale hariliku sõnade tõlke ka elavast keelest rohkesti näitusi pakub, mis sõnade tähendusi ja Vene keele iseärasusi aitavad paremini ära seletada.» Koostamisprintsipiidelt on seega J. Jurkatam V. Dalile mitmeti lähedane. Ka prof. P. Arumaa mainib V. Dali sõnaraamatut oma «Vene-eesti sõnaraamat» (1940) allikate hulgas. Küllap võis V. Dali «Vene rahva vana-sõnad» (1862, 1879) mõningat meetodilist eeskujut anda samuti M. J. Eiseni eesti vana-sõnade kogudele.

Vulgaarsotsioloogilistes käsitlustes on Dali küll nimetatud ka tüüpiliseks puristiks-monarhistiks ning vastandatud teda A. Herzenile ja V. Belinskile, eesrindliku sotsiaalfilosoofilise mõtte esindajatele. M. Gorki oli Dali filoloogilisest ja folkloristlikust elutööst teistsugusel arvamusel: «Dal oli demokraat, kes tunnetas sügavalt oma sidet rahvaga, [— — —] temalt oli paljudel võimalik palju õppida, kuid nad ei õppinud midagi.» Kõrgelt hindas Gorki ka Dali olukirjeldusi. Nõukogude Eestis on E. Päll Dali tesauruse plussid ja miinused kokku võtnud järgmiselt: «Dali sõnaraamat sisaldab suurel hulgal kõnekeelset sõnavara, lopsakat rahvakeelt. Dal on oma teosesse paigutanud rikkalikult murdesõnavara, mis rahvuslikku kirja-keelde ei kuulu. Sõnaraamatus on, eriti seletustes, palju autori enda poolt konstrueeritud või loodud sõnu. Üldse on siin üle 200 000 sõna, nad on esitatud pesasüsteemis. Hoolimata puudustest on Dali sõnaraamat, eriti Baudouin de Courtenay' paranduste ja täiendustega (3. trükk, 1903—1909), jäänud tänapäevani väärtuslikuks käsiraamatuks.» («Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused» VI, 1961.) Siinkohal sobib lisada, et Dali sõnaraamatu redigeerijale ja täiendajale, poola rahvusest teadlasele J. Baudouin de Courtenay'le kuulub Tartu ülikooli keeleteaduse ajaloo väljapaistev koht. Tema toimetatud kõnealune 3. trükk asus muide ka V. I. Lenini kabinetis Kremliis.

V. Dali mitmekülgse elutöö hindamisel ongi otstarbekas meenutada V. I. Lenini tuntud sõnu: «Ajaloolistele teenete üle ei otsustata selle järgi, mida ajaloolised tegelased ei andnud võrreldes tänapäeva tingimustega, vaid selle järgi, mis nad andsid uut võrreldes oma eelkäijatega.» 18. jaanuaril 1920 kirjutas Lenin hariduse rahvakomissarile A. Lunatšarskile Dali tesauruse kohta: «Suurepärane asi, kuid see on ju murdesõnaraamat ja vananenud. Kas poleks aeg koostada kaasaegse vene keele sõnaraamat, näiteks sõnaraamat nende sõnade kohta, mida kasutatakse praegu ja mida kasutavad klassikud, Puškinist Gorkini.» (V. I. L e n i n, Teosed, 35. kd., lk. 379.) Sama mõtet arendas Lenin hiljemgi, kavandades ühtlasi uue sõnaraamatu ulatuse ja organisatsioonilised abinõud selle töö teostamiseks. (S e a l s a m a s, lk. 428 ja 433.)

Kokku võttes andsid Tartu-aastad V. Dalile erialase studiumi kõrval rohkesti vaimseid ergutusi teda huvitanud humanitaaraladelt. Mitme Tartu kaasvõitlejaga (N. Pirogov, N. Jazõkov, F. Inozemtsev jt.) ühendasid teda eluaegsed sõprusside-med. Tartust sai alguse ka kontakt Puškiniga, mis aastaid hiljem kandis head vilja

Orenburgi mail. Üliõpilaspõlves debüteeris Dal luuletajana Tartu eksprofessori A. Vojeikovi toimetatud Peterburi ajakirjas «Славянин»; Tartu teadlaste väärtuslik publikatsioonide sari «Dorpater Jahrbücher» (*alma mater*'i praeguse «Toime-tiste» kauge eelkäija!) kandis tema uurimusi Euroopa ja Aasia piirimail asuvatest väikerahvastest Kesk-Euroopasse. Saksa DV teadlased mainivad V. Dali nime Vene—Saksa kultuurisuhete silmapaistvate arendajate hulgas. Aeg oleks võtta lähemale vaatlusele ka tema panus fennougristikasse, mille kohta leidub vihjeid näiteks karjala teadlase E. Karhu monograafias «Soome kirjandus ja Venemaa 1800—1850» (Tallinn, 1962).

LILLEDEST JA RAAMATUTEST

Läinud suve ilusamaid elamusi võinuks olla kirstutäie raamatute leidmine aidanurgast või lakapealselt: salapärase hurm, mida koltunud köited endas kannavad.

Paraku jäi selline elamus olemata. Jäävad ju kirstud ja lakapealsed ise haruldusteks ja raamatud kaovad koos nendega. Paljud linnapoed on küll viimastel aastatel ka antikvaarsete raamatute letid sisse seadnud, ometi seisavad seal põhiliselt väljaanded lähematest aastakümnetest, tihtipeale ka päris vastsed trükised, mis ostutuhinas naaberpoest muretsetud, aga üleliigseks osutunud. Tõeliselt antikvaarset hõngu jääb väheks isegi pärisantikvariaadis.

Kuid võib ju loota, et kaupluste juurde raamatulembeste ringid teki-
vad, kus asjaosalised saavad piiratud limiidilt mantli võtta. (Ja seda ka uudiskirjanduse puhul. Kuidas näiteks «Loomingu» Index librorum'i põhjal oma kogu täiendada? Eks peamiselt ikka püsiva tähelepanelikkusega müüjanna vastu, astudes raamatupoodi, tulnuna lillepoest. Kui aga juba seda laadi suhted sees, ei tohiks mainitud ringide või ühistute liikmekaartide saamisega raskusi olla . . .) Võib ju ka oletada, et riiklike raamatukogude, kultuurimajade, noorte ja pensionäride klubide juurde tekivad alaklubikesed ja -seltsikesed, kus filatelistide või filumenistide eeskujul «käsi peseb kätt» mängitakse. Nagu üks koolivend on kunagi kirjutanud, tuleks sel puhul «ühinemise aluseks pidada ainult tarvet tõelise raamatukogu järele, kusjuures tarbe olemasolu saavad omakorda tunnistada ainuüksi inimese varasemad katsed luua isiklikku tõelist raamatukogu, mis muidugi on idealistlik, kuid tõendab ometigi küllaldasel määral mainitud tarbe olemasolu . . .» Kuuldavasti on taolised ettevõtmised mujal edukalt korda läinud, raamatusõprade ringid tegutsevad paljudes linnades ja omal ajal löi keskajakirjanduses laineid koguni üleliidulise seltsi asutamise mõte . . .

Kui neist ideedest midagi välja ei peaks tulema, võiksin ma inimesena, kes küll rõhuga enamiku oma teadlikust elust mitte Pariisis, vaid Nuustakul ära on elanud, siiski välja pakkuda idee luua midagi Seine'i kaldapealse taolist, kus trükiseid müügiks pakutakse. Kunagi tundusid lillemüüjate letid probleemiks olevat, nüüd on inetud kastid ja muu ebaseesteetiline nägusate müügilaudadega asendatud, lilleäri õitseb ja kõik on lahendusega rahul.

Oletame veel, et minu või mu lähikondlaste kätte on jäänud paar läinud põlvkondade raamatukogu, kus on palju selliseid teoseid, mille puhul surmaotsuse langetamise välistab juba lootus, et see või teine kõide võiks äkki kellelegi huvi pakkuda. Huviliste otsimine, kinkimine ja muu sarnane erainitsiatiivi ülesnäitamine on üsna tülikas. Teine asi, kui on võimalus raamat taolisel kaldapealsel välja panna — rõõm kellelegi bibliofiilikire rahuldamisest veel lisaks. Võib-olla selgub nii hulk inimesi, kes sellele kaldapealsele müüma ilmuvad, selle asemel et teise inimese südamerõõm prügikasti visata.

Võib-olla pole pealinnas kerge sellist kaldapealset leida. Kuid ometi on Eestis linnu, mis veekogu ääres paiknevad — kui asi just pariislikus hõngus peaks olema. Näiteks Tartu, mis oma ülikooli ja läbi linna voolava jõekesega pidi üllatavalt üht rajatagust vaimuelukeskust meenutama... Igatahes ei julge karta, et see kaldapealse-idee liiga fantastiline oleks. Võib-olla on fantaste rohkemgi? Omal ajal soovitasid paar südamevalus raamatusõpra (humeurilikalt?), et «raamatuantikvariadid peaksid koolide ja utiilipunktidega koostööd otsima — see tooks ju puhast kasu kauplustele ja selget rõõmu ostjatele...» (vt. «Looming» nr. 8, 1969, lk. 1263).

Ja mis võiks olla inimlikum rõõmust, mis otsapidi kasusaamisega seotud!

LADEMETE KIHI ALT

Arvo Valton: «Õukondlik mäng».
«Perioodika», «Loomingu» Raamatu-
kogu» 1972, nr. 1/2. 92 lk.

Intellektuaalse proosa viljelejana viib Arvo Valton «Õukondlikus mängus» oma taotlused (ja mainitud suuna mõned võimalused) klassikalise selguseni. Loobunud lamekujutusest, elu nähtava pealispinna lihtsast taasloomisest, pürib autor nähtuste olemuslike joonte tabamise ja kujutatule ta algse mõtte tagastamise poole, konstrueerides sel eesmärgil parabooli. Kogumiku kaheksat novelli iseloomustab tegevus- ja kirjutamisaja distantseeritus ja samas kahe ajadimensiooni ühendamine. Midagi selletaolist võis märgata varemgi («Silmus», «Roosa kits»), ometi saab parabool selgemad kontuurid nüüd, mil pöörduakse ajaloolise aine poole. Parabooli kui tingliku võtte kõrval süvenevad teisedki samalaadsed — loogiline paradoks ja äärmiselt kokkusurutud väljendusviis.

Juurdunud tavast — eranditult kodumaise ajalooainestiku kasutamisest — erinevalt (kui «Loomingu» Raamatukogu» ilmunud Karl Ristikivi «Imede saar» ja «Kodumaa» vahendusel lugejani jõudnud sama kirjaniku «Rõõmulaul» välja arvata) valib Valton mõned ajaloo sõlmsituatsioonid keskaja Euroopast ja mongolite vallutusretkede aegsest Idast kuni renessansiaja Firenzeni ja Suure Prantsuse revolutsioonini.

Valtonist veidi varem pöördus intellektuaalse proosa viljelejana ajaloo poole Jaan Kross, kelle proosadebüüt fikseerib minevikukujutuse detaili-

truult, varjamata toetumist arhiivimaterjalidele ja muudele ürikutele. Minevikukujutusega paralleelselt areneb üldistav mõttestruktuur, mis omakorda ühendab teose tegevus- ja kirjutamisaja. Nagu näit. L. Feuchtwangeri «Juut Süss», nõnda toimib ka Krossi proosa ajaloo moderniseerijana. Ajalugu moderniseeriva haru kõrval on üldtuntuks saanud kaasaja ajalooostamine. Näit. on sellesama L. Feuchtwangeri «Vale-Nero» teos, mis ei taotle detailitruud minevikukujutust, kuigi minevik leiab rakendamist kui täiesti kaasaegsete sündmuste-nähtuste kate.

On oht lugeda Valtoni «Õukondlikku mängugi» kaasaja ajalooostamisena. Nimelt ahvatleb tegevus- ja loomisaja seostamine arvama, et tegemist on võtmenovellidega, ajendab otsima analoogiaid mineviku ja kaasaja vahel.

Seal tahab Püha Lorenzi kloostri abt Martin teha palverännaku Kassandra erakute juurde Tessaloonika lähiste, kuid Salzburgi kirikukogu tegevus määrab kavatsuse juba eos nurjumisele. Teisal võtavad selleks kutsutud mehed vastu trükikunsti levikut keelustava otsuse, apelleerides vajadusele kaitsta inimkonna head käekäiku. Jne. Hea tahtmise korral võib tuletada eri aegadele ühiseid probleeme. Samm, mis sunnib järeldama, et tegemist on nn. igaveste teemadega.

Valtoni novellide niisugune tõlgendamine satiirina kaasaja aadressil on suvaline. Ta pole vahest võimatu, kuid kätkeb endas lõputu hulga võimalusi midagi lisada, juurde lugeda, jättes seejuures tähele panemata jutustuse struk-

tuuri enda ja fetišeerides väljaloetud probleemi.

Valtoni novell ei ole võtmenovell, juba nähtavaks saanud probleemi piltlikustamine, väljastpoolt sissetoodud teesi illustatsioon.

Pikka aega valitsenud ja veel praegu tooniandev võtmenovell piirdub juba nähtavaks saanu tunnetamisega. Liikumapanevaks jõuks on kultuurilooline, sotsiaalolustikuline, eetilise vms. probleem: «ärge jooge viina!», «suhtuge viisakalt kaaskodanikesse!» jne. Eitamata teese illustreerivate teoste mõnesugust tarvilikkust, tuleb siiski möönda: sellistes raamatutes piirduakse elu nähtava külje reprodutseerimisega. Ideelis-kunstilise kandvuse varjab didaktika, moraliseerimine. Kujutis on seejuures hämmastavalt sarnane kujutatuga. Sarnasus tekib nähtumuse pinnal. Oigupoolest hajutavad tuntud teese piltlikustavad, nähtavat pealispinda lamekujutusena esitavad teosed piiri kirjanduse ning päevaprobleemide publitsistliku propaganda vahel. Autor piirdub lugeja õpetamisega, tuntud tõdede tõlgendamisega.

«Ei suuda need inimesed ka keelt hammaste taga hoida, nagu oleks maailmale nende tühiseid arvamusi tarvis! Ainult tülinat teeb see kõigile, kõige enam neile, kes peavad kahjulike arvamuste arvet ja võtavad abinõusid tarvitusele, kui juba küllalt saab! Oo, inimlikku edevust!»

Võtmenovelli tagamõtet lahti muukima harjunud, oma vaatepunkti absolutiseerima tõttav käsitlus kaldub siit kergesti välja lugema vahest autori ironilist suhtumist, arvestamata selle täieliku puudumise võimalust.

«Sõnadel oli see vastik omadus, et nad andsid end mitut moodi mõista. Ühel järjekindlal valitsejal oleks tulnud igasugune sõnade tarvitamine ära keelata. Ka järsud lihtlauseid olid vaid ebameeldiv paratamatus siin sõnadest lagastatud maailmas.»

Nõnda mõtleb rüütel Berg. Ei ole

põhjust tegelases, keda autor nimetab Saatuseks, tingimata otsida karikatuuri. Ma võin ainult aimelda, arvates näiteks, et autor seesugust Saatust taunib. Selgesõnaliselt ei vihjata sellele, nagu ka mõnele muule võimalusele, kusagil.

Väljastada mõttetuks muutunud lobisemine (vihjata sellele pealegi groteskselt), vabaneda üha süvenevast, müratokitavast sõnatulvast, et leida tõlgituste alla mattunud esialgne tähendus, anda sõnadele tagasi nende algne väärtus — niisuguseid suundumusi võib aimata taotluses, kui eelarvamusteta lugeda kõnealuseid novelle.

Äärmine kokkuhoidlikkus sõnadega ei muuda Valtoni novelli krüptogrammiks. Struktuurist helkleb vastu kokkumpressitud sündmustik, sõlmsituatsioon, tähendusstruktuur, lõpuks sümbol, huumor, ironia, isegi grotesk.

Vältides kroonikalisust, protokollilaadist registreerimist, muutub kujutus kontsentreerituks. Surunud sündmuse või tegelase skeemi, täidab Valton vabaksjäänud ruumi tähenduskandvate paradoksidega, millele rajaneb novelli mõttestruktuur.

Nii koosneb «Mošee» proloogist, kolmest osast ja epilooigist. Stilisatsioonina väljapeetud proloogis visandatakse teleoloogiline eluhoiak, mis müstifitseerib absoluutse idee isearengu.

«Laine laine järel oli veerenud üle kõrbeküla, üks hävitustöö järgnes teisele, aga tolmust ja tuhast tõusis kuumim.»

Vaid nimetamisi jutustatakse kallal tungist kõrbekülale ja järgnenud taastamistööst. Nende «sündmuste» käigus pannakse proovile proloogi teleoloogiline ning temale sekundeeriv eksistentsiaal-pessimistlik, patsifistlik, naiivrealistlik ja mõni teinegi käsitlus. Novellis on hoiakud kinnistatud tegelaste skeemide juurde. Nõnda esindab imaam al-Buhhari esimest, Abu Kasim teist, Ibn Masudi kolmandat jne. eluvaadet.

Ükski (idealistlik) ideoloogia ei pea asjade reaalsele kulule vastu. Al-Buh-

hari teleoloogiline elukäsitlus ei paku midagi kõrbeküla elanike kaitseks. Isegi Püha kaevu päästab juhus. Surma otsiv Abu Kasim jääb ellu. Patsifist Ibn Masudi tapetakse. Jne.

Asendanud lamekujutuse mõistujutuga, libiseb Valton mõnikord skematiseerimisse. Nõnda näiteks tegelaste-skeemide puhul. Niminovelli mängureeglite rakendamise-rikkumise alternatiiviskaalal toimivad rüütel Berg, lossikaplan ja sekretarius küll mahurikastes mõõtmetes, kuid «Ohtliku leiutise» tegelastüüp kipub jääma liiga lihtsaks. Jälgitagu vaid, kui sirgjooneliselt määrab sotsiaalne kuuluvus hoiakuvõtu leiutise suhtes.

Kirjeldades kontsentreeritult ning neutraalselt üksikasju, välistab Valton küll võtmenovelli võimalused, kaldumata aga seejuures kiretusse. Parabool omandab mõned sümboli (kui lõputut hulka üksikuid genereeriva algoritmi) jooned, vähendades oluliselt, vahel ka sootuks välistades allegooria (kui väljastpoolt sissetoodud idee piltlikustamise) osakaalu.

Märkimist väärib seegi, et paraboolust saadab klassikalise novelli suletud vorm.

Telstest veidi kaugemal on «Ratsa-

kuju», ainus n.-ö. sisevaatlusi jälgiv, olemise probleemiga tegelev, niisiis «Maailmavalu» ja «Ootamisega» pidepunkte omav töö. Viimastest on nimetatud mitmeti artistlikum ja ka kunstiliselt küündivam. Ühendades elava inimese ja ratsakuju, suudab Valton sellise kaksiolemise konstruktsioonis oskuslikult rekonstrueerida olemise paradokse-antinoomiaid, mil «suur hetk oli suur suurusest ja eimillestki». Ootava eidekese ja maailmavalus tundleva noormehe situatsiooni ei ole veel antud nõnda tihedalt.

Kirjanduse suurusest, kui ta proovib leida teed läbi eimillestki, katsudes olla tähenduslik kõigile ja ometi surumata end kellelegi peale, saab lugeja aimu ühtede ja samade mängureeglite pidevas korduses. Hoolimata soove tekitavast kuivusest omandavad, otsekui maskikomöödias, oma sügavama tähenduse palverännakud ja segane maailmaparandaja, õukonna mängureglid ja ohtlik leiutis, kõrbeküla elanike illusioonid ja revolutsioonisõdurite pillerkaar, madal karneval ja lühike hetk kõiksuse vaatekohast. Oodates vastust tõstatatud küsimustele, küütleb kunstiline tähendus ladestunud kihtide alt.

Pärt Lias

ÄÄREMÄRKUSI VILDE JA VILDE UURIMISE KOHTA

Karl Mihkla: «Eduard Vilde elu ja looming».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1972, 516 lk.

Vilde 50. sünnipäeva puhul kirjutati temast kui neljast kirjanikust: «Vilde oli kord ajaviitekirjanik, naljakirjanik, siis õpetav kirjanik; kui aeg tuli, tahtis ta puhas kirjanik olla.» Tõesti, Vildes on palju Vildesid, nende arv oleneb sellest, missuguselt aluselt me tema loomingu hindamisel lähtume. Žanriti on ta teadagi romaani-, draama- ja jutukirjanik ning publitsist. Teisiti liigitades võime eristada romantiku tunnus-

tega poolrealisti, kes realismi taotledes jõudis kriitilise realismini, ebajärjekindlat kriitilist realisti, kes oma kõrgajal läheneb sotsialistlikule realismile, ja kunstimeisterlikku realisti, kes on «pärit mingilt rahvusliku uusklassika maalt», nagu ütles Tuglas. Aluseks võttes Vilde ideoloogilisi palgejooni, leiaksime temas rahvasõbraliku hoiakuga naiivse noorkirjaniku, kodanliku liberaali, siis sotsialistliku maailmavaatega radikaali, revolutsioonilise kirjaniku — proletariaadi poolel võitleja, kes lõpetab kodanliku demokraadina. Koos uute hindamisalustega näeme avanevat jär-

KRIITIKA

jest uusi külgi. Vilde kiirakääralisus on tingitud paljudest vastastikku mõjuvatest ajaloolistest (sotsiaalsetest, poliitilistest, kirjanduslikest, üldkultuurilistest, esteetilisest ja eetilisest) teguritest, mis kui arengutähised moodustavad kirjanikus mitmeid kihte.

Vilde kirjanduslik start algas märksa madalamast algseisust kui tema järeltulijatel. Primitiivne oli siis maarahva kirjandus — nagu oli paljus tema isegi. Andeka autodidaktina haris ta ennast suures eluülikoolis, mis muutuvate tööekspeidamiste ja kunstisuundadega maailmas pakkus võimaluse käia ka oma tähe järgi. Vilde käiski. Esimese kutselise kirjanikuna pidi ta aja nõudeid järgides paljudele paeluv olema. Nii uuenes ja teises Vilde ligemale poole sajandi jooksul koos eesti ühiskonna ja kirjandusega. Ühiskondlik-poliitilise võitlejana rahva huve kaitses järgis ta ka omaenda kujundatud maailmavaate kõrgemaid aateid. Selle eest, milline oli Vilde, vastutab kõigepealt Vilde, mitte Vilde uurijad.

Pahatihti on Vildest kirjutajad leidnud paljalt seda, mida nad on leida tahtnud. Tagajärg: see, mida Vilde kohta loeme, erineb mõneti sellest, mida loeme Vildelt endalt. Ja on üllatav, et Vilde uurimisele on alati rohkem pretensioone esitatud kui näit. Kreutzwaldi, Kitzbergi ja Tammsaare puhul. Vilde ja Vilde käsitlemise vahel on mõnikord olnud säherdune distants nagu Heine «Atta Trolli» jaaniöö tondirongis, kus kujutatakse Shakespeari hobusel ees ja tema kommenteerijat igavesti taga eeslil ratsutamast.

Kui ilmus Vilde suur monograafia, pealegi esimene ligi kolmveerand sajandi kohta, siis oli loomulik loota, et see on kõigest olulistest hindamisalustest lähtuv sügav sissevaade, Vilde koguloomingu inventuur, vaatlus, kus püütakse vastust leida põhilistele küsimustele. Selle ootamiseks andis usku monograafia autor, kes kirjutab saateks: «Toetudes Vilde uurimise senistele

saavutustele, püütakse käesolevas monograafias anda üksikasjalik ülevaade nii E. Vilde elukäigust kui ka loomingust, mida rööbiti vaadeldakse.» Kui «Vilde uurimise seniste saavutuste» all mõeldakse aastatega kasvanud faktikogumit, siis on autor oma ülesande täitnud kiiduväärt suurejoonelisusega. Ent ei saa ju peatuma jääda fakti peal, vaid tuleb minna ka fakti alla. Küsimus on seega eelmainitud ülesandest märksa ulatuslikum ja seisab varasemates ning hilisemates Vilde tõlgendamise suundades. Viimaseid püütaksegi tutvustada sissejuhatuses antud Vilde käsitlemise ajaloos, mis ulatub nüüd K. A. Hermannist K. Mihklani. Teades, milles on varasemate uurijate vead, võime neid vältida oma töös, ja teades, milles on eelkäijate tugevad küljed, peame need ära kasutama. Nii kuulub Vilde uurimise ajalugu monograafia sisemisse ehitusse. (Tutvudes ainult sellega, kuidas näiteks üks uurija annab hinnangu Vilde käsitlemise etappidele, saaksime ilma temapoolset elu ja loomingu vaatlust lugemata selge pildi ta Vilde-kontseptsioonist.)

Monograafia sissejuhatuses ja peatükkides on toodud Vilde uurijate nimed ja aastaarve ning lühidalt refereeritud mõningaid seisukohti, kuid selle minevikupärandi kirjandusteoreetilise «ratsionaalse tuumani» ei ole jõutud. Vilde ja Vilde uurimise vastuolude teravusi on siin pehmendatud, need on muutunud olnust probleemivaesemaks, n.-ö. üleüldiseks materjaliks. Sedasama võib öelda ka teoses avalduva Vilde-kontseptsiooni kohta. See on kuidagi tõmp ja umbne. Siinse Vilde-käsitluse peamiseks aluseks olevast ideoloogiliste palgejoonte keerukast kompleksist on autor endale hindamiseks eraldanud «sotsialistliku maailmavaatega radikaalse kirjaniku» ja «revolutsioonilise kirjaniku — proletariaadi poolel võitleja», kelle teoste sisu saab absoluudiks ja on tihti lahutatud kunstilisest vormist. Vilde maailmavaadet on kohati

samastatud tema loominguga. Kas pole see tulnud sellest, et on ebadialektiliselt otsitud paljude Vildede hulgast ideaalselt ühtset Vildet, niisugust terviklikku klassikut, hulkade austusobjekti, kelle monumendi jalamile asetavad koolilapsed lilli ja kelle jalajälgi püüavad kodu-uurijad ära nummerdada. See on küll ilus, kuid ütleb teadusele vähe. Nii võime monograafia suurimaks puuduseks pidada vastuolu teosele koondatud varasema Vilde-uurimise tohutult suure ja huvitava faktihulga ning üksnes osalise teoreetilise lahtimõtestamise vahel.

Olgugi et võime tuletada erinevaid Vildesid, maksab nende kõigi kohta kaks üldisemat alust, mille dialektiline rakendamine viib õigele Vilde-kontseptsioonile lähemale — Vilde kui kunstnik ja Vilde kui ühiskondlik mõtleja ja poliitik. Nendele alustele mahuvad kõik teised kitsamalt liigitatud Vilde-probleemid. Vilde uurimisel on varemgi neid üksteisest lahutamatuid suurusid lahutatud, mistõttu järeldused on paratamatult viinud tüheklgsete üldistusteni.

K. Mihkla teose üks olulisemaid puudusi on nn. kunstniku-aluse ignoreerimine. See peegeldub juba varasemate käsitluste vaatluses, kus esitatakse Hermann'i «Eesti kirjanduse ajaloo» (1898) üldsõnaline Vilde kiitmine kui arvestatav seisukoht kirjaniku kunstivõime tunnustamise kohta. Hermann aga andis ainult maitsehinnangu. Vilde hindamisel kunstniku-aluselt lähtuva noore Tuglase esseed «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» («Noor-Eesti» III, 1909) on K. Mihkla vähem oluliseks pidanud, kuigi selles ajajärgu kirjandusliku võitluse dokumendis leiduvad paljud Vilde uurimise põhiprobleemid, mille lahendamisest oleneb Vilde portree ka täna. Siin oleme sunnitud K. Mihklale vastu vaidlema, sest Tuglas on seni Vilde loominguga kunstilise struktuuri parim mõistja.

Vilde varasema loominguga romantilisrealistlikku segastiili ja vestelist keelt,

tema «väikekodanlikult magustatud ilu-ideaali» ja kompositsiooni tasakaalutust pidigi Tuglas taunima seal, kus ta selgitas oma põhimõttelisi seisukohti «kirjandusest kui kunstist, ühiskondlikust tendentsist kirjanduses, vormikultuurist ning teadlikuma suhtumise vajadusest kirjaniku ülesandesse». Niisamasuguseid seisukohti avaldame praegugi. Kui Tuglas oleks Vilde realismi arvustanud oma uusromantismi platvormilt, s. t. üht kirjanduslikku meetodit teise kirjandusliku meetodi aluselt lähtudes, siis ei tasuks sellest juttugi teha. K. Mihkla on ühinenud Vilde vasturünnakuga Tuglase kriitilisele esseele. Vilde leidis, et Tuglas ei olnud tema mahuka loominguga analüüsimisel kasutanud ranget teaduslikku menetlust ja seetõttu olevat rikkunud tema teoste vooruste ja puuduste proportsioone, lubades endale ebaõigluseni ulatuvaid arvamusi. Tuleb küll meenutada, et Tuglas esitas oma arvamused essee vormis, mis ei ole kunagi tähendanud puhtteaduslikku käsitlust, nagu soovis Vilde.

Mööngem — Tuglase kunstiviha, mis Menningu väitel on sama püha kui kunstivaimustuski, on teinud selle essee siiani radioaktiivseks nende uurijate jaoks, kes arvavad, et nende armastatud autori kritiseerimine klassiühiskonnas võis tähendada reaktsioonilist vandenõu, millele tuleb veelgi anda vastulööke. Tunnistagem siiski: selle esseega on Tuglas ehitanud Vilde kui kunstniku jälgimise kõrge vaatetorni, mille kasutamiseks ei saa mööda keegi, kellele on kallis ilustamata tõde Vildest kui kunstnikust.

Esiteks, Vildest kõneldes purustas Tuglas esimesena rahvusliku piiratuse raamid ja võrdles Vilde tolle aegset realismi üle-euroopalise realismiga, tõstes lati kõrgemale kogu meie kirjanduse ees. Vaevalt oli meie kirjandusteoreetilise pagasi suurendamine väär tegu isegi siis, kui Tuglas ajast ette läks. Teiseks, mõnede vildeloogide liialdatud kriitilisust essee suhtes võiks vähendada

ka tõdemine, et nõukogude kirjandus-teaduses nähakse stiilist kõneldes vormi kõrval ka sisuomadusi. Järelikult on Tuglase «ahas estetiklik aspekt» ikkagi küllalt lai Vilde kahe esimese perioodi teoste kunstiliste puudujääkide fikseerimisel ja ütleb koos «ülepakkumistega» palju karmi tõtt. (Vilde ise on 1893. a. kirjutanud: «Mis aga laita on, peab laidetud saama — sinna ei aita kord ükski rohi!») Ja kui leitakse, et «Tuglas tegi Vilde maha!», peame küsima — millise Vilde? Selgub, et tegi maha «üleüldise rahvasõbraliku hoiakuga naiivse noorkirjaniku», «kodanliku liberaali», «romantiliste kirjanduslike võtetega poolrealisti», «ebajärjekindla realisti ja kriitilise realisti», sõnaga — vähe veenva kunstniku, kelle selja tagant vähe veenev agitaator esiplaanile oli tikkunud. Muide, Vilde on mitmeid oma lugusid «vanaks pahnaks» nimetanud, imestades, et leidub «lollpäid», kes soovivad neid uuesti välja anda...

Me ei pruugi arvestada Vilde enda (ja tema järgi K. Mihkla) kinnitust, et temavastane «vaenuühendus» (Noor-Eesti ja Tuglas) oma kriitikaga ei kujunenud mingiks mõtlemapanevaks teguriks tema edasises kunstilises arengus. Kui Vilde teoste vorm ja karakterikujundus võluvalt täiustuvad («Jutusused», «Tabamata ime», «Pisuhänd», «Side», «Mäeküla piimamees») ning keel saavutab «tõelise kunstikeele intelligentsi», peab Mihkla seda Bjørnsoni, Hauptmanni, Ibseni, T. ja H. Manni, Pontoppidani, Rolland'i, Shaw', Strindbergi jt. lugemise teeneks. See on pelk nimele reastamine, sest veel ei ole piisavalt uuritud pagulaspõlve lektüüri mõjustusi Vilde kolmandale loomingu-perioodile. Ent juba valiv väärtkirjanduse lugemine on mõneti uuenemise taotlus, millega kritiseeritakse vanu tähiseid. Nii selgubki, et suunates tühja Tuglase essee, suunamine sinna ka kõnesoleva kunstniku-aluse, millega mõõdetakse rohkem kui poolt Vildet.

Monograafias ei rahulda Vilde kui kunstniku arengudünaamika esitamine, sest siin on Vildet hoitud «kurjade kriitikute» eest ja võetud ta otsekui muinususkaitse alla. Seda, kui vajalik on Vilde teoste vormianalüüs, tõendab K. Mihkla antud iseloomustus Nõukogude-aegse Vilde uurimise kohta. Vilde kui kunstniku käsitlemise raskuses veenab meid ka raamatus avalduv abitus. See tõttu heidetakse pilk peamiselt Vilde teoste poliitilistele-sotsiaalsetele aspektidele, nähakse kirjanikku juba üksi sellisena ühtsena. K. Mihkla vabandab küll ette: Vilde «toodangu kujundilist külge aga vaadeldakse detailsemalt ainult mõnede tähtsamate romaanide, novellide ja näidendite puhul», ent needki vaatlused ei ole tänapäeva nõuete seisukohalt päris rahuldavad. Isegi Vilde teoste leksikaalset külge iseloomustatakse viisil, mis jätab kahtluse, et Mihkla kaldub stiili all mõistma eeskätt sõnastusstiili.

Üle paljude Vildede ulatub see Vilde, kes ilmutas oma teise perioodi loomingu tugevat sotsialismiteooria mõju. See kirjanik oli juba üks sotsialismisajandi ettevalmistajaid, kellest kui kirjanikust-agitaatorist ei ole Vilde uurimine saanud mööda minna ka varasematel etappidel. Tähelepanuväärseks edusammuks oli Kampmaa «Eesti kirjanduselooga peajooned» III (1923), mida võiksime kõrgemalt hinnata, kui seda teeb K. Mihkla. Kampmaale oli Vilde sotsialistlik maailmavaade vastuvõtmatu ja juba Tuglas tegi talle etteheiteid selle halvustamise pärast, samal põhjusel noomiti teda hiljemgi. Mainitud puudusest lähtudes on ka K. Mihkla Kampmaa raamatut ebaobjektiivseks pidanud. Tegelikult tagavad Kampmaa Vilde-käsitluse väärtuslikke külgi nii Tuglas, kelle esseed Kampmaa kõikjal arvestab, kui ka Vilde ise, kes saatis talle autobiograafilised kirjad, milles seadis oma elu ja loomingu hindamise aluseks järk-järgult kujunenud poliitilised ja esteetilis-didaktilised vaated. Nendega pani Vilde nurga-

kivi uuele etapile, mil võidi Tuglase subjektiivselt käsitlusviisilt üle minna objektiivsemale, teaduslikule analüüsile. Vilde andis Kampmaale kätte kõik andmed, mistõttu sai võimalikuks tema loomingu periodiseerida ja läbitud ajaloolisi ning kirjanduslikke epohhe iseloomustada ühiskondlikest, ajaloolistest, ideoloogilistest ja esteetilisest kriteeriumidest välja minnes. Jaganud Vilde loomingu kolme perioodi, tegi Kampmaa mõndagi kirjaniku täpsemaks mõistmiseks. Muide kasutab ta Vilde uute joonte defineerimisel ka väljendit «sotsialistlik realism»!

Monograafias on välja selgitamata jäänud kodanliku vabariigi aegsete käsitluste suunilused — Kampmaa hinnangute teravus ei olnud tüüpiline kogu ajajärgule, kuigi sellal mitmetes kirjanduslugudes ja artiklites redutseeriti Vilde võitluseesmärke ning suruti ta kodanlike vabadusideede kandjana rahvuskirjaniku mudelisse.

1920—1930. aastail ilmus Vilde kohta üksikuid sisukaid uurimusi, nagu D. Palgilt «Mäeküla piimamehe» stiili analüüs, M. Sillaotsa vaatlus Vilde nais-tüüpidest, K. Mihkla artiklid pärimuslikest teadetest Vilde teoste prototüüpide, Vilde enda ja ta vanemate elukäigu kohta ja muudki tänapäeval arvestatavat H. Prantsult, G. Suitsult jt. Tuglas tõi «Eesti uuemas ilukirjanduses» (1920), artiklis «Eduard Vilde. Kirjaniku kuuekümnenda sünnipäeva puhul» («Looming» 1925) ja «Lühikeses eesti kirjandusloos» (1934) esile Vilde loomingu tähtsuse rahvuskirjanduse ajaloos.

Nõukogude-aegses Vilde-käsitluses on kirjanikust alati esiplaanile tõstetud inimeste, suurte hulkade ja klasside sotsiaalsete vahekordade käsitleja, kes 1905. a. revolutsiooni eel, ajal ja järel oli revolutsiooniliste rahvahulkade liitlane. K. Mihkla väidab, et Tuglas andis nõukoguliku Vilde-uurimise «esialgsed piirjooned» 1947. a. artikliga «Eduard Vilde kujunemine sotsialistlikuks kirjanikuks» ja samal aastal ilmunud

«Eesti kirjanduse ajaloo» IV osa Vildepeatükiga. Monograafias ei näidata, et keskealine Tuglas näeb Vildes paljusid Vildesid ja vaatleb kirjanikku mitmetelt võimalikelt hindamisalustelt, millest moodustunud üksteisesse mahtuvad probleemide ja aspektide ringid arvadavad varasemast rohkem klassiku vaimse maailma tundmist. Tuglas perioodiseerib Vilde loomingu kolme järku samadel printsiipidel, nagu tegi Kampmaa Vilde saadetud kirjade põhjal. Me loeme ja võime tunnistada: Vilde ja Vilde uurimine on teineteisele tublisti lähenenud. Kahju, et Mihkla raamatus on suhteliselt vähe toetutud Tuglase eri aegadel ilmunud kirjutistele.

Kriitikata on arvestatud ka N. Andreseni järelsõnu 1947. a. avaldatud Vilde romaanidele; need olid pärast sõda esimesed ulatuslikumad katsed anda kirjaniku loomingu märksustlik ümberhinnang. Vilde uurimist rikastas eriti «Mahtra sõja» asjalik analüüs.

Nõukogude Eesti kirjandusteaduses pääses vulgaarsotsioloogiline uurimismeetod maksvusele 50-ndatel aastatel, mil juhtivaks Vilde uurijaks sai J. Käosaar, kes kõige rohkem fetišeeris sotsiaalpoliitilist Vildet. K. Mihkla mainib J. Käosaare konkreetseid vigu, kuid teiselt poolt hindab ka tema suurt tööd Vilde elu ja loomingu seotud arhiivimaterjalide, kirjavahetuse, ajakirjanduse ja muude allikate läbivaatamisel ning faktide koondamisel. Sellega maksab nõustuda, kuigi on kahetsusväärne, et mõned sotsiologiseerimise retsidiivid K. Mihkla monograafias edasi elavad. Elukõige on ta J. Käosaare kriitiseerimisest hoolimata omaks võtnud Vilde tegelaste klassideks jagamise mehaanilise printsiibi. Vilde näidendite karaktereid on pärast nende sotsiaalse ekvivalendi väljakurnamist tutvustatud eriti naiiv-skemaatilisel: «Lilli Ellert on tüüpiline tõusikharitlaskonna esindaja», «Magnus Kull esindab maalikunstnikku...», «Tõusikkodanluse esindajaiks «Tabamata imes» on majaoma-

nik Laurits, dr. Vaik, kirjanik Kõrend ja advokaat Kurg...»; «Pisuhännas» «...kirjanik kujutab peale linnaintelligentsi ka ärimaailma esindajaid», «Vana Vestmann esindab tüüpilist tõusiklikku ärimeest», «Ludvig Sander esindab tõusiklikku haritlast»; «Sidemes» — «Draama tegelastest on ühiskondlikult suurema kaalukusega negatiivsed kujud, nagu vana Ilves, Olga Kurvits ja Padar, kes esindavad tõepäraseid sotsiaalseid tüüpe». Niisugusest «esindamisest» ei ole kahjuks vabad teistegi teoste tutvustused. Ühekülgne on ka paljude jutustuste, novellide, romaanide «Külmale maale», «Raudsed käed» ja triloogia vaatlemine. Sotsioloogiseerimisaja iseloomulike stampväljenditega jutustatakse ümber teoste sotsiaalne sisu ja vastavad probleemid. Järjekindlaks võtteks ongi teoste annoteerivad esitused. Autori peatähelepanu on suunatud ajalooüldmuste illustreerimisele Vilde loominguga, teoseid seletatakse ainult väliste ajaloo faktidega ja kirjanikust tehakse lõpuks puhtpaljas sotsiaal-poliitilise ajaloo kujutaja. Kirjandus ja kirjaniku-aegne tegelikkus on hakanud kummaliselt kattuma, nagu oleksid kõik Vilde teosed eranditult ajaloolised. Ent monograafiat läbib autori tõsimeelne armastus sellise ratsionalistlikuks ja igavaks moonutatud Vilde vastu. Kui K. Mihkla teos tõlgitaks võõrkeeltesse, siis oleks neil, kes selle kaudu Vildet tundma õpivad, põhjust imestada, et eesti klassik on veel suurem sotsialistlik realist ja proletariaadi kirjanik kui Gorki.

Järeldus — monograafias ei ole selget ülevaadet Vilde uurimises ega selle ajalooliste õppetundide tähtsusest. Vilde kohta on sõna võtnud andekad inimesed, nende käsitlustest oluaks võimalik välja tuua kirjandusteoreetilist «ratsionaalset tuuma». Kriitika ajaloost oluaks kasulik rohkemat raamatusse lülitada («Külmale maale», «Raudsete käte», triloogia, tähtsamate jutustuste ja novellide kohta), sest meil on ju tegu kirjan-

cusloolise vaatlusega. Sellega oleks rohkem tutvustatud autori kohta antud vastukäivaid hinnanguid ja me oleksime saanud õigema kujutluse Vilde-kontseptsiooni muutumise ning arenemise dünaamikast kolmveerand sajandi jooksul.

Monograafia väärtuseks on Vilde elulugu, mille keerukate mustritega kangas on Mihkla kirjandusloolase-telgedel üsnagi huvitavalt kootud. Seni pole veel keegi Vilde elulugu nii avaralt tutvustanud ja tundnud peale Vilde enda. Veel 1923. a. pidi Vilde kirjutama: «Väljast pole mulle biograafi ilmunud ja niisuguse enda kirjutatud eluloo vastu, millega kord enamalt nõude sunnil katsetegin, on sulg mul tõrges. Autobiograafia harilikul kujul ja piiratud ruumis, arvkont ritta seatud andmeid — see ei rahulda mind.» Ometi on kirjanik meile oma eluloost mitmesuguseid andmeid pärandanud nii kogutud teoste kui ka üksikute väljaannete eessõnades, samuti mälestusliku iseloomuga kirjutistest.

A. Roose pidas oma 1925. a. ilmunud artiklit «Eduard Vilde» kirjaniku «esimeseks laiema eluloo-jutustuse katteks». Varasematel aegadel on olnud üksikuid arvestatavaid kirjutisi ainult ta elukäigu kitsamate probleemide ja nendega ühenduses mõnede loominguloo küsimuste kohta. Tuglase uurimustes on senisest rohkem püütud mõista Vilde kunstnikuisiksuse ja maailmavaate kujunemist, loomingulist tööd ja üldistatult tehtud ka kirjaniku psühholoogilist analüüsi, et sissevaade Vildesse oleks võimalikult sügavamale ulatuv. Vullgaarsotsioloogia aga pidas kirjaniku biograafiaga ligemat tegelemist kõrvalkaldumiseks peamisest — Vilde ideoloogilisest käsitlemisest. Kogumik «E. Vilde kaasagsete mälestustes» (1960) rikastas tunduvalt Nõukogudeaegset Vilde biograafiat. Tubliks sammuks edasi oli V. Altoa lühimonograafia (1965), milles saime Vilde eluloo sisetest ja välistest teguritest küllalt üh-

tusliku käsitluse. K. Mihkla ületab varasemad eeskujud sellega, et on arvata-vasti kokku kogunud kõik, mida ta selle probleemistiku kohta võis Eestis leida. Kasutatud kirjanduse ja käsikirjaliste allikate loetelust selgub, et autor on arvestanud ühtekokku 44 isiku suulist või käsikirjalist teadet. Selle eest tuleb K. Mihklal esile tõsta kui Vilde «ihufaktoloogi», sest temale on oma mälestusi vestnud Vilde, Auguste Landberg, Linda Vilde ja kirjaniku teised sugulased ning tuttavad. K. Mihkla on Vilde isa- ja emapoolse suguvõsa jälgimiseks läbi vaadanud Väike-Maarja ja Järva-Jaani revisjonilehed, kirikuraamatud, eluasemed ning lähisümbruse maastiku. Seetõttu võib teda lugeda kõige pädevamaks Vilde biograafiks. Monograafia biograafilise osa peale kulutatud töö hinda tõstab ka asjaolu, et see on nõudnud aastaid (1933—1969), mille jooksul on läbi töötatud «kõik käsikirjalised ja arhiivimaterjalid, mis on otseses seoses Vilde eluloo, publitsistliku tegevuse ja loomingulise tööga».

K. Mihkla teoses on tihedalt paiknevate faktide kõrval esitatud realistlikke pilte Vilde lapsepõlvest, lausa restaureeritud on kooliaastate olustik ja õpetajate kujud, kirjandusliku tegevuse algaastad, värvikaid fakte on leidunud ka Vilde pagulaspõlvest Lääne-Euroopas. Huvitavalt on rekonstrueeritud kodanliku vabariigi aegsed sündmused ja meeled. Autor demonstreerib teoste tegevuspaikade küllastamise ja prototüüpide avastamise eeliseid eriti «Mäeküla piimamehe» käsitluses, milles on ära kasutatud kõik tema varasemate uurimismatkade faktid. Ainult et — niisuguse tõlgendamissuuna juures võib vahel aimata ohtu samastada teose tegelasi prototüüpidega.

Kaasaegsete mälestustes esinevad faktid on mitte ebatüüpilised ja tüüpilised, vaid esmajoones — õiged ja valed. Nende kontrollimise vajadust kinnitab Vilde enda mälu lünklikkus, sest mitmeid temalt pärinevaid andmeid on tul-

nud hiljem korrigeerida. Seda tuleks teha ka selle teose puhul.

Vahel tundub ka, et raamatus lööb läbi Vilde kallutamine autori isiklikule maitsele vastavaks. Ettevaatusele manitseb veel asjaolu, et Vilde ümber on sünenud anekdoote, legende ja klatši. Noore Vilde «tormi ja tungi» aegne boheemitsemine on seltskonnale palju kõneainet andnud, hilisema ea rõhutatud mõistuslikkus, korrektsus ja auväärus näib sellega nagu vastuolus olevat. Üldse — Vilde natuuri dualismi tulnuks paljaste faktide serveerimise asemel hoopis psühholoogiliselt interpreteerida. Monograafia ei taha Vildet täielikult mõista ka tema vahekorras R. Ušmarovaga. Siin on Mihklal peale jäänud moralist ja mitte just taktiline suhtumine kirjavahetuse tsiteerimisel-kommenteerimisel.

Kirjaniku maailmavaate arengu jälgimisel häirib üldistuste kategoorilisus. Vilde märkis esmakordselt Vahtrikule 1895. a., et ta on Tartus läti üliõpilaste koondisest osa võtnud ja hakanud lugema kirjandust, mis laseb uut moodsust vaadata «ajaloole, rahvaökonoomiale, sotsiaalpoliitikale, mõttetarkusele». See oli pärast Berliini olulise tähtsusega ta uute vaadete kujunemisel. K. Mihkla ütleb aastate 1893—1896 kohta aga sirgjooneliselt: «Tartu aastail oli Vilde peamiseks huviobjektiks marksism.» Kirjaniku teosed, artiklid ja seisukohavõttud näitavad, et ta tundis hästi ühiskonnateooria põhitõdesid, ent püüdes sotsialistliku tulevikuriigi nägemuse poole kui kunstnik. K. Mihkla aktsioomaatilisele argumendile järgneb fantastiline hüpotees: «Arvatavasti luges ta juba kreiskooliaastail ajakirjast «Gartenlaube» ilukirjanduslike tööde kõrval ka ühiskondlik-poliitilisi küsimusi käsitlevaid artikleid, näit. F. Mehringi pikeemat kirjutist «Sotsiaaldemokraatia ajaloo» (1880).» Siis oli Vilde ju alles 15-aastane! Nii võib mõni veel hakata kreiskooli territooriumilt otsima Vilde lendlehti...

Sainte-Beuve pidas kriitika ülesandeks «tungida kirjaniku hinge» — meile on nüüd juba 107-aastases Vildes ikka veel palju saladuseks. Maailmavaade on ju ühendatud inimese palgega — kas just sellepärast ei tunnetanud noor Tuglas vastuolu Vilde välise puhtpoliitilise maailmavaate ja loominguliste tulemuste vahel? Küsimus võiks jääda kõrvale, kui Vilde palge mõningased elemendid ei väljenduks tema loominguks. Need on võimaldanud vahel kahelda, kas ühiskonnateooria ei tundu Vildel kohati olevat nagu kätteõpitud, väljastpoolt tulnud, jäädes tervikusse orgaaniliselt sulamata. Noor Tuglas on öelnud: «Ta mõtleb sotsialistlikult, aga ei tunne. Tema romaanide praktika ei kinnita teooriat», «Vilde loominguks võistleb vaistlik tundeinimene sotsialistliku agitaatoriga», «Mida kaugeemale ta oma algolemusest läheb, seda juhtkirjalisemaks muutub tema ideestik». Kas pole Vildes leiduvad «maailma mõnusid armastav turist, elumees», «epikuurlik kodanlane» mõningate isiklike kalduvuste kõrval sünenenud ka sellest, et teda ta isiksuse kujunemise aastatel ümbritses saksa väikekodanlik õhkkond? Ta õppis saksa koolis, õppis saksa teatrist ja kirjandusest, elas Riias ja Berliinis miljöös mõjutusi vastu võttes. Vilde näib olevatki eesti kirjandusse tulnud läbi saksa kirjanduskultuuri odavama osa — ajaviitelektüüri, sest viimases väljendus talle Eestist tuttav saksa miljöös ja vaimsus, tema eeskujud ei mõjunud võõrana ka meie lehtedele ja lugejatele. Nii on mitmed halvustatud vildelikud jooned arvatavasti kee-

rukama geneesiga. Ülesandeks jääb lähemalt uurida teatavaid vastuolusid Vilde loomuse ja tema loomingu, Vilde ajajärgu ideede ja probleemide ühiskondlik-poliitilise tõlgendamise ning nende kunstilise kehastamise vahel.

K. Mihkla faktirohke monograafia on tema elupõlise Vilde-uurimise tipp, mitte aga kogu senise Vilde-uurimise oma. Eelnevast on arvatavasti selgunud Mihkla Vilde-käsitluse metodoloogiliste ja sisuliste puuduste põhisuunad. Nendel peatuti pikemalt seepärast, et veel pole Vilde «valmis». Ajahammas on tegev olnud ka Vilde kallal. Teosed, millel on paljalt ajalooline väärtus, tuleks eraldi hoida nendest, millel on ideelis-kunstiline väärtus. Oleks vaja sügavusse minevaid üksikuurimusi žanriti, uurimusi suurte kategooriate traagilise ja koomilise väljendumisest Vilde loominguks. Oluline on tõsta küsimus ka Vilde kirjanikutüübist. Kahel esimesel perioodil prevaleeris süžeekirjanik, süvenev karakterikujundamine ilmnis alles kolmandal perioodil. Enamik Vildedest ei ole lugejate vaimu toitnud niivõrd isikliku maailmanägemisega ja selle kunstilise läbitunnetatusega, kui võrd just teostuslike võtete kombineerimisega süžee, faabula ja intriigi piires. Vaja oleks analüüsida Vilde süžeede eripära ja motiive, samuti konfliktide tüüpe ja tegelaste karaktereid. Ka Vilde realismi geneesi ja — Vilde käsitlemise enda ajalugu, sest selle eest, milliseks oleme teinud Vilde, vastutab Vilde uurimise ajalugu, mitte Vilde.

Elem Treier

RAUDNE LUGU

Vladimir Beekman: «Raua-Roobert».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1972, 120 lk.

Õeldakse, et kui üks lasteraamat on tõeliselt hea, siis ei olevat võimalik tunnetada vanusepiiri, siis loevad seda nii

«suured» kui ka väikejõmmid, rõõmulik silmis. Muidugi võib määratlus «tõeliselt hea» konkreetsetel juhtudel esile kutsuda mitmeid vastuseise ja lahkarvamusi. Seda eriti lastele määratud raamatute puhul. On ju siin tava-

lisele skeemile (kirjanik — lugeja — kriitik) võimalik lisaks anda kaks üldist hindamispunkti: esiteks täiskasvanud lugeja ja teiseks lapse silm. Neile avanev maailm ei tarvitse vastu peegelduda ühesugustes varjundites ja emotsioonid on enamasti hoopis erinevad. Sellepärast saab lasteraamatutel alati olema kaks erinevat retsensenti. Milline osakaal peaks neist kummalgi olema trükiveergudele pääsevas arvustuses?

Raamat, mis praegu mu ees lebab, pani just eriti mõtlema neile kahele poolele lastekirjanduse kriitikas. Raamat, mille pealkiri heliseb raudselt ja mille kaanelt vaatab vastu niisuguse näoga raudmehike, kellest kindlasti võib saada laste uus ja armastatud sõber.

Nimitegelane Raua-Roobert sünnib üksildasena kasvava Timmu mõtetest ja hakkab elama ning kaasa mängima poisi läheduses paljude päevade kestel. Kolmandana liitub neile väga lähedane tegelane — koer, suur ja tore Mauhkam. Põhiline tegevus ja tähtsamad sündmused on seotud Timmu kodu lähedal asuva vanaraualaoga. Siin tuleb esile teose omapärasemaid jooni — autor oskab ka kõige koledamas ja ohtlikumas paigas näha sellist, mis pakub lapsele huvi ja mille nägemiseni tavaliselt ise ei jõuta. Vastupidiselt magusale ilutsemisele kristallpaleedes ja muinasjutumaailmas, mis lastejutule sageli omane, on siin mõjukalt välja joonistatud Roosterägaliku poolt näritud katused, voodipõhjad, autode purunenud kered jne. Tänu raua omadustes ja raudesemete maailmas väga kompetentsele Roobertile saavad väikesed sõbrad teada hulga huvitavat ja tarvillikku kolu kohta, mida varem lihtsalt jalaga taoti või paremal juhul mutterhaaval kooli juurde kokku tassiti. Olustik, kus vabalt lendavad sõnad, nagu tsinktorud, rööpajupid, roolirattad, treilaastud, poldid ja talad, paneb poiskluttidel vist küll käed kihelema. Pisut kahju ainult, et igasugusest «paukuvast rauast», s. o. lõhkekehadest, mille tõttu

pahandusi tekib raamatutes ja elus tösisemaidki veel, et sellest rauast on kirjutatud nii haaravalt ja mängima kutsumavalt. Sama etteheide liivakoobaste kohta, sest lugedes tekib eneselgi soov neis ohtlikes paigus mängud läbi proovida.

Rauast mehikese, pesuehtsa koolieeliku ja elusa koera, nende kolme nõnda erineva kuju ühtsesse tegevusraami paigutamine, nende sõpruse arendamine nii detailides kui üldliinis on kirjanikuslikult huvitav ja tänuväärne. Nii on võimalik igas olukorras üksteisele abiks olla, ükskõik kas siis nõuga või jõuga. Kasvatuslikust seisukohast on selline põhimõte küllalt suure tähtsusega, seda enam, et moraliseeriv paatos ja liigsed õpetavad sõnad ei ole teosele omased. Vastupidi, niisuguse suurepärase «vabakasvatusliku» vanaema («Ja üldse, mis asja sa selle poisi pärast pabistad? Las aga käib omaette...» — millised võimalused lapse jaoks!) kohtab meie kirjanduses harva.

Täiskasvanute keskkonna kujutamisel võib märgata kahte suhtumisliini. Üks — põgus iseloomustus enam-vähem normaalsest kodust, normaalsetest vanematest, Koosu-tädist — nähtuna Timmu silmadega. Teine — kontorirahvas, kõik tüübid eraldi ja koos, följetonistisulega joonistatud neu Maasike Metsataga, olukord kontoris, äärmiselt hale ja naeruväärne käitumine ootamatuste korral — nähtuna kelle silmadega? Kuigi kuueaastane Timm on varustatud ea kohta liigagi terase mõistuse ja konkreetiseerimisvõimega (vägikaika vedamine kraanajuhiga, raualao likvideerimise ärahoidmine paberite hävitamise, mitte aga põhjuse kõrvaldamise teel jne.), ei usu, et üks laps tabaks bürokraatia olemust nii täpselt ja sedamoodi näeks inimesi, kes tema jaoks siiski «suured ja targad» olema peaksid. Vast pole sellel aga nõnda suurt tähtsust, sest lapsed loevad neid kohti ehk puhtseikluslikena ja võib loota, et nad esmase eameeldiiva mulje tõttu ei hakka eemale hoid-

ma sulepeast, paberist ja kirjutusmasinast.

Raua-Rooberti kuju on teoses meeldejäävaim. Võib-olla sellepärast, et lugu sai hoo sisse siis, kui Roobert ütles oma esimesed laused. Võib-olla sellepärast, et tema kanda jäid toekad ülesanded (raua ja selle omaduste tutvustamine, pideva tegevuse kujundamine raamatus, seotud uue koha ja töö otsimisega, tegevusetuse orgaaniline vihkamine jt.), või tekkis temast kujutlusse selgem pilt tänu kunstnikule ja kirjanikule enesele. Lapse mälu aga talletab kujundi, seob selle nimega ja peab just niiviisi meeles oma kirjanduslikke sõpru. Võib-olla aga jätab Roobert endast jälje ebatavalise ülalpidamise ja talle omase keele ning väljenditega. Lausa lust on lugeda mõningaid sõna- ja kõnekonstruktsioone.

Kuigi Raua-Roobert on mees, kellel võiks otsida sarnaseid jooni juba kirjanduses esinenud roboti kujuga, ei tule liigem võrdlemine kõne alla lihtsalt juba sellepärast, et Roobertile on täiesti võõras robotlik hingelaad. Ka erinevad tema ülesanded teoses traditsiooniliste robotite omadest. Tavaliselt on roboti kuju loomisel silmas peetud mingi inimtegevuse külje modelleerimist, ka kunstmehe ehitamise põhimõttelist võimalikkust. Roobert aga on tegelane mitte tehis-, vaid muinasjutumaailmast — üks tore metallpäkapiik.

Timm, teine peakuju selles loos, jääb Roobertiga võrreldes tunduvalt kahvatumaks. Tema põhiroll oleks nagu jutustust oma eakaaslastele lähemale tuua ja

mõistetavamaks muuta. Timm saab selle asjaga kenasti toime. Oma abivalmidusega (Rooberti väljatirimine autokere alt, talle uue Raua otsimine, tema parandamine pärast pauku jne.) ja pealehakkamisega (Mauhkami haiguse korral üksi loomaia arsti juurde sõitmine, rauakola päästmise idee jne.) köidab ta pisikest lugejat kindlasti.

Kolmikust kõige loomulikum ja lähedasem on ehk Mauhkam, nii suur, et «teda üksi ei jõuagi ära patsutada». Toredesti on tabatud koera sisemaailm ja hästi lapselähedastena tunduvad kohad, kus Mauhkam tegutseb. Lapsed, kellele ei meeldi rauakeskkond, leiavad temas vahva sõbra loodusest.

Hea joonega on tõmmatud Oku kuju, see on tuulelohe-lennutaja poiss, kes loo lõpetab.

Peab märkima, et raamat on huvitavaks katseks lastejuttudele omast olustikku «deheroiseerida», ent vastulausena võib siin tekkida mõte, kas tegevuspaik (prügikastitagune, vanarauahunnikud) on just kõige sobivam. Kahtlemata koosneb lapse maailm pisiasjadest, ka päris argistest, püüd aga on kauni ja täiusliku poole. Need mõtted jäävad siiski sordiini alla jutustuse elava fabuleerimise ja kolmiku tegutsemislusti ning fantaasialeenu tõttu.

Teose lõpp jätab mitmeid otsi lahti seks ja tekitab huvi tegelaste edasise saatuse vastu. Huvitav algatus nõuab veelgi leiurikkamat järke.

Lili-Ann Sinijärv

RINGVAADE

KROONIKAT

Moskvas Eesti NSV päevadel tutvustas meie kirjanduslugu Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor E. Sõgel. Nõukogude kirjanduse päevadel Kaug-Idas esindasid meie kirjanikke L. Meri ja P.-E. Rummo, Valgevenes H. Jürisson ja O. Jõgi.

Iga aastaga tõlgitakse üha rohkem nõukogude kirjandusteoseid väliskeeltesse. Juba kolmas rahvusvaheline nõu-

kogude kirjanduse tõlkijate kohtumine peeti septembri keskel Moskvas Literaartide Keskmajas. Tõlkijate grupid viibisid Gruusias, Armeenias, Lätis, Leedus, Ukrainas ja Usbekimaal. Kuulati ettekandeid kaasaegsest nõukogude proosast ja poeesiast, kohtuti kirjastuste ja kesksmate perioodiliste väljaannete toimetuste töötajatega, diskuteeriti teemal «Tõlkimine ja rahvuskultuur».

HÜVA NÕU ÜMBER

Kunagi varem ei ole Eestis koos olnud nii palju teistest rahvustest eesti kirjanduse tundjaid kui septembri teisel nädalal: A. Turkov, Z. Krahmalnikova, R. Minna, A. Tamm, G. Muravin Moskvast, T. Vilsone, Dž. Plakidis, J. Žigurs, A. Žigure, L. Kamara Lätist, E. Astramskas, A. Kalm, S. Skrodenis Leedust, M. Potšišvili ja A. Kaladze Gruusiast, O. ja Z. Avetisjan Armeenias, J. Semizõnov Valgevenest, O. Zavgorodni, E. Lissetskaja, A. Sprogis ja V. Grimitš Ukrainast, Š. Šarapov Tadžikistanist, B. Sagõmbekov Kirgiisiast jt. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komitee ning Eesti NSV Kirjanike Liidu eestvõttel peeti eesti kirjanduse vahendajate seminarnõupidamine. Et see oli esimene omalaadne (seda kogu Nõukogude Liidus), siis asetati rõhk tagasisivaatavale, tutvustavale, üldisele. E. Jansen kõneles eesti rahvast ja kultuuriloost, V. Altoa andis lühiülevaate eesti kirjandusloost, H. Puhvel rääkis kaasaegsest eesti proosast ja A. Tamm luulest, tõlkeprobleeme seadis O. Samma ettekanne, eesti kirjanduse sidemeid nõukogude perioodi algusajal ja ta osa nüüdise üleliidulises kirjandusprotsessis puudutas N. Basseli kõne, kirjastamisprobleemid ja tekstoloogia küsimused olid J. Toomla ettekande sisuks.

Et seminar oli õigeaegne ja vajalik, nähtub sõnavõtjate tõstatatud spetsiifiliste tõlkeprobleemide iseloomust. Kuid ka ettekandeis sisaldunud üldistused eesti kirjanduse arengujärgu ja ta koha

kohta nõukogude kirjanduses viitavad selliste seminaride vajalikkusele. Viimase kolmekümne aasta jooksul on eesti keelest tõlgitud ligi veerandsajasse Liidu rahvaste keelde 647 raamatut. Neist 420 on ilmunud vene keeles: selles raamatukogus on meie kirjanduse klassikast ja nüüdiskirjandusest kõik olulisem, mis võiks vennasrahvastele huvi pakkuda. Lätis on aastail 1961—1970 välja antud 36, Leedus 28 ja Ukrainas 12 eri nimetusega eesti raamatut. (Võrdluseks: Eestis on samal ajal ilmunud 27 läti, 18 ukraina ja 11 leedu kirjandusteost.) Teiste rahvaste keeltesse on eesti kirjandust tõlgitud märksa vähem. (Armeenias on eesti ja Eestis armeenia kirjandust tõlgitud võrdselt; valgevene, usbeki ja gruusia kirjandust on eestindatud tunduvalt rohkem kui meie kirjandust tõlgitud neisse keeltesse.) Üldiselt läheb meie raamatute avaldamine teistes keeltes tõususuunas (J. Toomla).

Eesti kirjanduse koha selgumist, kindlustumist paljurahvuselises nõukogude kirjanduses näitab ka sisuline vaatlus. J. Smuuli «Jäise raamatu» (1959) menu tõstis huvi eesti kirjanduse vastu. J. Smuuli peetakse O. Bergholzi ja V. Solouhhini kõrval lüürilise proosa algatajaks nõukogude kirjanduses. 1960-ndate aastate algul sai üleliidulises kirjandusprotsessis märgatavaks eesti romaan. P. Kuusbergi «Enn Kalmu kaks mina» ja «Südasuvel», L. Vaheri «Emajõe jutustus» ja «Rindeõde», ka L. Prometi «Meesteta küla» töid nõukogude sõjakirjandusse eesti

oludest võrsunud inimese maailmavaatelistel ja eetilised otsingud. Kaasaega kujutavaist romaanidest pälvivad oma uudsusega esiletõstmist P. Kuusbergi «Andres Lapeteuse juhtum», V. Grossi «Pinginaabrid», V. Beekmani ja A. Beekmani, L. Prometi jt. teosed. Üleliidulises kriitikas on eriti tunnustatud P. Kuusbergi algatatud publitsistliku romaani tüüp. Kuid tähelepanu on äratanud ka nooremate looming. E. Vetemaa rikastas uute nimede poolest mitte eriti õnnistatud nõukogude satiiri «Monumendiga»; see ja tema «Väike reekviem suupillile» andis külluslikku ainet arutlusteks lühiroomaani koha üle nõukogude kirjanduses. M. Undi «Hüvasti, kollane kass» ja «Elu võimalikkusest kosmoses» külgnevad V. Aksjonovi, A. Gladilini, A. Bitovi jt. teostega noorte vaimsusest 1960-ndate aastate nõukogude ühiskonnas. E. Vetemaa, A. Valtoni, M. Traadi looming on erilist huvi äratanud Lätis, Leedus ja Ukrainas. Kindlasti väärivad tõlkimist ka J. Krossi, A. Beekmani ja L. Prometi viimased romaanid. Eesti lühiproosa pole vennasvabariikides nii jõudsalt levinud kui romaan, tõlked on jäänud perioodikasse. P. Kuusbergi jutustused, L. Prometi novellid ja laastud, J. Smuuli monoloogid, E. Krusteni, E. Maasiku, A. Valtoni, J. Tuuliku jmt. teosed vääriksid kogumikes avaldamist. Eesti luule vähese leviku üheks põhjuseks on olnud tõlkimine «reaaluste» järgi. Edu esimesed märgid tulid 1960-ndate aastate algul. J. Smuuli, D. Vaarandi, R. Parve loomingu kõrvale ilmus siis vene keeles U. Lahe ja J. Krossi luule. Praeguseks on vahendatud ka paljude teiste loomingu, õnnestunult on tõlgitud osa D. Vaarandi luulest, on ilmunud heatahtlikke retsensioone J. Krossi, E. Niidu jt. loomingu kohta. Siiski pole eesti luule Liidu ulatuses seda positsiooni, mis tal võiks olla. See puudutab ka eesti noorema põlvkonna silmapaistvate luuletajate P.-E. Rummo ja M. Traadi loomingu. Nähtavasti tõlkija luuleandest ei piisa, on vaja hästi tunda ka eesti keele eripära (N. Bassel). Eesti keele tundmine on tulnud kasuks L. Kamara, O. Zavgorodni tööle, kellelt on häid tõlkeid. Nooremate kõrval märgaku tõlkijad ka noorimaid, nagu V. Luik, J. Üdi, J. Isotamm jt. Poetide kunstimõistmine on erinev ja nii vajaks eesti vastuokslik luule mitmekülgsemat tutvustamist (A. Tamm). Tagasihoidlik on eesti dramaturgia koht. J. Smuuli, E. Ranneti, B. Kaburi ja A. Liivese loo-

ming on siiski andnud kujutluse eesti dramaturgia erinevaist külgedest (N. Bassel).

Ühtede rahvaste keeles on ilmunud ühed, teistel teised teosed, olulise kõrval on tõlgitud ka teisejärgulist. Erinevad on huvisuunad, erinevad võimalused. Rahvuskirjandusi lähendab teoste ideelis-kunstiline potentsiaal, see on peamine. Kuid oluline tegur on ka naaber, ühine saatus ajas, kultuuri arengus, traditsioonide ja probleemide lähedus. On küsitav, kas tõlkimissoovitused on otstarbekad: iga rahva esindajad saavad ise kõige paremini otsustada, mida valida (J. Toomla). Seejuures on siiski oluline määratleda üldised valiku põhimõtted. Paljurahvuselise nõukogude kirjanduse ühtsus saab sugeneda ainult paljutahulisusest. Ilmselt pole eriti mõttekas otsida teiste rahvaste kirjandustest seda, mis endal olemas. Ka pole sisukas tutvustada kirjandust killuti, üksikteoste kaupa, jättes päris kõrvale rahvuskirjanduse mitmekesisuse, selle terviku, vaieldavad ja vastandlikud nähtused selles (A. Tamm). Ainult uudiskirjanduse või ainult klassika valimine poleks samuti otstarbekohane: on vaja tutvustada nii üht kui teist. Siin tõuseb kordustrukide probleem. Uue trüki jaoks võib kirjanik oma teoses teha olulisi muudatusi. Järelikult ei ole ükskõik, milline väljaanne tõlkimiseks valida — seda enam, et iga eksimus, olgu see kirjandusloolise fakti või ilukirjandusliku teksti moonutus, muutub kergesti käibetõigaks. Kirjastustegevuses kerkib aegajalt päevakorraks vanade tõlgete asendamine uutega. On endastmõistetav, isegi tusslik, et aja jooksul tõlgib üht ja sedasama luuletust mitu tõlkijat. Kuidas aga talitada, kui on olemas mingi luuletuse esimene, üldtuntuks saanud, kirjanduses ja ühiskondlikus elus erilist osa etendanud tekst ja esimesest tublisti erinev, meisterlikum, hilisem algupärane — kumba tõlkida? Kuidas toimida, kui on olemas klassikaline tõlge, mille läbi teos on saanud populaarseks, ja uus, originaalilähedsem tõlge? Nähtavasti tuleb igal üksikul juhul otsustada eraldi ja peaasi, teadusliku põhjenduse alusel. Tõelist asjatundlikkust ja ettevaatust nõuab ka klassikatõlgete kordustrukide ettevalmistamine. Tuleb järgida tekstologia printsiipe. 1950-ndail aastail tehtud eesti klassikateoste tõlkeis esineb suvalisust, teksti moonutamist maitse järgi jne., mis tuleb muidugi kõrvaldada. On

olnud juhtumeid, kus juba tõlke aluseks olnud algupärandi väljaandes on põhjendamatuid kärpeid jms., mis on viinud moonutusteni (J. Toomla).

Asjatundlik valik eeldab kursisolemist. Premeeritud teoste kohta on alati olnud perioodikas piisavalt artikleid ja arvustusi. Tähtsamate preemiate määramise korral on võimalik teosega enne tõlkimist tutvuda vene keele vahendusel. Kasutada on O. Kivi koostatud bibliograafiad vene jm. Nõukogude rahvaste keeltes ilmunud eesti kirjanduse, folkloori, kriitika kohta ja N. Basseli ülevaated eesti nõukogude kirjandusest ning kirjanduslikest sidemeist. Kuid neist abivahendeist tõlkijaile ei piisa. Suhtumist rahvuskirjanduse ühte või teise teosesse näitab kriitika, see on ka rahvuskirjanduse propageerimise vahend. Kuid kirjanduslik avalikkus ja perioodika, mis nüüdskirjanduse uute teoste ilmumisele vene keeles üldiselt elavalt reageerivad, reageerib klassikateoste väljaandmisele haruharva (J. Toomla). Vene keeles on ilmunud A. H. Tammsaare teosed kuues köites, aga tänaseni on tõlke kohta ilmunud ainult üks retsensioon... (G. Muravin). Halb on, kui unustatakse tõlked varustada järelsõnadega, milles antakse ülevaade autori loomingust tervikuna (J. Toomla). Eriline osa tõlkijatöös on eesti-vene sõnastikul, kuna seda saavad abiks võtta ka eesti kirjanduse teistesse keeltesse tõlkijad. Praegused sõnastikud ilukirjanduse vahendajaid ei rahulda. Üldsõnastike kõrval oleks vaja oskussõnastikke. Üht-teist saaksid nende probleemide lahendamiseks ära teha ka tõlkijad ise: kas või sedeldades raskesti tõlgitavaid väljendeid, argood jms. ning toimetades andmed kirjastusse, kus neid kasutataks uute sõnastike koostamisel (G. Muravin).

Muidugi ei aita mingid abivahendid ega kursisolek, kui tõlkija on andetu või ükskõikne. Tõlkija töö ei piirdu, ei saa piirduda ainult teose teise keelde ümberpanekuga, hea tõlkija on ka propagandist, kultuuritegelane (G. Muravin). Ajapikku on tõlkijaid hakatud pidama võrdväärseiks kirjanikega. Küsimus, kas pidada tõlkimist lingvistide või kirjandusteadlaste asjaks, võib tunduda skolastiline, ometi on sel põhimõtteline tähendus: tõlkijate nn. lingvistiline koolkond loeb ilukirjanduse tõlkimist peamiselt tehniliseks tööks; teised peavad seda loomuliseks protsessiks, nende arvates on keel ainult instrument, mida tõlkija

kasutab nagu iga literaat sõltumatult sellest, mis laadis või žanris ta end väljendab. Esimesed on bukvalistliku tõlke poolt, täpsuse poolt, teised originaali üldise hõngu taasloomise, vabaduse poolt. Vaidlused on näidanud, et tõde on kusagil vahepeal. Muidugi, ühest küljest on oluline vahe originaalteost loova kirjaniku ja juba loodud taasloova tõlkija vahel. Autor on kujundite, sõnade valikul vaba, tõlkija fantaasia aga alati seotud, ta peab jälgima etteantut, säilitama seda. Ometi teiest küljest ei saa tõlkimine jääda paljalt ümberpanemiseks; tõlkija peab looma omakeelse kunstiteose. See tähendab, et ta kogu aeg justnagu kõhkleb «bukvalismi» ja «vabaduse» vahel. Mitte mingil juhul ei tohi tõlge muunduda informatsiooniks sellest, mida sisaldab algupärand. Lubamatu on adapteerimine, vaba ümberjutustus. Odavad on seda laadi võtted, nagu teksti dekoreerimine mitmesuguste teistest keelest võetud «rahvusliku koloriiti» edasiandvate laensõnadega (O. Samma). G. Muravini seisukohaga, et teatud juhtudel peab tõlkija endale võtma ka toimetaja ülesanded, kompenseerima algupärandi puudujääke, ei oldud seminaril nõus (A. Turkov, O. Samma). Tõlkija ei tohi algupärandit lihtsustada ega ilustada, teha seda lugejale «vastuvõetavamaks», algupärandist kaaluva põhjusega kõrvale kalduda ka siis, kui selles mõned kohad talle ei meeldi. Tõlkija on küll looja, kuid samal ajal siiski loov interpreet, mitte kaasautor. Mõned tõlkijad (ja toimetajad) tungivad nii aktiivselt teksti, et jätavad sellele oma individuaalsuse pitseri: nende tõlkes on kõik autorid ühenäolised. See on muidugi pahe. Algupärandi leksika rikkus, rütm, kõik olulised elemendid peavad säilima. Tõelise adekvaatsuse saavutab tõlkija ainult siis, kui ta orjalikult ei kummarda üksiksõnu ja fraase, vaid suudab haarata originaali tervikut. Sõna on alati seotud kontekstiga ja nimelt sellest tuleb otsida vastust küsimusele, miks kõigest võimalikest sünonüümidest on autor kasutanud just üht. Nõnda siis peab tõlkija ennekõike hästi tundma emakeelt, kuid ta peab valdama ka keelt, millest tõlgib, sellisel määral, et ta mitte üksnes tekstist aru ei saa, vaid oskab ka vahet teha, kas autor kasutab üldtuntud kõnekäändu või on väljend autorile ainuomane. Teisiti öeldes: tõlkija peab suutma keele omapära eristada autori omapärast, tõlkima üldtuntud väljendit vas-

tava keele eripärast lähtudes ja autorile ainuomast tõlkides (arvestades müldugi antud keele seaduspärasusi) läbi tegema samasuguse loomeprotsessi, kui tegi autor (O. Samma).

Mitmed sõnavõtjad (V. Beekman, G. Muravin, L. Kaik, V. Azarov jt.) viitasid sellele, et on probleeme, mis väärisksid süvenenumat edasiarutamist, olgu need üksikprobleemid, nagu dialektide

tõlkimine, tõlke ühtluse küsimus vm., olgu põhimõttelised, teoreetilised. Enne uut seminari aga uurigem, kas on tõlkijate järeldasvut oodata, sest kvalifitseeritud vahendajate juurdekasvuta pole tõlkekirjanduse edenemine võimalik (J. Toomla). Tõlkekirjanduse edenedmine on paljurahvuselise nõukogude kirjanduse arengu oluline tegur.

GRIGORI SKULSKI 60

Loomingulist tormi paljudeks aastateks — nimelt seda soovigem Grigori Skulskile, kes 9. oktoobril sai 60-aastaseks ning kes neist kirjandusega on tegelnud 35. Mõttele tormi soovida viis mind G. Skulski ühe jutustuse pealkiri. See on «Kõik tormid pole seljataga» — lause, milles peitub kirjaniku arusaam oma tööst. See töö ei ole hulpimine vaikes abajas, vaid rahutu sõit tormisel merel, kus võib tõusta inspiratsiooni laineharjale, aga ka langeda piinavate kahtluste nõkku. Juubilari eluteele mõeldes näib meri tähendusrikas teiseski suhtes: just mereväeteenistus tõi G. Skulski omal ajal Eestisse. Käis Suur Isamaasõda, kui Kiievi ülikooli aspirant pani selga sõjaväevormi, sõjaväkke jäi G. Skulski veel aastaiks pärast sõja lõppugi. Kaksikümend aastat tagasi läks ta reservi ning pühendus kirjandusele. Siitpeale sai see ta elus peamiseks, kuigi osa energiast kulus ikka ajakirjandusele: G. Skulski juhatas mõnda aega ajalehe «Sovetskaja Estonia» kirjanduse ja kunsti osakonda. Tänaolen on ta «Tallinnfilmi» stsenaariumide toimetuskollegiumi liige.

SURI JOHANNES FELDBACH

3. septembril suri Eesti NSV Kirjanike Liidu vanemaid liikmeid, Eesti NSV teeneline kultuuritegelane Johannes Feldbach.

J. Feldbach osales meie kirjanduse ja teatrikriitikas 1945. aastast peale. Erilised teened on tal vene kirjanduse klassika ja nüüdiskirjanduse tutvustamisel.

ANGoola POEET JA PATRIOOT

Kaasaegse aafrika luule üks nimekaimaid esindajaid Agostinho Neto sai 27. septembril viiekümneseks. Angoola kirjanik ja vabadusvõitleja A. Neto sün-

Ma ei hakka üles lugema raamatuid, mis G. Skulski on kirjutanud pärast seda, kui Ukrainas 1941. aastal ilmus ta kriitikaalaste kirjutiste kogumik «Kangelase saatuse» — on ju raamatuid nüüd juba viieteistkümne ringis. Püüdes leida ühist neis põhiliselt proosaloomingut sisaldavais raamatuis, näeme, et kirjanik reageerib elunähtustele elavalt, kujutab oskuslikult, tõstab eriti esile uue, kommunistliku võrseid. G. Skulski on tuntud ka kui dramaturg, tema näidendeid on lavastanud mitmed meie maa teatrid. Tublit tööd on G. Skulski teinud eesti kirjanduse propageerijana. Ta on järjekindlalt avaldanud teoreetilisi kirjutisi, proosa- ja kriitikateoste retsensioone. Tema toimetatuna on trükist tulnud G. Vassiljevi, G. Gerodniku, R. Titovi, B. Steini jt. teosed, tuntud on ta takt ja arukus selles töös; tema kui Eesti NSV Kirjanike Liidu vene sektsiooni esimehe nõuanded on kolleegidele kasuks tulnud.

Teovõimelisus iseloomustab Grigori Skulskit. Uusi värskendavaid tuuli edasisekski!

A. Sokolov

Pikema aja vältel oli ta Eesti NSV Kirjanike Liidu Tartu osakonna partei-algorganisatsiooni sekretär. Olles Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud, leidis ta töö kõrval aega ühiskondlike kohustuste täitmiseks RAT «Vanemuise» kunstinõukogus ja ühingu «Teadus».

dis Luanda lähedal Icolo e Bengo külas. Juba Luanda gümnaasiumis õppides kirjutas ta sütitavaid värsse, mis levisid rahva hulgas. Tänu sõprade ja tööliste

toetusele sai ta 1947. aastal sõita Portugali meditsiini õppima ja tuli tagasi arstina. Nüüd lülitus A. Neto aktiivselt vabadusvõitlusse. Teda vangistati korduvalt, kuid 1957. aastal vabastati pärast seda, kui tema kaitseks olid välja astunud L. Aragon, N. Guillén, F. Mauriac jt. maailmakuulsad sõnameistrid; seejärel sai A. Neto sõjapõrandaaluse organisatsiooni «Angoola Vabastamise Rahvaliidumise» üks juhte.

1958. aastal kaitses A. Neto meditsiini-doktori kraadi. Kui ta 1960. aastal koos perega saadeti Rohelise Neeme saarele asumisele, nõudsid koduküla elanikud armastatud arsti ja kirjaniku vabastamist. Portugallased vastasid terroriga: 30 inimest tapeti, umbes 200 sai haavata ja Icolo e Bengo küla põletati maha. 1962. aastal õnnestus kirjanikul põgeneda. Sellest ajast juhib ta parteid «Angoola Vabastamise Rahvaliidumise».

1950. aastal lõi A. Neto ja ta mõttekaaslased kirjandusliku rühmituse «Angoola Uute Poetide Liikumine», mis taotles kirjanduse vabastamist portugali mõjudest ja kutsus noori autoreid andma oma töödele rahvuslikku sisu ning vormi. Paljud luuletajad loobusidki euroopa stroofist ja rütmist ning hakkasid kasutama rahvatantsude rütmi ja neegrifolkloorile omast kordust. Kuigi kirjutatakse peamiselt portugali keeles, on luule rikastunud sõnade ja väljenditega kimbundu jt. kohalikest keeltest.

A. Neto patriootiline ning neegrilise orjapõlve tauniv, peatselt saabuvat vabadust kuulutav luule leidis kiiresti tee rõhutat rahva hinge. Euroopa maades levis A. Neto luule pärast M. de And-

rade ja F. J. Tenreiro «Portugali keelse neegriluule valimiku» (Lissabon, 1953) ja M. de Andrade «Portugali keelse neegriluule antoloogia» (Pariis, 1958) ilmumist. Ta loomingut on tõlgitud väga paljudesse keeltesse, eestikeelses aafrika poesia valimikus «Vabaduskoidiku rütmid» (1964) leidub neli A. Neto luuletust. A. Neto senine looming on ilmunud kahes värsikogus — «Luuletused» (Lissabon, 1961) ja «Pisarateta silmad» (Milaano, 1963). Huvitav on, et kirjaniku sõbrad, kes olid koondunud Lissaboni üliõpilaste majja, andsid esikogu välja ajal, mil autor kandis vanglakaristust.

Ühes oma tuntumas luuletuses «Sõber Mussunda» väljendab A. Neto paljude neegerkirjanike traagikat:

Sulle sõber Mussunda
sulle võlgnen oma elu

Ja kirjutatan sulle arusaamatuid värsse
kas mõistad mu traagikat?

Kirjutatan värsse
millest aru sa ei saa

Kaasaegse Angoola poliitilises ja poeetilises manifestis «Luua» õhutab autor oma kaasmaalasi looma orjuse asemel vabadust ja armastust.

Võitleva kodaniku luule kõrval on A. Neto kirjutanud ka lüürilisi ja rahvaluulepäraseid lembelaule.

A. Neto poeesiale on iseloomulikud tuhev rütm ja sagedased kordused. Mõnikord on refräänid kimbundukeelsed. Mitmed luuletused on tal tervikuna kirjutatud kimbundu keeles.

E. Teder

SOOME TEATRI JUUBEL

Viimastesse aastatesse on langenud mitmete Põhja-Euroopa ja Ida-Euroopa rahvaste teatritähtpäevad. Lätlased tähistasid oma rahvusliku teatri 100. aastapäeva 1968. aastal, eestlased «Vanemuise» teatri 100. aastapäeva 1970. aastal, venelastel täitus k. a. 17. oktoobril 300 aastat teatri asutamisest Moskvas, soomlased aga on kuulutanud kogu eelseisva teatrihooaja 100 aasta juubelihooajaks.

Meile, kes me oleme «Vanemuise» sajanda juubeli ära pidanud ja harjunud teadmise, et Lydia Koidula sai «Vanemuise» seltsis teatritenduste korralda-

misel innustust Soome teatrielust, võib näida paradoksaalne, et soomlased tähistavad oma teatri sajandat juubelit alles nüüd. Oleme kahe maa teatri algust ikka pidanud enam-vähem üheaegseks ja tekkelooltki sarnaseks.

Tegelikult on eesti ja soome teatri sünnis õige olulisi erinevusi. «Vanemuise» harrastusteater loodi 1870. aastal äkki ja peaaegu tühjale kohale. Kui maha arvata XIX sajandi algul balti sakslaste teatritenduste vahele mõne eestikeelse näitemängu esitamine, siis puudus eestikeelne teatritegemine täielikult, polnud algupärast dramaturgiat,

rääkimata erihariduse saanud näitlejatest või vastava ettevalmistusega teatrijuhist (Karl Menningu näol ilmus viimane kolmandik sajandit hiljem). Üldine näitemängutegevus puhkes Eestimaal alles «Vanemuise» eeskujul ja ka oma dramaturgia hakkas tekkima pärast 1870. aastat.

Kuigi soomlaste ja rootslaste vaherkord oli eriti kaugemas minevikus eestlaste ja balti sakslaste vastuoludega mitmeti analoogiline, on soome talupoeg alati olnud vaba mees ja nii sai soome teatergi tänu suhteliselt vabamatele oludele loomulikumat teed areneda. Soome teatri sünnid 1872. aastal oli võrratult laiemalt ja sügavamalt ette valmistatud kui «Vanemuise» teatri algus ja kujunes eelnenud aastakümnete teatrielu loogiliseks kokkuvõtteks.

Hea tahtmise korral võiks soome teatri kõige varasemaks sünnipäevaks pidada 10. juunit 1650, millal Turu Akadeemias kanti ette näidend kadunud pojast, mille oli soome keelde tõlkinud Ericus Johannis Justander ehk Eerikki Juusti. Enne seda esitatud rootsikeelsetes näidendites oli soomekeelseid sõnu kõlanud küll varemgi. Seni teadaolevatel andmetel kuuldi eesti keelt teatrilaval esimest korda 139 aastat hiljem — 1789. aastal.

XVIII sajandi keskelt XIX sajandi keskpaigani, nn. rändteatrite perioodil külastasid Soomet arvukad rootsi, baltisaksa ning Peterburi saksa ja vene näitetrupid. Nende mõjutusel hakkas Soomes eriti 1840—1850-ndatel aastatel kiiresti levima harrastusteater; see oli peamiselt rootsikeelne, nagu rootsi keel tollal oli valdav kogu Soome kultuurielus, kuid üliõpilasringkondades ka soomekeelne. Üksteise järel tekkis mitmeid teatritegemise seltsi.

Soome teatri pärisünnidaatumiks peetakse 10. mail 1869: Helsingis mängiti siis soome keeles Aleksis Kivi näidendit «Lea», kus nimiosas esines professionaal — Helsingi rootsi teatri juhtiv näitlejatar Charlotte Raa, kes oma osa oli ära õppinud talle täiesti võõras keeles. Tolleks ajaks oli jõutud juba unustada, et soome keel oli silmapaistva kutselise näitlejatori Maria (Marie) Elisabeth Silfvani suus laval kõlanud juba 1830-ndatel aastatel. Nii Silfvani kui ka mõne teiseigi varased soomekeelsed esinemised ei suutnud aga veel ilma teha. «Lea» etendust pidasid seevastu kõik asjaosalised ja kaasaegsed soome teatri rajamiseks.

Selle teatrisündmuse mõjul asutati 1869. aastal Soome Selts. Seltsis korraldati küllalt sageli teatrietendusi, lavastades näitemängude kõrval edukalt opelette ja oopereid, sest Soomes leidis tollal mitmeid väljapaistvaid lauljaid, eriti naissolisti. Just need Soome Seltsi teatriõhtud olidki Koidulale üheks ajendiks, et alustada teatritegevust «Vanemuise» seltsis.

Ehkki Soomes polnud veel alalist soomekeelset teatrit, arenes soomekeelne näitekirjandus Soome Kirjanduse Seltsi hoolet üllatavalt hoogsasti. 1860-ndate aastate lõpul võidi loetleda 41, 1872. aastal juba 89 soomekeelset näidendit, millest 50 olid ilmunud trükkis. Kui rootslased teatrihuvilise kuninga Gustav III ajal (1746—1792) hakkasid rootsikeelset teatrit tegema, oli neil oma draamateoseid palju vähem, rääkimata niisugusest vaimukast ja humoorikast šedöövrist, nagu soome kirjanduses on A. Kivi «Nõmmekingsepä».

Aastatel 1866—1869 tegutses Helsingis teatrikool, mis oli küll rootsikeelne, kuid andis ettevalmistuse ka mõnele soome teatri näitlejale. Üks soome teatri juhtivaid jõude Oskari Vilho õppis koguni Stokholmi kuningliku teatri koolis. Mitmeid näitlejaid andis soome teatritele Westermarcki rootsi- ja soomekeelne trupp.

Soome Teater asutati Juhana Kaarlo Bergbomi eestvedamisel. Raske oluiks leida selleks keeruliseks missiooniks paremini ettevalmistatud juhti. Bergbom oli ise näitekirjanik ning üks esimesi, kes mõistis A. Kivi geniaalsust ja aitas kaasa tema teoste ilmutamisele; ta oli litsentsiaat kirjanduse alal, ajakirjanik ja teatriarvustaja, võimekas klaverimängija ja ooperispetsialist, kes oli hästi kursis Euroopa teatrieluga.

Soome Teater rajati ägedas võitluses rootsimeelsetega ning sai asutamiskoosoleku näol teoks 22. mail 1872. Siit algas Soomes süstemaatiline professionaalne teatritegevus. Eestis jõuti kutselise teatri loomiseni alles 34 aasta pärast. Truppi kuulusid 14 näitlejat, kellest mõnel oli ülikooliharidus. Etenused algasid oktoobris, enamik etendusi anti ringreisidel. Keskmiselt etendus hooaja jooksul 50 tükki üle 100 korra. Töötingimused olid rängad: kümne aasta jooksul suri viis näitlejat, enamasti tuberkuloosi.

Aastatel 1873—1879 tegutses sõnalavastustrupi kõrval ooperiosakond, kus

laulis üle Euroopa kuulus koloratuur-sopran Alma Fohström. Kuue aasta jooksul toodi Kaarlo Bergbomi juhtimisel lavale 24 ooperit. 1880-ndatel aastatel kerkis esile draamanäitlejatar Ida Aalberg, Põhjamaade Eleonora Duse, kes oma alaliste külalisesinemistega viis noore soome teatri nime kogu Euroopasse.

Rahvusteater, milleks Soome Teater sai uue, praeguse hoone valmimisega 1902. aastal, ja Soome Teatriorganisatsioonide Keskliit on juubelihooaja puhul kavandanud laialdaste ettevõtmiste programmi, püüdes seda tähtsat kultuuriloolist sündmust igati ära kasutada teatri osatähtsuse tõstmiseks. Juubeli tähistamine algas õigupoolest «Lea» uuslavastusega Rahvusteatri 10. mail 1969. 9. aprillil 1972 märgiti Rahvusteatri hoone avamise 70. aastapäeva. 14. septembril avati Helsingis monu-

ment Ida Aalbergile. 16. septembril avati Oulus «Kalevala» dramatiseeringuga uus teatrihoone. Ohtralt eksponeeritakse teatrites ja Teatrimuuseumis mitmesuguseid näitusi, arvukalt kui tavaliselt ilmub mitmesugust teatrilast kirjandust. Teatrilased saatesarjad on väljapaistval kohal raadios ja televisioonis.

Juubelipidustused kulmineeruvad Poris ja Helsingis. Soome Teatri sada aastat tagasi Poris antud avatenduste tähistamiseks esines Rahvusteater Pori teatris 14.—15. oktoobril. Hotelli «Otava» ülakorrusel, kus tookord teatritegemine alguse sai, saab vaadata sündmust kajastavat näitust. Helsingis mängis Soome Teater esimest korda 1873. aasta märtsis. Selle tähistamiseks toimuvad Rahvusteatri 1.—3. märtsini pidulikud etendused.

E. Kampus

PRINCETONI ÜLIKOOL PLAANITSEB EINSTEINI KIRJATÖÖDE TÄIELIKKU KOGU

Albert Einstein avaldas oma eluajal 274 teaduslikku tööd ja 332 kirjutist mitmesugustel üldistel teemadel, neist valdava osa Euroopa ja Ameerika ajakirjades ning ajalehtedes. Ka oli ta silmapaistvalt viljakas kirjade kirjutaja. Tema korrespondents sellest tundud mõtlejatega nagu Erwin Schroedinger, Max Planck, Wolfgang Pauli, madame Curie, Eli Cartan, H. A. Lorenz, Niels Bohr, Paul Ehrenfest ja Max Born pakuvad huvitavat pilguheitu XX sajandi füüsika arengulukku. Samal ajal tundis ta sügavat huvi filosoofia, eetika, õiguse, sõja, rahu, muusika, kultuuri ja ülemaailmse valitsuse vastu, millest kõnelevad kirjad Sigmund Freudile, Bertrand Russellile, Franklin Rooseveltile, Chaim Weizmannile, Albert Schweitzerile, Thomas Mannile ja G. B. Shaw'le. Lisaks muule jättis Einstein maha suurel hulgal teaduslikke ja ka mitteteaduslikke kirjutisi, pabereid ning dokumente. Et mõista Albert Einsteinini kui teadlase, filosoofi ja humanisti tõelist suurst, on vaja teda tunda kirjasõnas, ja seda võimalikult põhjalikult ning paljahaaravalt.

Paraku on sellest kõigest raamatukaante vahele jõudnud vaid väike osa. Üht-teist on mõistagi ilmunud. Meie sa-

jandi füüsikalist maailmapilti kujundanud peateosed on kättesaadavad igale asjast huvitatule. Ta töid on avaldatud mitmetes kogumikes ja antoloogiates, muu hulgas eraldi valimik kirjutisi rahu kohta, välja on antud kirjavahetus kolme sõbraga (Maurice Solovine, Arnold Sommerfeld ja Max Born). Ent suurem osa materjali alles ootab kogumist ja publitseerimist. Enamik artikleid on siiani laiaili ajakirjades, hulk kirju, eriti tavaliste inimeste nõu- ning abipalvetele saadetud vastused, leidmata.

Princeton University Press arvestab Einsteinini kogutud tööde ettevalmistamiseks ja toimetamiseks kuluvat poolteist miljonit dollarit. Kui vajalik raha õnnestub hankida, loodetakse materjal trükkivalmis saada viie aastaga. Kõidete täpne arv ei ole praegu veel selge, kuid tõenäoliselt tuleb neid üle kahekümne. Põhimõtteliseks seisukohaks on kõik Einsteinini kirjutatu avaldada originaalkeeltes, mis tähendab, et suur osa artikleid, kirju ja dokumente ilmub saksa keeles. Muide, Princetoni ülikool on sellegaadilise suurettevõtmisega tegelnud varemgi — välja on antud presidentide Thomas Jeffersoni ja Woodrow Wilsoni kirjatööde kogud.

E. Saar

Filosoofialiteratuurile loovutatavad read saagu sisse juhutatud lahke kingiga *Nauka*'lt, nimelt antoloogiaga «Rigveda», mis sisaldab valitud hümne sellest muistest India vanimast usulis-filosoofilisest lauluraamatust T. Jelizarenkova tõlkes. Arusaamist dialektilise materialismi, s. t. juba tänapäeva filosoofiast süvendavad niisuguste pealkirjadega uurimused nagu J. Solopovi «Mateeria ja liikumine» (*Nauka* Leningradi osakond), R. Penrose'i «Ruumi ja aja struktuur» (*Mir*), J. Petrovi «Dialektika kategooriate loogiline funktsioon» (*Võssaja Skola*), I. Tschmistro «Hulgalise ja ainulise dialektika» (maailma kui jagamatu teraviku kvantomadused), B. Voronovitši «Praktika struktuuri filosoofiline analüüs» (mõlemad *Mõsl*). Sama liini jätkavad P. Aleksejevi ja A. Iljini teos «Parteilisuse printsipid ja loodusteadus», mille andis välja Moskva ülikool, ning M. Karpovi käsitus «Kaasaegse loodusteaduse filosoofilisi küsimusi», mille andis välja Doni-äärse Rostovi ülikool. Sotsioloogia, sotsiaalpsühholoogia ja psühholoogia valdavad väärivad esitlemist V. Jadovi «Sotsioloogiline uurimus. Metodoloogia, programm, meetodid» (*Nauka*), mis meile on juba tuttav TRÜ rotaprindi-väljaandena («Sotsioloogiliste uurimiste metodoloogia ja protseduurid», Tartu, 1968), edasi V. Žuravljovi «Ühiskonna vaimuelu probleeme» (Doni-äärse Rostovi ülikool), S. Epšteini «Industriaalsotsioloogia USA-s» (*Politizdat*), artiklikogumik «Nõukogude ühiskonna sotsiaalse struktuuri muutumise probleem» (jällegi Rostovi ülikool), sotsioloogiline uurimus «Nõukogude töölise vaimne maailm» (*Mõsl*), edasi L. Gordoni ja E. Klopovi «Inimene pärast tööd», mis samuti põhineb konkreetsetel uurimistel, siis H. Sabirovi «Inimene kui sotsioloogiline probleem» (Tatari Raamatukirjastus Kaasanis), mis puudutab probleemi teoreetilis-metodoloogilist aspekti, E. Sokolovi «Kultuur ja isiksus» (*Nauka* Leningradi osakond) ja S. Spasibenko «Isiksus ja sotsialism» (*Võssaja Skola*). Pärispsühholoogia alalt tuleks mainida vähemalt K. Platonovi teost «Psühholoogia süsteemist» (*Mõsl*), K. Obuchowski uurimust «Inimese tungete psühholoogia» (*Progress*), mis on tõlgitud poola keelest, ja R. Natadze eksperimentaalset uurimust «Fantaasia

kui käitumise faktor» (*Metsniereba*, Tbilisi).

Vähestest uurimustest esteetika alalt tuleks esile tõsta K. Grigorjeva «Tiibeti proportsioonikaanonit», mis Ulan-Udes publikatsiooni ja uurimust ühendavalt välja anti ülapealkirja all «Ida esteetilise mõtte mälestisi», lisa tuli ka tänapäeva mittemarksistliku esteetika käsitlustele: pealkirja all «Kaasaegsest kodanlikust esteetikast» ilmus viimaks kolmas raamat (I — 1963, II — 1965). Unustada ei tohiks G. Nedošivini, ühe nõukogude silmapaistvama kunsti teoreetiku uut raamatut «Kaasaegse kujutava kunsti teoreetilisi probleeme» (*Sovetski Hudožnik*), samuti Tartu ülikooli professori filosoofiadoktor Leonid Stolovitši teost «Esteetilise väärtuse loomus», mille *Politizdat* avaldas seerias «Mille kallal töötavad, mille üle vaidlevad filosoofid». See on kokkuvõte L. Stolovitši viimase aja uurimustest esteetika ja aksiolooogia piirimaal, mis eesti lugejale on oalg juba tuttavad.

Vene kirjanike, nii klassikute kui ka selle poole pürgijate elu ja loomingu kohta on viimasel ajal tulnud rohkesti üksikkäsitlusi, uurimusi ja mälestusi. Esitlegem neist kaalukamat osa. Puškinist, aga ka Lääne kirjanduste tundja akadeemik M. Aleksejev avaldas kogumiku võrdlev-ajaloolisi uurimusi ühise pealkirja all «Puškin» (*Nauka* Leningradi osakond). Okaa-äärne Raamatukirjastus Tuulas andis välja uue «Jasnaja Poljana kogumiku» ja N. Smirnovi «Lev Tolstoi — ajakirja «Jasnaja Poljana» toimetaja», Leningradi ülikoolilt tuli A. Muratovi sulest «I. S. Turgenev pärast «Isasid ja poegi»». Rohkem on neid teoseid, mis vaatlevad juba meie sajandi kirjamehi. Siin on J. Gontšarovi «Meenutades Paustovskit. Bunini esivanemad» (Kesk-Mustmullavööndi Raamatukirjastus Voronežis), T. Rodina «Aleksandr Blok ja XX sajandi alguse vene teater» (*Nauka*) ning artiklikogumik «Blok ja muusika» (*Sovetski Kompozitor*, Leningradi osakond), L. Mihhailova «Aleksandr Grin. Elu, isiksus, looming» (*Hudožestvennaja Literatura*) ja V. Sandleri koostatud mahukas kogumik «Mälestusi Aleksandr Grinist» (*Lenizdat*), kus autobiograafilise jutustuse kõrval on rubriigid «Mälestusi» ja «A. Grini ümber». Edasi on välja pakkuva kaks teost meilegi eesti keeles kättesaadava teose «Vilja-

linn Taškent» loojast — N. Strahhovi «Aleksandr Neverov. Elu, isiksus, looming», mis ilmus juba teises trükis, ning kogumik «Aleksandr Neverov. Kirjaniku arhiivist. Uurimusi. Mälestusi», mille andis välja Kuibõševi Raamatukirjastus. Veel pälvivad tähelepanu V. Laperasvili «Majakovskist» (*Merani*, Tbilisi) ja A. Smorodini «V. V. Majakovski ja 20-ndate aastate publitsistika» (*Nauka* Leningradi osakond), kogumik kaasaegsete mälestusi «I. Babel» (*Sovetski Pissatel*), N. Janovski «Lidia Seifullina» (*Hudožestvennaja Literatura*), S. Zaika «A. Fadejevi romaanist «Viimane udehee» (loomislugu, autori kontseptsioon, stiil; *Sovetski Pissatel*), J. Starikova «Leonid Leonov» (*Hudožestvennaja Literatura*) ja N. Toltšonova «Aja käsk» (*Moskovski Rabotši*) — ülevaade Anatoli Sofronovi loomingust.

Lisaks soomeugrilist. Vene keelt lugeja võib nüüd tutvuda «Soomeugri folkloori uurimise probleemidega», mille avaldas Saranskis Mordva Raamatukirjastus, edasi A. Hurmevaara uurimusega ühe tõlke ajaloost — «Kalevala» Venemaal» (*Karelija, Petroskoi*), samuti kahe hõimurahva suuremate kirjanikega, kelle tähtsust oleks raske ülehinnata. Abiks on seejuures G. Illesi «Sandor Petõfi» (*Hudožestvennaja Lite-*

ratura) ja meie Leenu Siimiskeri «Anton Tammsaare» (seesama).

Lõpuks mõned huvitavamad filmiraamatud. Kõigepealt mahukas «Chaplini filmid» (*Iskusstvo*), mis sisaldab stsenaariume ja filmiüleskirjutusi, nagu «Väikemees», «Pariisitar», «Kullapalavik», «Suurlinna tuled», «Moodsad ajad», «Suur diktaator», «Kuningas New Yorgis», «Hongkongi krahvinna» jt. Edasi väärrib märkinist ühe nimekama (Dziga Vertovi kõrval) nõukogude filmidokumentalisti Esfir (Esther) Šubi «Minu elu — kinematograaf» (*Iskusstvo*), mis koondab pea kõik E. Šubist (1894—1959) säilinud, *Sovetskaja Rossija* aga andis seerias «Aastad ja inimesed» välja samuti nimeka dokumentalisti Roman Karmeni memuaarid pealkirjaga «No pasaran!». *Iskusstvo* seeria «Välismaa filmikunsti meistreid» täienes kogumikuga «Le Chanois», mis esitab ülevaate «Papa, mamma...» seeria lavastaja loometeest, stsenaariume ja sõnavõtte, ja P. Šuri monograafiaga «Albert Lamorisse» mõne aja eest õnnetult hukkunud, ühest tänapäeva luulelisema hingega režissöörist («Valgelakk», «Punane õhupall» jt.). Seerias «Nõukogude filmikunsti meistreid» tuli N. Lordkipanidze «Donatas Banionis».

Toimetuse kolleegium:
 V. BEEKMAN, V. ILUS (peatoimetaja asetäitja), J. KROSS, P. KUUSBERG (peatoimetaja), R. PARVE, J. PEEGEL, L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO, E. VETEMAA.

- 1587 R. PARVE
 Mälestades
 Maateadus
 Sügisel
- 1589 R. SIRGE
 Teine vale
- 1660 T. LEHTMETS
 Aed kõnnumaal
- 1662 I. VIIDING
 Puhkus
- 1668 S. LEPIK
 Sügistuule temp
 Minemisirõõm
- 1669 A. VANAPA
 Pilved kui valged hobused
 * (Veel eile päike punetas)
 Kui kõik on läbi
- 1671 G. SKULSKI
 Koorilaul *a cappella*
- 1685 L. ARAGON
 Don Quijote tuba
- 1691 H. EELSALU
 Maailmaga kohandumise probleemi meile
 lähedasi tahke
- 1702 E. PÄLL
 Jooni nõukogude fennougristika arenemisest
- 1712 Ühtsus mitmekesisuses
- 1722 J. ČAKURS
 Inimesed puuris ja puur inimestes
- 1731 J. ŠUMAKOV
 Tartu-peatükk V. Dali elus
- 1737 R. SALURI
 Lilledest ja raamatutest
- 1739 P. LIAS
 Lademete kihi alt
- 1741 E. TREIER
 Ääremärkusi Vilde ja Vilde uurimise kohta
- 1748 L.-A. SINIJÄRV
 Raudne lugu
- 1751 RINGVAADE
 Esikaane siseküljel:
 R. TAMMIK. Majakovski (Öli)

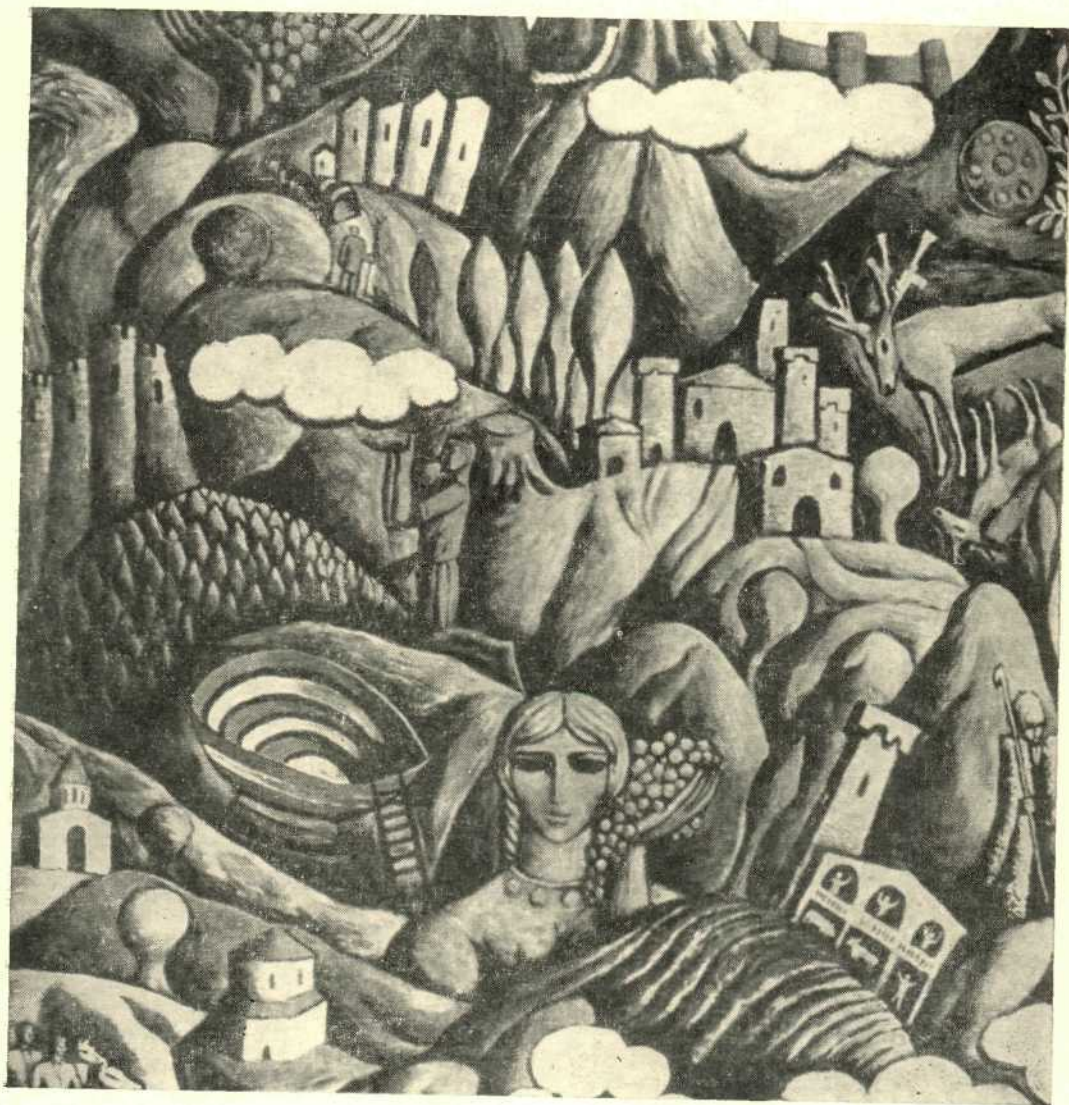
Toimetuse aadress: 200 001, Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 6. IX 1972.
 Trükkimisele antud 6. X 1972.
 Trükiarv 16 000. Trükipaber nr. 1, 70×100/16. Trükipoognaid 11,25 + 2 kleebist. Tingtrükipoognaid 14,95. Arvestuspoognaid 13,39, MB-08252. Tellimise nr. 2044. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42. «Looming» nr. 10, oktoober 1972.

Hind 50 kop.

На эстонском языке
 Орган Союза писателей ЭССР
 «Лoomинг» («Творчество»)
 № 10, октябрь 1972.

N. IGNATOV

Laul Gruusiast (Freskofragment) 1968

50 KOP.
78 174